
SIGILLVM ACADEMIÆ HARVARDIANÆ IN NOV: ANG:
CHRISTO ET ECCLESIÆ

Herrn Prof. Wilken
mit Hochachtung u. Verehrung
vom Herausgeber.

"Falsely ascribed to Câlidâsa." – Penny Cyclop., art. Sanscrit Literature. See also art. Calidasa.

Aufrecht (Catal. codd. 280a) says: "attributed to some Kālidāsa."

Reviewed by F. Rückert in the Jahrb. f. wiss. Krit., Jan. 1831, col. 1–27.

NALODAYA

SANSCRITUM CARMEN

CALIDASO ADSCRIPTUM

UNA CUM

Prajnâkara

PRADSCHNACARI MITHILENSIS SCHOLIIS

EDIDIT

LATINA INTERPRETATIONE ATQUE ANNOTATIONIBUS CRITICIS

INSTRUXIT

(Franz) FERDINANDUS BENARY

PHIL. DR. LL. ORIENT. IN ACADEMIA FRIDERICA-GUILELMA PRIVATIM DOCENS.

Kâlidâsa.

BEROLINI

IMPENSIS FERDINANDI DÜMMLERI

MDCCCXXX.

TYPIS ACADEMICIS.

1856, Oct. 22.

Hales Bequest.

$1.50 for binding, paid by G.W.H. [illegible]

VIRO

EXCELLENTISSIMO ATQUE ILLUSTRISSIMO

LIBERO BARONI STEIN AB ALTENSTEIN

AUGUSTISSIMI BORUSSIAE REGIS IN REBUS ECCLESIASTICIS ET ACADEMICIS
ADMINISTRO SUMMO CET. CET.

CUIUS AUSPICIIS

OMNIUM OMNINO LINGUARUM ATQUE LITTERARUM IMPRIMIS
VERO INDICARUM STUDIUM INCENSUM PROMOTUM
ATQUE MIRIFICE ADAUCTUM EST

HUNCCE LIBELLUM

TANQUAM DEVOTI GRATI ET MEMORIS BENEFICIORUM ANIMI TESTEM

D. D. D.

EDITOR.

PRAEFATIO.

Grande, grave et antiquum a divino Mahâbhârati vate cantatum olim *Nali episodium* (नलोपाख्यानम्) in quo celebratissima per totum Orientem Nali et Damayantis enarrantur fata et amores, suavissimum variis poetis varie tractatum et illustratum fuisse argumentum, iam pridem innotuit (cfr. *Asiat. Res.* Vol. X. pg. 402. 428. sqq. Bopp *Praef. Nali* pg. v. sqq.). Nalodayi (नल + उदय i. e. Nali-ortus) nomine inscriptum, et ab Indis सत्काव्य epitheto (cfr. Schol. pg. 92. lin. 3.) ornatum carmen, eandem repetit materiam, ita tamen, ut quae in *Nalo* sex et viginti cantibus enarretur historia, hic quattuor tantum, CCXIX disticha continentibus absolvatur (*). Insuper si IX disticha prooemii atque LXIV totius secundi cantus, qui est episodii loco insertus, detrahamus de summa, vix ac ne vix quidem aliud carmen puto inve-

(*) Summarium CANT. I. Prooemium v. 1.-9. Nali et Damayantis amor, anserum auxilio excitatus. Nalus coram Diis coniux electus. v. 10. fin. cfr. Nal. I.-V. CANT. II. Episodium. Nali post nuptias gaudia. Singulae, vere adveniente, amantium imagines. CANT. III. Calis fraude in ludo a Puschcaro victus, Nalus cum Damayanti in silva vagatur. Damayanti in silva relictâ Rituparnum auriga adit. Damayantis expergefacta lamentatur; a serpente per Ciratum servata, hoc libidinoso interempto, cum mercatoribus Sûbahuis regis urbem ingreditur. v. 1.-54. cfr. Nal. VI.-XV. CANT. IV. Damayantis a Brahmanis reperta, Nalum, altera coniugis electione dolose instituta, adducit, qui pristino regno recuperato, multos et felices annos cum uxore vivit. v. 1.-47. cfr. Nal. XVI.-XXVI.

niri, in quo argumentum, et rerum copia et sententiarum varietate tam amplum et abundans, expositum sit tam breviter et praecise. Hinc difficile et obscure dicta, sententiae et versus laxo aut nullo vinculo iuncti. Maxumopere autem augentur carminis huius difficultates libera et intricata verborum iunctura. Quodsi enim antiquis Ramayani et Mahabharati versibus ea plerumque est simplicitas, ut singula sese excipiant ordine expedito et cogitationi apto, in hoc poemate non modo impeditam et a cogitatione alienam verborum videbis compositionem, sed etiam ex una sententia alteri implicita saepenumero reperies vocabula. Sed haec ipsa libera verborum iunctura, non minus quam orationis brevitas et hinc enatea difficultates, maximam partem proficiscuntur e metro. In antiquis enim epicis carminibus videmus *slocum*, κατ' ἐξοχήν sic dictum, sine arte et fuco et soluta oratione sua sponte quasi profectum (unde mythica enarratio Râmây. I, 2. sl. 21. edit. Schleg.), nostrum autem carmen artificiosis compositum est metris, *rimo* (brevitatis caussa hoc utar vocabulo) mirifice ornatis, de quibus nunc fusius erit agendum (*). Sunt autem tria nostri carminis metra 1) *epicum*, 2) *anapaesticum*, 3) *iambicum*.

I. *Primum* verum, idemque primarium totius poematis metrum, eius generis quod *Aryâ-gîti* Indorum metrici, teste Colebrookio, appellant, a simplici *Aryae* metro ita differt, ut cum

(*) Breviter rem tetigit cl. *Colebrooke* on Sanscrit and Pracrit (*As. Res.* Vol. X. pg. 400.) Accuratam autem totius metri expositionem simul cum multis eximiis textus emendationibus debemus *Rukerti* eruditioni et ingenio in docta ista atque lectu dignissima *Ghatacarpari Durschiani* censura (cfr. Jahrbb. für wissens. Kritik, April 1829. Nr. 67. sqq.).

simplex illud octavum pedem plerumque habeat catalecticum atque duo versus, cuius alter alteri in temporum numero non respondeat, in hoc idem ille pes sit acatalectus neque omnino versus alter diversus a priori. Nam Aryâ metrum, item atque heroicum *Râmây. rell.*, e duobus versibus constat, qui coniuncti slocum efficiunt, pedesque habent certos quorum singuli quattuor temporum (◡◡◡◡) numerum complent. Ista vero quoniam contractione in multas possunt commutari formas, ambigi sane potest qualis rhythmus primarius sit habendus, nam et spondeus et anapaestus pro proceleusmatico admittuntur neque alieni sunt dactylus et amphibrachus, quamquam illum in simplici Aryae metro non nisi in paribus sedibus locum habere, iam pridem animadvertit Colebrookius. Sed haec longius sunt petenda. Qualis enim interior huius metri natura sit quaeratur necesse est. Est autem ea ista, ut in pedum numero maxima, quae possit, efficiatur varietas, et cum v. c. proceleusmatici velocitas temperetur spondei gravitate, non facile excipiant sese iidem rhythmi. Hinc explicari potest praeceptum illud quo amphibrachi ab imparibus pedibus excludantur. Quoniam enim omnis huius metri vis in paribus sedibus est posita, rhythmus ille qui cum Rukerto primarius putandus est, quum in his imprimis ponatur, a reliquis propter metri naturam, quae varietati studet, excipiendus est. Sed varietati illi in nostro metro, quod octo continet eosdemque integros pedes, obstat maxumopere mirabilis ista *rimi* structura. Nam cum ille ita sit comparatus ut duobus ultimis pedibus (7. et 8.) sono plane respondeant secundus et tertius,

versus quidem distribuitur in duas *varias* partes, caesurâ etiam, quae saepe tamen negligitur (*), disiunctas, varietas autem ipsa quoniam bini pedes omnino a se non differunt, minuatur necesse est. Habes enim talem pedum collocationem:

rimus (2.–7.)

1. 2. 3. || 4. 5. 6. 7. 8.

rimus (3.–8.)

vel ut singulas partes separemus, hanc

1. 2.) 3.)
4. 5. 6. 7.) 8.)

Qua quidem ex pedum forma, primum illud apparet quod sextus totam fere versus vim continet et potestatem, tum quod rimo proximus est, tum quod in altera eademque potiori versus parte medium tenet locum. Inde vero necessario consequitur, in hoc eum rhythmum, qui primarius sit habendus, esse ponendum. Atqui constanter fere ibi amphibrachus invenitur, ita ut nemo facile, quin iste quasi fundamentum sit totius nostri metri, queat dubitare, quamquam quominus in multis aliis reperiatur, et varietatis illud studium, et alia prohibet caussa, quam nunc breviter exponemus. Valet autem in indicis carminibus ea lex ut ultima metrici ordinis syllaba semper ducatur longa etiamsi sit brevis natura sua(**). Quod cum ita sit, ab octavo nostri metri pede omnes ei quattuor temporum rhythmi exclu-

---

(*) XL fere versibus.

(**) producendi vim item exercet caesura in nostro carmine cfr. I, 25. *b*.

dantur necesse est qui in brevem desinunt syllabam, hac enim ex praecepto isto quod vix commemoravimus, in longam mutatâ (◡◡◡◡ = ◡◡◡–, –◡◡ = –◡–, ◡–◡ = ◡––) rhythmus evaderet quinque temporum, qui prorsus tamen alienus est a nostro metro. Non igitur ferri possunt in pede isto nec *proceleusmaticus* neque *dactylus* neque denique admittitur *amphibrachus*; quos quidem omnes tertius pes, quoniam accurate ex rimi collocatione respondet octavo, respuit item. Septimus vero et quintus pedes amphibrachum propter varietatem reiiciunt, sunt enim isti vicini sexto, qui cum hunc rhythmum constanter retineat (vid. infra), quominus eidem sese excipiant pedes continuo impedit; atqui septimus pes rimo aequat secundum, quo fit ut ne in hoc quidem amphibrachus inveniatur. Eodem vero varietatis studio cur primus pes amphibracho constanter abstinuerit possit explicari. Nam si hunc rhythmum reciperet ille, aequaret prorsus sextum pedem, ita ut trini prioris partis pedes, trinis omnino responderent alterius, id quod metri naturae repugnat. Omnes igitur fere versus pedes alius ex alio pendent, maxumopere vero ex sexto; quartus tamen excipiendus est, qui, natura sua ad nullum respiciens alium, omnes omnino quattuor temporum rhythmos potest recipere.

Liberior quodammodo usus proceleusmatico est, quo vel sextus pes amphibrachi loco utatur(*); eundem tamen ab octavo

(*) LX exemplis I, 3, *a.* *b.* 7, *b.* 9, *b.* 10, *b.* 18, *a.* 24, *b.* 25, *a.* 27, *b.* 32, *b.* 34, *a.* 36, *b.* 39, *b.* 42, *b.* 44, *b.* 48, *a.* 53, *a.* II, 3, *a.* 5, *a.* 9, *a.* 15, *a.* 30, *a.* 38, *a.* 41, *a.* *b.* 47, *a.* *b.* 50, *b.* III, 2, *a.* 4, *b.* 6, *b.* 8, *a.* 12, *a.* 13, *b.* 14, *b.* 17, *b.* 24, *b.* 28, *b.* 31, *a.* 33, *b.* 37, *a.* 40, *b.* 50, *a.* *b.* 52, *b.*

ideoque a tertio esse remotum, memoratum est supra. In septimo et secundo ab hoc rhythmo poeta sese abstinuit, nec tamen, opinor, propter metri naturam sed propter rimi difficultatem. In relicuis omnibus sedibus ferri quidem potest(*), sed ita ut nunquam unus possit alterum consequi, etsi unum exstat huius rei exemplum I, 20. *b.* Quamquam vero propter rimi vicinitatem primus pes similis est quodammodo sexto, potest tamen in eodem versu, proceleusmaticus in utroque collocari, ita ut impedita ista trinorum pedum similitudo exoriatur quidem, tollatur autem eadem per diversam proceleusmatici naturam. Quoniam enim ille ab ictus positione triplicem habet rationem, ⏑́⏑⏑⏑, ⏑⏑́⏑⏑, ⏑⏑⏑́⏑, varietatem istam, primi ac sexti pedum similitudine, non deleri, ecquis est, quem fugiat. Quae quidem caussa efficit item, ut spondeus locum habeat in omnibus pedibus, quin immo identidem possit continuari, est enim modo dactylicus –́–, modo anapaesticus ––́. Relicui quattuor temporum rhythmi anapaestus et dactylus, praeter ea quae de sexto (**), octavo et tertio pedibus demonstrata sunt antea, ubique reperiuntur, ita tamen ut raro iidem rhythmi alter alterum consequantur. Quae si omnia complectamur, ea est huius perpulcri atque artificiosi metri ratio, ut

---

IV, 5, *b.* 6, *b.* 17, *b.* 18, *b.* (21, *b.*) 24, *b.* 27, *b.* 29, *b.* 31, *a. b.* 32, *b.* 33, *b.* 36, *b.* 40, *b.* 41, *b.* tunc *quintus* pes plerumque (31 fere verss.) spondeus, aut (22 verss.) anapaestus, raro dactylus (I, 18, *a.* 32, *b.* II, 15, *a.* 47, *b.* 50, *b.* IV, 32, *b.*) est; *septimus* autem plerumque spondeus, raro dactylus (I, 53, *a.* II, 15, *a.* 41, *a. b.* III, 14, *b.* 24, *b.* 28, *b.* IV, 40, *b.*) rarissime vero anapaestus (II, 5, *a.* 30, *a.* 50, *b.*) est.

(*) rarus tamen in quinto pede est, verss. I, 20, *b.* II, 7, *b.* III, 34, *b.* IV, 2, *a.* 42, *a.*

(**) semel tamen reperitur dactylus hoc pede III, 40, *a.* quem propterea suspectum habeo.

in summma concinnitate, quae rimo efficitur, (is enim in ambobus sloci hemistichiis semper idem est), maxima sit varietas, quae rhythmorum oritur mutatione. Quae quo facilius perspiciantur, hancce formam addere liceat.

rimus

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
◡◡◡◡	– –	– –	◡ – ◡	– –	◡ – ◡	– –	– –
– –	– ◡◡	◡◡ –	◡◡◡◡	◡◡ –	◡◡◡◡	– ◡◡	◡◡ –
– ◡◡	◡◡ –		– –	– ◡◡		◡◡ –	
◡◡ –			– ◡◡	◡◡◡◡			
			◡◡ –				

rimus

Quod ad rimi pedes attinet plerumque dispondeum constituunt; interdum tamen reperitur spondeus cum anapaesto (––, ◡◡–), aut dactylus cum spondeo (–◡◡, ––), rarius anapaestus cum spondeo (◡◡–, ––), bis dactylus cum anapaesto (–◡◡, ◡◡–) III,5.22. semel anapaestus excipit anapaestum (◡◡–, ◡◡–) II,34.

Praeterea mancus etiam, ab una syllaba brevi aut longa, exstat rimus III, 1. IV, 9. 22. 32. 39. quibus accedunt II, 6, et 14., rimo unum tantum pedem complente, qui tamen ipsi alia etiam re, quam nunc commemorabimus a relicuis huius metri versibus longius recedunt. In paucis nempe versibus rimus non eam quam supra indicavimus occupat sedem; scilicet in I,46. II,52. III,24. vv. rimus 2. 3. cum 4. et 5. pedibus constituitur, in II,6. dimidius primus et integer secundus cum dimidio quarto et integro quinto pedibus eundem exhibent. Deinde in II, 14. rimus ex uno tantum pede consistens, primo et quarto effi-

b*

citur. His deniqne potest annumerari IV, 9: cuius rimum dimidius primus, integer secundus et dimidius tertius cum quarto et quinto pedibus in priori continet versu, in posteriori integer primus et secundus (sed mancus) cum quarto et quinto. Qui tamen ipse versus etiam a metro corruptus est.

Haec fere sunt quae de hoc metro erant monenda, praeterea pauci tantum versus, plures enim et a Rukerto et a nobis sunt restituti (*), graviori corruptela depravati, reperiuntur, nimirum III, 12, *b*. IV, 9, *b*. 15, *b*.

II. *Anapaesticum metrum lyricum.* Iam aliquot epici metri sloci tum mutata rimi sede tum anapaestica serie (raro inserto spondeo aut dactylo aut proceleusmatico) continuata ad hunc rhythmum tendunt, cum sexto tantum amphibrachico pede adstringantur priori metro. Anapaesticus autem versus constat item octo anapaestis, qui nunquam spondeo vel alio rhythmo possunt commutari. Attamen simplex huius metri natura, varietatem quandam accipit rimi collocatione qui duplex est, ita ut quattuor pedes anapaestici, sono sibi accurate respondentes repetantur. Sed plerumque bini qui sese excipiunt coniunguntur, ideoque simplex fere rimus possit haberi, quod tamen quominus statuamus metri ratio videtur prohibere. Prius enim hemistichium, cum altero non eundem habet rimum, quamquam huius collocatio plerumque est eadem. duplex ergo rimus, qui in epico metro utrumque continet hemistichium, hic in uno absolvatur necesse est. Praeterea

(*) I, 11, *b*. 50, *b*. II, 13, *a*. 24, *a*. 35, *a*. 39, *a*. 41, *a*. 52, *b*. 63, *a*. III, 2, *b*. 23, *a*. 24, *b*. IV, 2, *a*. 4, *a*. 14, *b*. 15, *a*. 18, *b*. 21, *a*. 24, *a*. 37, *b*. 45, *b*.

exstant exempla (II, 4, *a. b.*) in quibus rimus disiunctus primo quarto, quinto et octavo pedibus continetur. Dividitur autem versus rimi collocatione in duas pares partes et duplici quidem ratione. Prior eaque usitatior ea est ut rimus in alterutra versus parte absolvatur, ideoque vel in pedibus quattuor prioribus vel posterioribus finiatur, hac nempe forma:

1) *a*) 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8.
b) 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8.

ubi versus duas quidem habet partes, sed quoniam singula earum membra non sibi respondent accurate, caesura post quartum pedem posita etsi pulcra est ideoque plerumque adhibita, necessaria tamen neutiquam potest haberi.

Altera ratione, ea rimi est collocatio ut duo priores anapaesti in priore versus parte, duo posteriores in altera ponantur, ita tamen ut accurate sibi respondeant singula utriusque membra. Caesuram igitur non posse negligi sua sponte patebit. Etenim si in priori parte rimus in duobus prioribus pedibus continetur in altera parte necessario item in prioribus, qui totius versus quintus et sextus sunt, erit ponendus; si in priori parte secundo et tertio pedibus absolvitur, in altera sexto et septimo finiatur necesse est; id quod hoc fere modo significare licet:

2) 1. 2. 3. 4. ‖ 5. 6. 7. 8.
1. 2. 3. 4. ‖ 1'. 2'. 3'. 4'.

Quare, ut exemplo utamur, non potest contineri rimus secundo, tertio, quarto et quinto pedibus, deleretur enim omnis utriusque

partis aequalitas. Cui quidem praecepto exempla quaedam videntur repugnare, ubi rimus in pedibus tertio, quarto, quinto et sexto invenitur cfr. II,27. III,43., exspectaris enim, ut tertio et quarto respondeant septimus et octavus. Sed huius rei ratio multum diversa est ab iis quae antea tractavimus. Nam si tertio, quarto, quinto et sexto pedibus rimus efficitur, non in duas sed tres partes dividitur versus, cuius quasi corpus ei quos modo memoravimus pedes sunt habendi.

1. 2. | 3. 4. 5. 6. | 7. 8.

duae priores sedes basis, posteriores, septima et octava, epithesis dici possunt. Caesurâ post quartum pedem tales versus possunt carere, coniuncta enim sunt ea membra, multa aptius vel ante tertium vel sextum pedem adhibetur.

Omnes vero anapaestico metro conscripti versus sunt I,54. II,4. 16. 17. 18. 19. 26. 27. 28. 33. III,42 - 49. IV,46. rimi autem sedes hae:

1)	*a*)	5. 6. 7. 8.				II,17. 18. 19. 33. III,44. 46. IV,46.
	b)	5. 6. 7. 8.				
2)	*a*)	1. 2. 3. 4.				II,16. III,42. 45. 49.
	b)	1. 2. 3. 4.				
3)	*a*)	1. 2. 3. 4.				III,47. 48.
	b)	5. 6. 7. 8.				
4)	*a*)	5. 6. 7. 8.				II,26.
	b)	1. 2. 3. 4.				
5)	*a*)	2. 3. 6. 7.				I,54. II,28.
	b)	2. 3. 6. 7.				

6)	a)	1.	4.	5.	8.	II, 4.
	b)	1.	4.	5.	8.	
7)	a)	3.	4.	5.	6.	II, 27. III, 43.
	b)	3.	4.	5.	6.	

III. *Iambicum metrum lyricum,* uti anapaesticum ex octo constat pedibus, in quibus iambi meri servantur, ita ut nunquam alius rhythmus possit substitui. Rimus autem constituitur quattuor iambis, quorum bini tanquam unum efficiúnt membrum, duoque eius genera sunt. 1) Aut enim similis est versus epico, nam utrique sloci hemistichio rimus est idem atque simplex, eiusque collocatio eadem; ad quod genus pertinent: II, 2. 20. 23. 36. 37. 42. 44. 46. 61. praeterea vv. II, 31. 51. 58. quorum rimus una caret syllaba et II, 53. ubi idem uno tanto constituitur pede, nimirum quarto et octavo. 2) Aut anapaestorum magis sequitur naturam, cum in utroque versu rimus quidem sit diversus, sed duplex in unoquovis, binis scilicet rimi pedibus inter se ipsos rimum efficientibus, quo prorsus convenit cum anapaestico metro. ad hunc ordinem referendi sunt vv. II, 8. 10. 12, 49. 54. 55. 56. IV, 47. praeter hos III, 54., in quo tamen (hem. *a.*) prioris partis membra in quibus rimus continetur, non respondent membris alterius; cum enim in priori parte insit primo et secundo pedibus, in altera in septimo et octavo collocatur, quamvis ex praecepto isto, quod in anapaestis perpetuo observatum videbamus, eum in quinto et sexto possis exspectare. In altero eiusdem sloci hemistichio recte sibi respondent 2. 3. et 6. 7. sed accedit quod primus pes idem est ac secundus, et quartus insuper

cum octavo paene convenit, ita ut quintus pes solus sit, quo versus varietas efficiatur. Simile fere artificium adhibitum videbis II, 64., cuius rimus tamen tribus tantum pedibus constituitur, scilicet hem. *a.*, quinto, sexto, et septimo, hem. *b.* sexto, septimo et octavo.

Rimi autem sedes hae sunt:

1) in priori ordine

1.	*a*)	3.	4.	7.	8.	II, 20. 31. 36. 37. 42. 44. 46. 51. 61.
	b)	3.	4.	7.	8.	
2.	*a*)	2.	3.	6.	7.	II, 2.
	b)	2.	3.	6.	7.	

2) in altero

1.	*a*)	5.	6.	7.	8.	II, 8. 10. 54.
	b)	5.	6.	7.	8.	
2.	*a*)	1.	2.	3.	4.	II, 12. 49.
	b)	5.	6.	7.	8.	
3.	*a*)	5.	6.	7.	8.	II, 56.
	b)	1.	2.	3.	4.	

3) in utroque

1.	*a*)	1.	2.	5.	6.	II, 55. 58.
	b)	1.	2.	5.	6.	
2.	*a*)	3.	4.	5.	6.	II, 23. IV, 47.
	b)	3.	4.	5.	6.	

In utroque autem metro, anapaestico et iambico, imprimis in iis versibus, ubi rimus continuatos explet pedes, rimi ambiguitate mirum in modum decipiuntur aures. In iambis enim personant trochaei, in anapaestis vero et amphibrachi et dactyli tinniunt, ita ut v. c. in *pikô pikô pikô pikô* tres audiantur

trochaei *pi|kô pi|kô pi|kô pi|kô* in *nasamâ nasamâ nasamâ nasamâ* totidem accipiantur amphibrachi scil. *na|samâ na|samâ na|samâ na|samâ*, totidemque dactyli *nasa|mâ nasa|mâ nasa|mâ nasa|mâ.*

Omissis minoribus artificiis, quae acutas non facile fugiant aures, ex illa mirifica versuum structura cuivis vel sua sponte patebit, cur maiora carmina, teste Colebrooke, (l. l. pg. 401.) his non conscripta sint metris. Quod si enim vel parvum diligenter perlegeris carmen, saepenumero rarissimas linguae formas, structuras, vocabula, eorumque significationes invenies adhibitas, ita ut omnes fere divitiae quas possideat lingua metrorum caussa videantur effusae atque exhaustae. Hinc etiam, si praeterea ipsius sanscritae linguae addis ambiguitatem, factum est, ut nullus fere totius carminis exstet versus, qui diversis nequeat explicari rationibus, quinimmo, ad unum alterumve versum sex et plures afferunt interpretationes Scholiastae. Attamen harum omnium unam tantum, sed aenigmate nonnunquam non faciliorem inventu, esse probam atque veram, quivis intelliget, quamquam ab auctore ipso sententiarum ambiguitates non raro considerate esse quaesitas, omnino par erit credere. Verum enim vero etsi nobilis ille carminis nostri opifex, poetico ingenio interdum capit nostrum atque vincit animum, cum sententiarum pulcritudine tum tanta sermonis suavitate atque ornatu (cfr. impr. Cant. II.), ut quando formam spectes, neges argumentum si hoc perpendas, obliviscare illam; omnino tamen in eo forma ita praevaluit, ut argumentum non raro sit debilitatum atque atte-

nuatum, et lingua ipsa saepe contorta atque confusa. Hinc nostrum carmen rectius, poesis *lusum* quam *opus* dixeris, indeque Scholiastarum fabula (*), inepta quidem ea neque ullius momenti, nostrum poëtam a *Ghatakarpari* auctore ad rhythmorum certamen provocatum (**) composuisse Nalodayum, exorta videtur esse. Auctorem autem nostri carminis vulgo celebrant *Calidasum*, sed ex iis, quae supra tractata sunt, satis superque puto apparere, e seriori aetate Nalodayum esse profectum, neque dubitandum, quin noster auctor sit diversus ab eo poeta qui *nubium nuntium* (मेघदूतम्) cecinerit. Videtur quidem carmen *Rámo* regi dedicatum (***) eiusque iussu, uti *Colebrooke* (l. l. pg. 403.) e Scholiastis commemorat, noster enim et Cod. Lond. 534. Scholl. omnino tacent, dicitur compositum, sed quis ille *Ramus* fuerit, quo tempore vixerit et qua denique regnarit terra, plane ignotum est. Quare cum prorsus nihil de poeta eiusque tempore, quod equidem sciam, sit perspicuum, dummodo Scholiastae verum nobis poetae reservarint nomen, ab *alio Calidaso*, qui *Bhodschi* florebat aetate, comppositum esse carmen cum cl. *Wilsone* (†) contendere nullus dubito.

(*) *Asiat. Res.* Vol. X. pg. 402.

(**) *Ghatak.* sl. 22.

(***) Cant. I, v. 5-8. Potest quidem si रामाख्यः: *Rámus-nominatus*, i. e. *Ramo-similis* aut *amabilis-nominatus* vertitur, quivis alius intelligi rex, sed ad Nalum hi versus nequaquam sunt referendi. ad hunc enim ipsum v. nono transgressus poeta, in sequentibus demum eius virtutes celebrat.

(†) *Theatre of the Hindus* Vol. II. Vikrama and Urvasi pg. 4. „we can only infer... that they are both (Vikr. and Urv. and Sakuntala) the production of a period anterior to the reign of Bhoja when *his* Kalidas, a man of fancy ant taste, could descend to write a whole

Restat adhuc, ut lectorem ne quid exspectet, quod nec dare voluimus, nec potuimus, de nostrae editionis fine et consilio paucis praemoneamus. Innititur nempe ea ipsa tanquam fundamento *Calcuttensi*, quae, uti in fine additum legitur, prodiit XII. Novembr. MDCCCXIII. ॥ सन १८१३ ईसवी । ताः १२ नवम्बर ॥. Sed, uti omnes fere Indiae libri, sine ullo adiumento solum textum continet *Pradschnâcari Mithilensis* (cfr. pg. 92. 14. sqq.) scholiis instructum. Hic autem, quamquam passim manum desiderat emendatricem, omnino tamen potest dici probus atque bonus, neque ex uno sed ex plurimis iisdemque optimis manuscriptis libris videtur concinnatus. Quoniam vero vel peritissimum sanscritae linguae, si ab omnibus adiumentis destituitur, nostrum carmen vix posse intelligere facile licebit statuere, plurimum sane debemus istis editoribus aut editori, quis enim fuerit ignoramus, quod scholia illa addiderunt; quae ipsa cum plerumque sunt intellectu facilia atque perspicua, quamquam more istorum hominum brevissima, tum multas difficultates in quibus lector possit haerere, expediunt atque perrumpunt. Multa tamen restare, quae aut omnino silentio sint praeterita, aut brevius tacta, aut denique falso intellecta (cfr. v. c. IV. 28.) qui potes in scholiasta mirari? Hinc aliorum etiam Scholiastarum opem saepe desiderabamus. Scholia autem, cum in facilioribus libris plerumque vel prorsus possint omitti vel certe delectus adhiberi, in nostro tamen poemate vel triplici de caussa debuerunt

---

poem, the Nalodaya, for instance, in a strain of verbal paltering and a succession of jingling sounds," ubi severius tamen vir cl. de hac poesi profert iudicium.

adiici: primum ne quid in nostra editione quod Calcutt. habet, desideretur; deinde, ut breviori esse mihi liceret; denique autem, ne in illis locis, quae minus recte intelleximus, aut male intellexisse forsitan putemur, aliis altius perscrutandi detraheremus auxilium. Iam enim iisdem, quibus nos sumus usi, instructus est lector adiumentis! — Textum autem Sanscritum, Boppianam secuti rationem, separavimus integrum. Neque puto opus esse excusatione. Quodsi enim plurimos eosdemque linguae peritissimos viros, cuiuscunque sanscriti textus separandi utilitatem strenue vidimus defendisse (cfr. instar omnium quae illustr. *G. a Humboldt* disputavit in Cens. Ghat. Dursch. Art. II. Jahrbb. l. l.): de nostri carminis separandi utilitate vel potius necessitate iam neminem credo dissentire. Quam si quis tamen constanter velit impugnare, perlegat is diligenter Nalodayi textum *non separatum*, et si paulo post iteratam instituet lectionem, eundem ei volvendum esse lapidem edoctus cognoscat. Quinimmo, ut in nostro textu ista separatione perspicuitati omnino sit satis factum vehementer timeo, iamiam enim poenitet, quod non ultra progressi singula etiam compositorum verborum membra, punctis infra positis, indicare neglegimus. Eadem ratione separavimus Scholiastam, grammaticas tamen formulas, quas ab initio item dividimus, quoniam non intelleximus omnes, postea reliquimus intactas. Strictim tantum monemus euphonicas leges a Scholiasta haud raro esse neglectas, quippe qui singulas voces extra verborum seriem plerumque consideret. De interpretatione autem et annotationibus nostris haec habeto. Constitueramus

primum facere *interlinearem*, quam dicunt, versionem, quum vero mox perspexerimus, iam propter liberam verborum iuncturam, nisi alteram liberiorem addiderimus, hanc ipsam parvo fore adiumento, consilium eo mutavimus, ut, quantum fieri posset, textum appresse sequeremur. Attamen quoniam modo perspicuitati magis studebamus, modo interpretationis fidei magis consultum volebamus, factum est, ut tum hanc propter illam, tum illam propter hanc negligeremus passimque constantia desideretur. Saepe etiam lingua, (haud raro tamen a nobis laesa), cum in multis aliis tum praesertim in compositis vocibus utrique erat impedimento. Singulas compositi partes aegre divulsimus, sed plerumque lineolis coniunximus. inserta autem perspicuitatis caussa vocabula aliis litteris significanda curavimus. In annotationibus de difficilioribus tantum egimus; sententiarum nexum, cui perspiciendo accurata Nali lectio maxumopere inservit, et sententias ipsas raro exposuimus, varias a Scholiasta propositas explicandi rationes, aut prorsus omisimus aut brevius absolvimus. Eo magis enim brevitati erat studendum, quo probius intellexeramus peritiores tantum lectores hoc carmen esse adituros. Typothetarum vitia Calcutt., cuius शुद्धिपत्रम् quinque tantum enumerat, quoniam vel exercitatiorem possunt nonnunquam perturbare lectorem, plerumque notavimus. Praeterea paucae, quae e Codice Londinensi passim ibi afferuntur lectiones et Scholiastarum explicationes admirabili *Roseni* nostri debentur benignitati, cui cum singulas impressas textus mei plagas Londinum mitterem, locis quos suspectos habui notatis, quamquam ipse multis impeditus negotiis, tamen non solum

aliquot codicis istius varias lectiones et Scholiastarum glossas, sed pauca etiam integra scholia nobiscum communicavit. Est autem codex, qui in East Indien House nr. 534. servatur, bengalicis litteris conscriptus idemque serioris aetatis, textumque continet, cum *Atreyabhatti Adiśuri* et *Bharatamallaci* scholiis instructum, sed, si ex paucis licet iudicare, Calcutt. textui multo inferiorem.

Haec fere dicenda habui. Nihil super est, quam ut praeceptori meo, plurimum venerando, cuius utrum doctrinae copiam ingeniique acumen an morum suavitatem mentisque benignitatem magis admirer, omnino nescio, ut *Boppio* igitur, pro tot tantisque beneficiis, gratum publice testificer animum, qui non solum ad hoc studiorum genus ipse me introducere non recusavit, sed etiam huius ipsius, qualiscunque est, suscipiendi laboris gravis mihi exstitit auctor atque monitor.

Iam lectoribus hunc meum trado libellum, me aequos reperturum iudices confisus magis quam sperans. Etenim cum omnino fugere errorem sit difficile, in hoc parvo quidem sed pleno item nodis ac morâ carmine non errasse vix credibile est. Itaque multa aut minus recte aut perperam esse intellecta non tam credimus quam penitus perspeximus, sed insignis illius poetae dicti

दोषभीतेर् अनारम्भः कापुरुषस्य लक्षणम्
कैर् अजीर्णभयाद् भोजनम् परिहीयते

memores scripsimus

Berolini d. XXV. m. Maii MDCCCXXX.

नलोदयनामसत्काव्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

हृदय सदा यादवतः पापाटव्या दुरासदाया दवतः ।
अरिसमुदायाद् अवतस् त्रिजगन् मा गाः स्मरेण दायादवतः ॥१॥
यो ऽजनि ना गोपीतश् चचार यो वल्लवाङ्गनागोपीतः ।
भूर् येना ऽगोपी ऽतः कंसाद् यो द्वेषम् एव ना ऽऽगो ऽपी ऽत ॥२॥

॥ ओम् ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कङ्कणफणिराजमणिं दीपधिया वदनमारुतैर् असकृत् । निर्वापयति कुमारे सगिरिसुतोऽजयति सस्मितः शम्भुः ॥१॥ नलोदयस्य सहसा दुरूहस्य सुबोधिनीम् । क्रियमाणस्य मे कुर्वद्रूपो ऽस्तु शरणं शिवः ॥२॥ तत्र भवान् कालिदासः प्राभीप्सितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नविघाताय श्रीकृष्णस्मरणरूपमङ्गलम् आदौ निबध्नाति ॥

हृदये ऽति ॥ हे हृदय अन्तःकरण । यादवतः यादवात् पञ्चम्यास् तसिल् । त्वम् मा गाः मा गच्छेः । कथम्भूतात् । पापाटव्याः पापारण्याद् दुरासदायाः दुःखेन सोढुं शक्यायाः । दवतः दवाग्नेः । अरिसमुदायाच् छत्रुसमूहात् त्रिजगत् त्रैलोक्यं सदा अवतः पालयतो रक्षतो वा ॥ यद्वा । कीदृशाद् यादवतः । दुःसोढा या पापाटवी तस्या दवाग्नेर् इति रूपकम् पुनः कीदृशात् । अरिसमूहात् त्रैलोक्यम् अवत इति । पुनः कीदृशात् । स्मरेण कामेन दायादवतः पुत्रवतः । दायादौ सुतबान्धवाव् इत्य् अमरः ॥१॥

य इति । यः ना पुरुषः गोपीतः यशोदातः । अगोपीतो देवकीतो वा ऽजनि जातः यः वल्लवा आभीरास् तेषाम् अङ्गनास् तासां गोभिर् नेत्रैः पीतः सन् सादरम् अवलोकितः सन् चचार । दिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियाम् पुंसि गौर् इत्य् अमरः । येन भूर् अगोपि अरक्षि । यः कंसाद् द्वेषम् एव इतः प्राप्तः ।

यदरिषु सन्ना मानस्थितयो यन्नुन्नम् उदलसन् नामा ऽनः ।
यत्र ससन्नामा न स्युर् भवभाजश् च पठितसन्नामानः ॥३॥
समनिन्दानवना शं जनता ऽलिकुलं यथे ऽव दानवनाशम् ।
द्विरदाद् दानवनाशं जगच् च लभते यतः सदा ऽनवनाशम् ॥४॥
अस्ति स राजा नीते रामाख्यो यो गतीः परा जानीते ।

येन नागो ऽपि कालियः कुवलयापीडो ऽपि वा इतः दूरीकृतः । यद्वा । इतो ऽस्मात् कंसाद् वेषम् एव केवलं न अपि तु आगो ऽपि अपराधम् अपि इतः प्राप्तः ॥२॥

यदरी ऽति । यस्या ऽरिषु मानस्थितयो ऽभिमानाद्यस्थानम् इत्य् अर्थः । यद्वा मानश् चित्तसमुन्नतिः । स्थितिर् मर्यादा मानश् च स्थितयश् चे ऽति द्वन्द्वः । सन्ना अवसन्ना जता इत्य् अर्थः । नाम सम्भावनायाम् अनः शकटं येन नुन्नम् प्रेरितं सत् । उदलसत् चचाले ऽत्य् अर्थः । यत्र कृष्णे ससन्नामाः नमनं नामः संश् चा ऽसौ नामश् चे ऽति सन्नामः सन्नामेन सह वर्तमानाः ससन्नामाः कृतसम्यङ्नतयः सांसरिका न स्युः । कीदृशाः पठितसन्नामानः । सन्ति च तानि नामानि च पठितानि वारं वारं गृहीतानि सन्नामानि गोविन्दादीनि यैस् ते पठितसन्नामानः । यद्वा । यस्मिन् मा लक्ष्मीः ससन्ना सनिकटा । समीपे निकटा "सन्न सन्निकृष्ट सनीड (वद्) इत्य् अमरः । तेना ऽदूरदेशान्तरवर्तित्वविशिष्टा समीपस्थिते ऽति यावत् । आसन्न इति । आङुपसर्गसहितः अयं निरुपसर्गः च पुनः पठितसन्नामानो भवभाजो न स्युः ॥३॥

समे ऽति । जनता जनसमूहः यतो राज्ञः शं कल्याणं लभते प्राप्नोति च पुनः जगत् दानवानां दैत्यानां नाशम् मर्त्यं यतो लभते । कीदृशी जनता । समनिन्दानवना । णु स्तुतौ धातोर् ल्युटि । नवनं स्तुतिः । निन्दा च नवनं च निन्दानवने समे निन्दानवने यस्याः सा । जगत् कीदृशं सदा अनवनाशम् अवनं रक्षणं तस्य आशा अवनाशा न विद्यते अवनाशा यस्य तत् अनवनाशं यथा अलिकुलं कर्तृहस्तिसकाशाद् दानवनाशम् प्राप्नोति दानवनं दानजलं तस्य आशनम् आशस् तम् प्रातराशं सायमाशं च तद्वत् ॥४॥

अस्ती ऽति । स रामाख्यो राजा ऽस्ती ऽत्य् अन्वयः । रामो ऽभिरामः सुन्दर इति

यस्य रराजा ऽनीते रत्नानि जनः कुले धराजानी ऽते ॥५॥
यः सेनानावा ऽरिप्रकरनदीः शरमयं धुनाना वारि ।
अतरन् ना ना ऽवारि व्यसनैर् यद्भुवि वनं च नानावारि ॥६॥
अपि यो दायादाय क्षयप्रदो ऽंहसि सतां यदाया दायः ।
करम् आदाया ऽऽदाय श्रियो ऽब्धिर् अधिराजम् असिगदायादा यः ॥७॥
अविद्रराजा ऽदित्या कृता ऽल्पभेदे ऽव भूः सराजादित्या ।
येन सराजादित्यात् त्रिदिवात् संयुक्तशत्रुराजादित्या ॥८॥

यावत् । आख्या नाम यस्य सः । यः नीतेर् नयस्य परा उत्कृष्टा गतीः जा-नीते जानाति । अनीतेः ईतिरहिततया हेतौ पञ्चमी । यस्य कुले सति राज्यं कुर्वति सती ऽति शेषः । जनः रराज सुखी बभूव । यद्वा । कीदृशस्य यस्य अनीतेः ईतिरहितस्य । ईतयो ऽतिवृष्ट्यादयः कीदृशे कुले । धराजानि भू-म्युत्पन्नानि रत्नानि इते प्राप्ते ॥५॥

य इति । यः सेनानावा सैन्यनौकया अरिप्रकरनदीः शत्रुसमूहनदीर् अतरत् तीर्ण-वान् । कीदृशीर् नदीः । शरमयं बाणमयं वारि धुनानाः कम्पयमानाः । यद्भुवि ना पुरुषः व्यसनैर् न अवारि इति काकुः अपि तु वारित एव च पुनर् यस्य वनं नानावारि नानागजबन्धनीयुक्तम् । वारी तु गजबन्धनी ऽत्य् अमरः ॥६॥

अपी ऽति । यः अंहसि पापे जाते दायादाय पुत्राया ऽपि क्षयप्रदः नाशकर्ता । यदा-याः यस्य आया धनागमनानि सतां दायः न्यायप्राप्तो भागः । पुनश् च यः अधिराजं राजानम् अधिकृत्य करम् आदाय आदाय श्रियः अब्धिः । कीदृशः । असिगदायादाः असिश् च खड्गः गदा च असिगदे यादांसि जलजन्तवो यत्र स तथा ॥७॥

अवी ऽति । येन भूस् त्रिदिवात् स्वर्गाद् अल्पभेदे ऽव कृता । कीदृशी भूः । अविद्रराजा अविद्रे निकटे अजौ विष्णुहरौ यस्याः सा तथा । कीदृशात् त्रि-दिवात् । अदित्या देवमात्रा विशिष्टात् विशेषणे तृतीया । पुनर् भूः कीदृ-शी । सराजादित्या दिताय च्छेदाय हिताः दित्याः न दित्याः अदित्याः साधव इति यावत् । राजसु क्षत्रियेषु अदित्याः राजादित्यास् तेन सह वर्तमाना सा

खलसेना ना ऽवेद् यः स्वांहोऽब्धौ भुवि च यस्य नानावेद्यः ।
स्निग्धजनान् आवेद्य प्रयते ऽस्य सुकाव्यविरचनानावे ऽद्य ॥ ९ ॥
अथ निजराज्यं तेन प्राशासि नलेन शत्रुराज्यन्तेन ।
येना ऽराज्यन्त ऽनश्रिया दिशो यस्य विहतिर् आज्यन्ते न ॥ १० ॥
मूर्तिम् मारसमानां यो दधद् आयुः सहस्रम् आर समानाम् ।
रुद्रकुमारसमानाम् अजयद् द्विषतां च पङ्क्तिम् आरसमानाम् ॥ ११ ॥

तथा सत्क्षत्रियश्रेष्ठे ऽत्य् अर्थः । अथवा राजादित्यनामा नलभ्राता तेन सह वर्तमाना । यद्वा । राज्ञां मध्ये आदित्यो राजादित्यस् तेन युक्ते ऽत्य् अर्थः । पुनः कीदृशात् त्रिदिवात् । सराजादित्यात् । राजा चन्द्रः राजा च आदित्यश् च राजादित्यौ ताभ्यां सह वर्तमानात् । येन कीदृशेना ऽऽदित्या सम्युक्तशत्रुराजा दितिर् दानम् अवखण्डनम् इति यावत् । दो अवखण्डने । तया सम्युक्ताः शत्रुराट् यस्य स तथा तेन । सखण्डनशत्रुणे ऽत्य् अर्थः ॥ ८ ॥

खले ऽति । स्निग्धजनान् आवेद्य निवेद्य स्वांहोऽब्धौ स्वकीयं यद् अंहः पापं तद् एव अब्धिस् तत्र सुष्ठु यत् काव्यं तस्य रचना सै ऽव नौर् नौका तस्यै यस्य रामाख्यस्य अद्य इदानीम् प्रयते यत्नं कुर्वे । यस्य कस्य यः खलसेनां दुष्टसैन्यं न अवेत् न रक्षेत् । च पुनर् यस्य भुवि संसारे नानावेद्यः । नाना प्रकारिका यज्ञभूमिमण्डपप्रदेशाः सन्ति ॥ ९ ॥

अथे ऽति । तेन नलेन निजराज्यम् प्राशासि शासितम् । कीदृशेन । शत्रुराज्यन्तेन । शत्रूणां राज्याः शत्रुश्रेण्या अन्तेन मृत्युना । येन दिशः अराज्यन्त अशोभन्त । कीदृशेन इनश्रिया इनवत् सूर्यवत् श्रीः शोभा यस्य स तथा तेन । यस्य च आज्यन्ते आजिर् युद्धं तस्य अन्ते मध्ये विहतिर् न सर्वत्र जय एवे ऽत्य् अर्थः ॥ १० ॥

मूर्तिम् इति । यः समानां वर्षाणां सहस्रम् आयुः आर प्राप ऋ प्रापणे धातोः परोक्षायाम् आर । किं कुर्वन् । मारसमानां कामतुल्याम् मूर्तिम् आकारं दधत् धारयन् । यश् च द्विषतां शत्रूणाम् पङ्क्तिं श्रेणीम् अजयज् जितवान् । कीदृशीम् । रुद्रकुमारसमानां रुद्रकुमारः कार्तिकेयस् तद्वत् समानाम् मानेन सह वर्तमानाम् पुनः कीदृशीम् । आरसमानां शब्दायमानाम् ॥ ११ ॥

साश्वनियामा न यतः श्रेष्ठा विद्यास् तदा ऽऽश्रया मानयतः ।
अधिकाया मा नयतः शत्राव् अपि यस्य धीर् दयाम् आनयतः ॥ १२ ॥
अहितानाम् आयस्य त्राता यः शरणागामिनाम् आयस्य ।
गतनानामायस्य श्रुतः पिता वीरसेननामा यस्य ॥ १३ ॥
भुव्य् अतनोद् अन्तेन द्विषतां स यशांसि शोभनोदन्तेन ।
नीता नोदं तेन क्षितिम् अभजन् अहितदन्तिनो दन्तेन ॥ १४ ॥
सचिवगिरा ऽगोपायन् नलः स पृथिवीं निरस्तरागोपायम् ।
शत्रोर् आगो ऽपायं नीत्वा नेमुर् महत्तरा गोपा यम् ॥ १५ ॥

साश्वे 'ति । तदा ऽऽश्रयास् तस्य नलस्या ऽऽश्रया ऋतुपर्णप्रभृतयः यतो नलात् । श्रेष्ठा न भवन्ती 'त्य् अध्याहार्यम् । कीदृशात् । नियमं नियामः अश्वनियामेन सह वर्तमानाः विद्याः मानयतः ज्ञानतः नियामो नियमो याम इत्य् अमरः । यस्य मा लक्ष्मीः नयतः नीतितः अधिकाया अधिक आयो यस्याः सा कीदृशस्य । शत्राव् अपि दयाम् आनयतः कुर्वतो धीः जिघांसारहिते 'ति शेषः ॥ १२ ॥

अहिते 'ति । यो नलः शरणागामिनां शरणागतानाम् आयस्यो 'द्यमं कृत्वा त्राता रक्षिता । च पुनः आयस्य धनागमस्य । यस्य च वीरसेननामा पिता श्रुतो विख्यातः । कीदृशस्य । गता नानामायाः यस्या 'सौ तस्य । आयस्ये 'ति । यसु प्रयत्ने धातोः क्त्वायांल्यपि ॥ १३ ॥

भुवी 'ति । स नलः भुवि पृथिव्यां द्विषतां शत्रूणाम् अन्तेन नाशेन यशांसि अतनोद् विस्तारयामास च पुनः नोदनं नोदः प्रेरणम् इति यावत् । येन नोदं नीता अहितदन्तिनः शत्रुहस्तिनो दन्तेन क्षितिम् अभजन् मृता इत्य् अर्थः । कीदृशेन । शोभनोदन्तेन शोभन उदन्तो वार्ता यस्या 'सौ स तेन । वार्ता प्रवृत्तिर् वृत्तान्त उदन्तः स्याद् इत्य् अमरः । नुद प्रेरण इति धातोर् नोदः ॥ १४ ॥

सचिवे 'ति । स नलः निरस्तरागोपायं यथा स्यात् तथा सचिवगिरा मन्त्रिवाक्येन पृथिवीम् अगोपायत् अरक्षत् । रागस्यो 'पायः रागोपायः व्यसनम् इति यावत् । निरस्तो रागोपायो यस्यां क्रियायां तत्तादृशम् । महत्तरा गोपा आगो ऽपायं नीत्वा यं

यो ऽदम्भी मान्य् आयाद् अधिको ऽथ रिपुर् यम् एत्य भीमान् यायात् ।
वैदर्भी मान्या या त्रिजगति कन्या बभूव भीमान्यायात् ॥१६॥
महिततमारम्भाभिर् दमयन्ती सदृग् उमारमारम्भाभिः ।
दधती मारम् भाभिर् ववृधे सो ऽरुद्वये समा रम्भाभिः ॥१७॥
सा रत्नं नारीणां नलः श्रियाम् अजनि निलयनं नारीणाम् ।

नेमुर् नमश् चक्रुर् इत्य् अर्थः । गाम् पृथ्वीम् पान्ति ते गोपा राजानः आगोऽपायम् आगसो ऽपराधस्या ऽपायो नाशस् तं गोपाः कीदृशाः । शत्रोर् मध्ये महत्तराः श्रेष्ठाः । अगोपायद् इति । गुपू रक्षणे धातोः । आगो ऽपराधो मन्तुश् चे ऽत्य् अमरः । दिग्नेत्रघृणिभूजल इत्याद्य् अमरः । नेमुर् इति णम् प्रह्वत्वे धातोर् लिटि बहुवचनम् ॥१५॥

यो ऽदम्भो ऽति । भीमान्यायात् भीमभूपालाद् वैदर्भी कन्या बभूव जाता । अननम् आनो ऽस्या ऽस्ती ऽत्य् आनी आनी जीवितवान् । आयो यस्य निरन्तरं धनागमवान् इत्य् अर्थः । राजे ऽति यावत् । भीमश् चा ऽसाव् आन्यायश् चे ऽति भीमान्यायस् तस्मात् । वैदर्भी कीदृशी । या त्रिजगति मान्या पूज्या । स को भीमः । यो ऽदम्भी दम्भरहितः । पुनः कीदृशः । आयाद् धनवृद्धेर् हेतोर् मानी अभिमानी । अथ अधिको रिपुः शत्रुर् यम् एत्य यन्निकटे आगत्य भीमान् भीतः सन् यायात् प्रपलाय्य गच्छेत् । भीतिर् भीः साध्वसम् भयम् इत्य् अमरः । भीमान् मतुप् । यायाद् इति या प्रापणे धातोः । यत् तु भीमान् न्यायाद् इत्य् अत्र भीमाद् इति पञ्चमीं कल्पयित्वा न्यायात् । न्यायेन कन्या बभूवे ऽति व्याचक्षते । तत्र सन्धौ सति नकारद्वित्वं तेन यमकत्वहानिर् इति तच् चिन्त्यम् ॥१६॥

महिते ऽति । दमयन्ती ववृधे वृद्धिम् प्राप्ता युवतिर् बभूवे ऽत्य् अर्थः । कीदृशी । उमारमारम्भाभिः सदृक् सदृशी । उमा पार्वती रमा लक्ष्मीः रम्भा ऽप्सरोभेदस् ताभिर् उमारमारम्भाभिः । कीदृशीभिः । महिततमारम्भाभिः । प्रकृष्टो महितो महिततमः पूजिततम इति यावत् । महिततम आरम्भो यासां तास् तादृश्यस् ताभिः । पुनः कीदृशी । भाभिः कान्तिभिर् मारं कन्दर्पं दधती धारयन्ती । पुनः कीदृशी । ऊरुद्वये रम्भाभिः कदलीभिः समा ॥१७॥

से ऽति । सा दमयन्ती नारीणाम् मध्ये रत्नं श्रेष्ठम् अजनि जाता । नलश् च नारी-

यस्या 'नन्ना "रीणाम् मरुभुवम् आपद् घटा 'वनं ना 'रीणाम् ॥१८॥
चकमे सा राजन्यश्रेष्ठं तं तां स तेजसा राजन् यः ।
आत्तविसारा जन्यश्रिया 'धित यया जिताः ससारा जन्यः ॥१९॥
ना "र्तिर् नोद्या ने 'नप्रभाविहीनेन शोभनोद्यानेन ।
स्मरजा नो ऽद्या 'नेन स्फुटम् इति गतिम् इह नलो ऽतनोद् यानेन ॥२०॥
सो ऽहितहन्ता पततः कांश्चिद् अपश्यद् धिताय हन्ता "पततः ।
सस्नेहं तापततस् तान् यद् अमी तोषम् आवहन्ता "प ततः ॥२१॥

णाम् मनुष्यसम्बन्धिनीनां श्रियां कान्तीनां निलयनं गृहम् अजनि । नरस्ये 'यं नारी । यस्य चा 'रीणां घटा मरुभुवम् आपत् प्राप अवनं ना "पद् इति पूर्वेणै 'वा 'न्वयः । मरुभुवं कथम्भूताम् आरीणां शून्यां धिक्कृतां वा । अरीणां घटा कीदृशी । अनन्ना न विद्यते अन्नं यस्याः सा अनन्ना अवरीणो धिक्कृतश् चे 'त्य् अमरः ॥१८॥

चकम इति । सा दमयन्ती तं राजन्यश्रेष्ठं क्षत्रियोत्तमं चकमे कामितवती । स च नलस् तां चकमे इति पूर्वेणै 'वा 'न्वयः । तेजसा राजन् दीप्तिं कुर्वन् । येन जन्यश्रियो युद्धलक्ष्म्यः अधित प्राप्ताः । कीदृशीः । आत्तविसाराः विसरणं विसारः विस्तार इति यावत् आत्तो गृहीतो विस्तारो याभिस् ताः । यया दमयन्त्या जन्यो वध्वो जिताः । कीदृश्यः । ससाराः सौन्दर्यसहिताः सारः स्थिरांशे सौन्दर्ये इति धरणिः । युद्धम् आयोधनं जन्यम् । समाः स्नुषाजनीवध्व इति चा 'मरः ॥१९॥

ना "र्तिर् इति । नलः इति हेतोर् इह वने स्फुटं यथा स्याद् एवं यानेना 'श्वेन गतिं गमनम् अतनोद् । इति किम् । अनेन शोभनोद्यानेन सुन्दरक्रीडावनेना 'द्य इदानीं नो ऽस्माकं स्मरजा कामोत्पन्ना आर्तिः पीडा न नोद्ये 'ति न अपि तु नोद्यै 'व नाशनीये 'त्य् अर्थः । कीदृशेन । इनप्रभाविहीनेन इनः सूर्यस् तस्य या प्रभा किरणास् तेन विहीनेन रहितेन ॥२०॥

सो ऽहिते 'ति । अहितानां शत्रूनां हन्ता नाशकः स नलः हन्त हर्षे कांश्चित् पततः पक्षिणो ऽपश्यद् अद्राक्षीत् । कीदृशान् पततः । हिताय सुखदानाय आपततः आगच्छतः । कीदृशः सः । तापततः तापेन ततो व्याप्तः कामज्व-

तं तरसा रसमानः स विहङ्गगणो ऽब्रवीत् ससारसमानः ।
गतहिंसारस मा नस् तुद लभ्यो निष्क्रयः स्वसारसमानः ॥२२॥
त्वं कपकेत्वङ्गत्वाद् अधिको भैम्या स्तुमो ऽन्तिके त्व् अङ्ग त्वा ।
सा ते ऽङ्के त्व् अङ्गत्व् आसक्ता लल तत्सकाशके त्वं गत्वा ॥२३॥
इति हंसा रामाया निकटं या मयकृते 'व सारा माया ।
जग्मुः सारामाया जगदुश् चा ''लीभिर् अभिससारा 'मा या ॥२४॥
श्रीसङ्काशा 'स्य् अस्य त्वम् भैमि नलस्य शशिनिकाशास्यस्य ।

रपीडित इत्य् अर्थः । यद् यस्माद् धेतोर् अमी पतत्रिणो हंसास् तोषं सन्तोषम् आवहन्त अकुर्वत ततो हेतोः सस्नेहं स्नेहपूर्वकं यथा स्यात् तथा सो ऽयं नलस् तान् हंसान् आप प्राप जग्राहे 'ति यावत् ॥२१॥

तं तरसे 'ति । रसमानः शब्दायमानः । ससारसमानः सारसैः पक्षिविशेषैः कृतो यो मानो ऽभिमानस् तेन सहितः स विहङ्गगणो हंससमूहस् तरसा वेगेन तं नलम् अब्रवीद् अवदत् । तद् एवा ''ह हे गतहिंसारस गतहिंसाया रसः प्रीतिर् यस्य सः तत्सम्बुद्धिः । नो ऽस्मान् मा तुद मा पीडय । त्वया स्वस्य सारः सामर्थ्यादो रूपादिर् वा तत्तुल्यः निष्क्रयो लभ्यः प्राप्यः अस्मत्त इति शेषः ॥२२॥

त्वम् इति । हे अङ्ग नल तु पुनस् त्वं कपकेत्वङ्गत्वात् कपकेतोः कामस्या 'ङ्गं तस्य भावस् तस्माद् अधिको नलः कामशरीरतो 'प्य् अधिकः सुन्दर इति यावत् । इति भैम्या अन्तिके निकटे । त्वा त्वां स्तुमः स्तोष्यामः । सा भैमी ते ऽङ्के क्रोडे तु पुनः अङ्गतु राजतु अगिर् गत्यर्थः कथम्भूता आसक्ता । त्वं तत्सकाशके दमयन्तीनिकटे । स्वार्थेकः । गत्वा लल क्रीडां कुरु ॥२३॥

इती 'ति । हंसाः सारामाया आरामेन सह वर्तमाना सारामा तस्याः सारामाया रामाया भैम्या निकटं समीपं जग्मुर् ययुः । च पुनः इति वक्ष्यमाणम् ऊचुः । या मयेन दैत्यशिल्पिना कृता सारा उत्कृष्टा माये 'व । या आलीभिः सखीभिः अमा सह अभिससार गतिम् अकरोत् । अमा सह समीपे चे 'त्य् अमरः ॥२४॥

श्री 'ति । हे भैमि त्वं यद्य् अस्य नलस्य भार्या स्याः भवेस् तर्हि श्रीसङ्काशा 'सि लक्ष्मीतुल्या 'सि श्रीवत् सङ्काशते शोभत इति सा । कीदृशस्य नलस्य । शशिना

अरिलोकाशास्यस्य यदि भार्या स्याः कुमारिकाशास्यस्य ॥२५॥
इति हांसेनो ऽदितया गणेन भैम्या मुदा रसे नोदितया ।
न बभासे नो ऽदितया स्मरेण स पुनर् नलौकसे ऽनोदि तया ॥२६॥
ता बहुधा वायस्यः श्रेण्यः पुनर् अस्य सन्निधाव् आयस्य ।
तां च निधाव् आयस्य व्यनुवंस् तुलनाय न विबुधा वा यस्य ॥२७॥
इति स विना मानितया जह्रे भैम्या नलो ऽपि नामा ऽनितया ।
स्वास्थ्यं नामानि तया शिश्ये च विचिन्त्य तस्य ना ऽमानितया ॥२८॥
अथ ससमुद्रागस्य क्ष्मान्तस्या ऽलङ्कृतेः समुद्रागस्य ।

निकाशं तुल्यं आस्यं वदनं यस्या ऽसौ तस्य । एवम् अरिलोकानां या आशा वाञ्छा ताम् अस्यति नाशयती ऽति सः तस्य एवं कुमारिकाशास्यस्य कुमारिकाभिर् अपरिणीताभिः स्त्रीभिर् आशास्यस्य वाञ्छितस्य ॥२५॥

इती ऽति । इत्य् उक्तक्रमेण हांसेन गणेन हंससार्थेन उदितयो ऽक्तया । मुदा आनन्देन हेतुना रसे शृङ्गारे नोदितया प्रेरितया स्मरेण कामेन उदितया उदयम् प्राप्तया युवत्ये ऽति यावत् । एतादृश्या भैम्या न बभासे इति न अपि तु बभासे । पुनस् तया भैम्या स हंसगणो नलौकसे नलगृहाय अनोदि प्रेषितः ॥२६॥

ता इति । च पुनस् ता वायस्यः हंसश्रेण्यः वयसाम् पक्षिणाम् इमाः वायस्यो हंसपङ्क्तयो ऽस्य नलस्य सन्निधौ समीपे आयस्या ऽऽगत्य ताम् भैमीम् बहुधा नानाप्रकारेण व्यनुवन् अस्तुवन् तुष्टुवुर् इति यावत् । किम्भूते सन्निधौ । आयस्य धनागमस्य निधौ आकरे आश्रये वा । अस्य कस्य । यस्य तुलनाय विबुधा अपि देवा अपि न भवन्ति वाशब्दो ऽप्यार्थकः ॥२७॥

इती ऽति । इत्य् अनेन प्रकारेण विना हंसेन मानितया पूजितया कृतस्तुत्ये ऽति यावत् । नाम सम्भावनायां स्वास्थ्यं सुखम् अनितया ऽप्राप्तया तया भैम्या धीरो ऽपि नलः जह्रे हृतः वशीकृत इति यावत् । च पुनस् तस्य नलस्य नामानि विचिन्त्य नल नैषधे ऽत्यादि चिन्तयित्वा शिश्ये सुप्तम् । कीदृक् नलः । अमानितया न उपलक्षितः मानिनो भावो मानिता तस्या अभावो ऽमानिता तया न उपलक्षितः । अभिमानयुक्त इति भावः ॥२८॥

यौवनमुद्रागस्य स्वसुतारत्नस्य सादम् उद्रागस्य ॥२९॥
दृष्ट्वा राजा ऽतनुत स्वयंवरं विधिवद् इन्दिराजातनुतः ।
यस्य जराजा तनुतः पृथग् व्यथा ऽसौ जनाद् रराजा ऽतनुतः ॥३०॥
तं हासेना ऽऽपा ऽऽलिः स्वयंवरं क्षितिभुजां ससेनापालिः ।
न बभासे ना ऽपालिः स्रग् एषु यैः शिरसि या रसेना ऽपालि ॥३१॥

अथे ऽति । दृष्ट्वे ऽति । युग्मम् । अथा ऽनन्तरं समुद्रम् च अगम् च समुद्रागौ ताभ्यां सहितस्य क्षमान्तस्य पृथ्वीपर्यन्तस्या ऽलङ्कृतेर् अलङ्कारभूतस्य समुद्रागस्य मुदम् आनन्दं राति ददाती ऽति मुद्रः मुद्रम् चा ऽसाव् अगम् च सः तेन सह वर्तति इति तादृशस्य । यद्वा । राजा कीदृशः समुत् सहर्षः द्राक् झटिति अस्य सुतारत्नस्ये ऽत्य् अर्थः । यद्वा । मुच् चा ऽसौ रागो ऽनुरागः स च मुद्रागौ ताभ्यां सहितस्य । एवं यौवनमुद्रा स्तनो द्भेकादिचिह्नं तद्रस्य प्राप्तस्य । एवम् उद्रागस्य उत् उद्गतो रागो ऽनङ्गरागो पीडा वा यस्य तस्य । रागो मत्सरे लोहितादिषु । क्लेशादाव् अनुरागे च गान्धारादाव् इति मेदिनी । स्वसुतारत्नस्य सादम् अवसादं कामजदुःखं दृष्ट्वे ऽति द्वितीयेना ऽन्वयः । असौ राजा भीमः स्वयंवरं विधिवद् अतनुता ऽकरोत् । यो राजा । अतनुतः महत्तो जनात् मनुष्यात् । रराज शुशुभे । यस्य तनुतो देहात् । जराजा जरोत्पन्ना व्यथा पृथक् भिन्ना । बहुमध्ये सुन्दरो युवा चे ऽति भावः । कीदृशो राजा । इन्दिराजातनुतः इन्दिरा लक्ष्मीस् तस्याः सकाशाज् जातो यः कामस् तेन नुतः स्तुतः कामाधिकसुन्दर इति यावत् ॥२९॥३०॥

तम् इति । क्षितिभुजां राज्ञाम् आलिः पङ्क्तिर् हासेन हर्षादिना तं दमयन्त्याः स्वयंवरम् आप प्राप । यद्वा । कीदृशी आलिः । हासेन उपलक्षिते ऽत्य् उपलक्षणे तृतीया । कीदृशी आलिः । ससेनापालिः सेनापालयः सेनान्यस् तद्युक्ता । सा स्रक् माला एषु राजसु न बभासे इति काकुः अपि तु शुशुभे इत्य् अर्थः । सा का । या स्रक् माला तैः राजभिः शिरसि रसेन स्नेहेन अपालि अरक्षि धृते ऽत्य् अर्थः । किम्भूता स्रक् ना ऽपालिः । अपगता अलयो यस्याः सा अपालिः । न अपालिः सभ्रमरे ऽत्य् अर्थः तेषां शिरःसु इन्द्रनीलादिमणिमयया भृङ्गभावे ऽपि भृङ्गवन्मया माला शोभति स्मे ऽति ध्वनिः ॥३१॥

तां गां सेनाराजिः स्वर्गसदां यैः सदा रसेना 'राजि ।
आयासेना ''रा ''जिक्षयितरिपौ चलति विबुधसेनाराजि ॥३२॥
सो ऽथ परमहस्तेन प्रापि नलेनो 'त्सवः परमहस्तेनः ।
स्फुरितपरमहस्तेन प्रबभौ रविणे 'व तत्पुरम् अहस् तेन ॥३३॥
क्षिप्तलसन्नालीकान् अहितेषु मुखेन्दुतुलितसन्नालीकाम् ।
राज्ञः सन्नालीकान् कान्तिर् विबुधांश् च ना 'हसन् नाली कान् ॥३४॥
अजनि जला पास्यन्तं स्वयशो ऽनिजकम् महः किला 'पास्यन्तम् ।
शत्रुकलापास्यन्तम् प्रेक्ष्य नलं सुरततिः कलापास्यं तम् ॥३५॥

ताम् इति । आजिक्षयितरिपौ आजौ सङ्ग्रामे क्षयिता नाशिता रिपवः शत्रवो येन सः तस्मिन् विबुधसेनाराजि विबुधा देवास् तेषां या सेना तस्या राट् सः तस्मिन्न् इन्द्रे चलति सति स्वर्गसदां देवानां सेनाराजिः सेनापङ्क्तिर् आयासेन श्रमेण तां गां विदर्भदेशोपलक्षिताम् भुवम् आर प्राप । यैः स्वर्गसद्भिः सदा सर्वदा रागेण भैम्यनुरागेण अराजि शोभितम् ॥३२॥

सो ऽथे 'ति । अथा 'नन्तरम् परमहस्तेन परम उत्कृष्टो हस्तो करो यस्य सः तेन आजानुलम्बितभुजेने 'त्य् अर्थः । स स्वयंवरः प्रापि प्राप्तः । कथम्भूतः स्वयंवरः । परमहस्तेनः परेषाम् महाः परमहास् तेषां स्तेनस् तस्करः । मह उत्सवः । परम् उत्कृष्टं तत्पुरम् भीमनगरं तेन नलेन प्रबभौ शुशुभे । केन किम् इव । स्फुरितपरमहस्तेन । स्फुरिता परमा उत्कृष्टा हस्ताः किरणाः यस्य तेन रविणा अहः दिनम् इव ॥३३॥

क्षिप्ते 'ति । नाली नलस्ये 'यं नाली कान्तिः कान् राज्ञो नृपान् च पुनः कान् विबुधान् ना 'हसद् अपि तु सर्वान् एव । कीदृशान् । अहितेषु शत्रुषु क्षिप्तलसन्नालीकान् क्षिप्ताः प्रेरिताः लसन्तो दीप्यमाना नालीका वाणविशेषा यैस् तान् । एवम् मुखेन्दुतुलितसन्नालीकान् मुखेन्दुभिस् तुलितानि सन्ति समीचीनानि नालीकानि पद्मानि यैस् तान् । एवं सन्नालीकान् सन्नम् अपगतम् अलीकं कपटादि येषां ते तान् षद् लृ विसरणगत्योः क्तः ॥३४॥

अजनी 'ति । सुरततिर् देवपङ्क्तिस् तं नलम् प्रेक्ष्य दृष्ट्वा जला जडा 'किङ्कर्तव्यता

स्वर्निलयानाम् अनलङ्कृतम् अपि जेतुं ततिः श्रिया नाम नलम् ।
यम् अजेयानाम् अनलम् प्रोचे शक्रस् तम् अरिचयानाम् अनलम् ॥३६॥
वद कामायासं नस् त्वम् भैम्यै यद्गुणाः श्रमाया ऽऽसन् नः ।
श्रेष्ठतमा या ऽऽसन्नस् त्वां द्रष्टा न तु जनः स्वमायासन्नः ॥३७॥
इति सरवे के हास्तं न्यस्य स मुकुलं सुरप्रवेके ऽहास्त ।
ताम् अविवेकेहास्तः अयति स्त्री तत्र पार्थिवे के ऽहा ऽऽस्त ॥३८॥

मूर्छा जाते ऽत्य् अर्थो डलयोर् अभेदात् । कीदृशं नलम् । स्वीयं यशः पास्यन्तं रक्षन्तम् । अनिजकम् अस्वकीयम् महस् तेजः प्रभुत्वम् अपास्यन्तम् अरक्षन्तम् । यद्वा । निजकं स्वकीयम् महस् तेजः आपास्यन्तं दूरतः प्रसारयन्तम् इत्य् अर्थः । एवं शत्रुकलापास्यन्तं शत्रूणां कलापाः समूहास् तान् अस्यति क्षिपती ऽति सः तम् । अथवा अस्यन्तः असिना अन्तो यस्य एतादृशः शत्रुकलापो यस्य । एवं कलापास्यं कलाम् पाती ऽति कलापश् चन्द्रस् तत्सदृशमुखम् । कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहते ऽपि चे ऽत्य् अमरः ॥३५॥

स्वर् इति । शक्र इन्द्रस् तं नलम् प्रोचे उवाच । नाम सम्भावनायाम् । तं कं । यम् अनलङ्कृतम् अप्य् अलङ्काररहितम् अपि नलं स्वर्निलयानां देवानां ततिः श्रेणिः श्रिया शोभया जेतुं तिरस्कर्तुम् अनलम् न अलं समर्था । किम्भूतं नलं । अजेयानाम् अन्यैर् जेतुम् अशक्यानाम् अरिचयानां शत्रुयूथानाम् अनलम् अग्निं दाहकत्वात् ॥३६॥

वदे ऽति । हे नल त्वं तस्यै भैम्यै नो ऽस्माकं कामायासं कामेन कृतो य आयासस् तं वद त्वत्कृते देवान् कामः पीडयती ऽति भावः । तस्यै कस्यै । यद्गुणाः यस्या गुणा नो ऽस्माकं श्रमाय खेदाय आसन् अभूवन् शमाये ऽति पाठे शान्त्यै इत्य् अर्थः । अथ च या श्रेष्ठतमा अत्यन्तम् उत्कृष्टा । तु पुनस् तत्रे ऽत्य् अर्थात् आसन्नो जनो द्वारपालकादिस् त्वां न द्रष्टा न द्रक्ष्यति । कीदृशस् त्वम् । स्वमायासन्नः स्वस्य तव मत्प्रसादजन्या या माया कपटः तया ऽऽसन्न आछन्नः ॥३७॥

इती ऽति । सुरप्रवेके सुरे श्रेष्ठे इन्द्रे इति उक्तप्रकारेण सरवे सशब्दे सति इन्द्रे एवम् उक्तवति सती ऽत्य् अर्थः के मस्तके हास्तं हस्तसम्बन्धिमुकुलं न्यस्य

हरिपवमानयमानां दूतो ऽस्मि नलो महारमानयमानान् ।
भवतीम् मानयमानान् भैमि सुरान् विद्धि महम् इमान् अयमानान् ॥३९॥
तुल्ये ऽप्सरसा देहिप्रभवो मग्नाः स्मरप्रसरसादे हि ।
तान् अभिसर सा देहि स्रजं च नाकात् सुखं च सरसाद् एहि ॥४०॥
इति कृतसामारवतः सुरलोकात् तन्मुखेन सा मारवतः ।
न रिंसाम् आर वत स्थलाद् इव नलोत्कमानसा मारवतः ॥४१॥

मस्तके ऽञ्जलिं कृत्वा स नलः तां दमयन्तीम् अहास्त जगाम । कीदृशः सः । अविवेकेहास्तः अविवेकस्या ऽज्ञानविशेषस्य या ईहा चेष्टा तया अस्तः रहितः । यद्वा नलं दृष्टवती दमयन्ती ना ऽन्यं वरिष्यती ऽति इन्द्रस्य यो ऽविवेकस् तज्जनितया चेष्टया अस्तः प्रेषित इत्य् अर्थः । पार्थिवे नले अयति गतवति सति का स्त्री इह स्थले आस्त अतिष्ठत् न का ऽपी ऽत्य् अर्थः ॥३८॥

हरी ऽति । हरिर् इन्द्रो ऽग्निश् च पवमानो वरुणो वायुश् च यमः कृतान्तस् तेषां दूतो नलनामा ऽहम् अस्मि । इमान् इन्द्रादीन् सुरान् महं तव स्वयंवरम् अयमानान् प्राप्तान् विद्धि जानीहि । कीदृशान् । महारमानयमानान् रमा लक्ष्मीः नयो नीतिः मानश् चित्तसमुन्नतिः महान्तो रमानयमाना येषां ते तान् । एवम् भवतीं त्वाम् मानयमानान् स्वीकुर्वतः ॥३९॥

तुल्य इति । हे अप्सरसा तुल्ये रम्भादिसदृशे देहिप्रभवो मनुष्यादीनाम् ईश्वरा देवाः स्मरप्रसरसादे स्मरस्य यः प्रसरः प्रसारस् तज्जन्ये सादे दुःखे मग्नाः हि यतः । अतः सा त्वं तान् देवान् अभिसर स्वीकुरु । च पुनः स्रजम् मालां देहि । सरसाद् अमृतादियुक्तान् नाकात् स्वर्गात् सुखम् एहि प्राप्नुहि ॥४०॥

इती ऽति । सा भैमी सुरलोकाद् इन्द्रादिदेवगणात् । रिंसां रन्तुम् इच्छां क्रीडां न आर न प्राप । किम्भूतात् । तन्मुखेन नलमुखेन इति पूर्वोक्तन्यायेन कृतसामारवतः कृतः सामस्य सान्त्वनायाः आरवः शब्दो येन ततः । एवम् मारवतः मारो मदनस् तद्वतः । वत खेदे । कीदृशी सा । नलोत्कमानसा नले उत्कम् उत्कण्ठितम् मानसं चेतो यस्याः सा । कस्माद् इव । मारवतः स्थलाद् इव । मरोर् इदम् मारवं तादृशात् स्थलाद् इव मरुसम्बन्धिदेशाद् इव । यथा ऽहं सः नलो ऽत्कमानसः नले जलोत्पन्नपदार्थे विसे उत्कण्ठितचित्तो

सा विरराजा ऽऽयतया वीक्ष्य दृशा तं स्मरातुरा ऽजायत या ।
स्थितिर् अत्रा ऽजायतया द्युसदां चा ऽभाषि निषधराजाय तया ॥४२॥
तस्या देवाद्यस्य प्रणम्य च नलेन धीः पदे ऽवाद्य् अस्य ।
सति निनदे वाद्यस्य स्वयम्प्रियायाः पदम् मुदे ऽवाद् यस्य ॥४३॥
अथ तरसा रङ्गे ऽयं नृपतिगणो ऽस्थित पदेषु सारं गेयम् ।
चञ्चलसारङ्गे ऽयन् दमयन्ती चा ऽतितुलितसारङ्गेयम् ॥४४॥

मरुसम्भूतवस्तुतो रिरंसां ना ऽऽप्नोति । यद्वा । कृतसामे ऽति दमयन्त्या विशेषणं कृतं साम सान्त्वनं यया सा । आरवतः शब्दं कुर्वत इति सुरलोकविशेषणम् ॥४१॥

से ऽति । सा भैमी विरराज विशेषेण शुशुभे । सा का । या आयतया विशालया दृशा दृष्ट्या अत्र भवने तं नलं वीक्ष्य दृष्ट्वा स्मरातुरा कामव्याप्ता ऽजायत अभूत् । च अपरं तया भैम्या निषधराजाय नलाय द्युसदां दिवि सीदन्ती ऽति द्युसदो देवास् तेषां स्थितिः स्थानम् अजायतया जायायाः भावो जायता न जायता ऽजायता तया ऽभाषि अवादि । स्त्रीत्वेन देवान् न वृतवती ऽति भावः ॥४२॥

तस्या इति । नलेना ऽस्य देवाद्यस्य सुरमुख्यस्ये ऽन्द्रस्य पदे चरणे प्रणम्या ऽभिवाद्य तस्याः भैम्याः धीर् बुद्धिर् अवादि उक्ता । कस्मिन् सति । वाद्यस्य तूर्यादेर् निनदे शब्दे सति । यस्य नलस्य मुदे आनन्दाय प्रियायाः पदं वाक्यम् अवात् प्राप । यद्वा । अस्य कस्ये ऽन्द्रस्य मुदे हर्षाय प्रियायाः पदं स्थानम् अवाज् जगाम नल इति शेषः । भैमी त्वां न वृणुत इत्य् उक्तवान् इति भावः ॥४३॥

अथे ऽति । अथा ऽनन्तरम् अयं नृपतिगणो राजलोको रङ्गे स्वयंवरसभायां तरसा वेगेन पदेषु भीमकल्पितमञ्चस्थानेषु अस्थित आसीत । नृपतिगणः पदान्य् अकृत इति पाठे पदानि चरणविन्यासान् अकृत अकरोद् इत्य् अर्थः । किं कुर्वन् । सारम् उत्कृष्टं गेयम् अयन् गीतं शृण्वन् इति भावः गत्यर्था ज्ञानार्थाः । कीदृशे रङ्गे । चञ्चलसारङ्गे सौरभ्याधिक्येन चञ्चलाः सारङ्गा भ्रमरा यत्र तादृशे यद्वा चञ्चलसारङ्गे खेलत्पक्षिविशेषे इत्य् अर्थः । यद्वा चञ्चला गमना-

व्यधुर् अवनामान् येषु प्रजा नृपेष्व् अथ निवेश्य नामान्य् एषु ।
सूतैर् नामा ऽन्येषु प्रकीर्त्यमानेषु शोभना मान्येषु ॥४५॥
सा ऽङ्गेन नलसमानान् अनलसमानान् अमुत्र कतिचित् पुरुषान् ।
प्रैक्षत न न लसमानान् अनलसमानान् अभून् न तेषाम् भेदः ॥४६॥
रुचिकृतनासत्यागाः स्फुरतु नलो यदि च वच्मि ना ऽसत्या गाः ।
अपि दीना सत्य् आगां न्याययुतेनै ऽव वर्त्मना सत्यागा ॥४७॥

गमनशीलाः सारङ्गा मृगा यस्मिन् तस्मिन्न् इत्य् अर्थः । च पुनर् इयं दमयन्ती स्वोचितपदेषु अस्थित इति पूर्वेणा ऽन्वयः । कीदृशी ऽयम् । अक्षितुलितसारङ्गा अक्षिभ्यां तुलितः सारङ्गो मृगो यया सा । सारङ्गश्च् चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे इत्य् अमरः ॥४४॥

व्यधुर् इति । सा ऽङ्ग इति । युग्मम् । अथ एषु नृपेषु राजसु नामानि निवेश्य उक्त्वा सूतैर् मागधैः प्रकीर्त्यमानेषु स्तूयमानेषु वन्दिभिः कृतपरिचर्येषु सत्सु । तथा नाम सम्भावनायाम् । अन्येषु मान्येषु देवेषु प्रकीर्त्यमानेषु सत्सु । एषु केषु । येषु नृपेषु प्रजास् तत्रत्या जना अवनामान् नमस्कारान् व्यधुश्च् चक्रुः । सा शोभना भव्या भैमी अमुत्र स्वयंवरे कतिचित् पुरुषान् न प्रैक्षत इति न किं तु ददर्श । कीदृशान् । अनलसमानान् अग्नितुल्यान् । एवं लसमानान् देदीप्यमानान् । एवम् अनलसमानान् न अलसमाना अनलसमानास् तान् । अङ्गेन शरीरेण नलसमानान् नलेन सदृशान् यतस् तेषां नलसमानाम् पुरुषाणाम् इन्द्रादीनाम् भेदो विविच्यज्ञानं ना ऽभून् न ज्ञातम् ॥४५॥४६॥

रुचो ऽति । च परं यद्य् अहं सती साध्वी यद्य् अहम् । असत्याः गा वाणीः न वच्मि न वदामि । तथा दीना ऽपि यदि न्याययुतेनै ऽव वर्त्मना धर्ममार्गेणै ऽव आगां गच्छामि यद्य् अहम् । सत्यागा त्यागेन दानेन सह वर्तमाना तदा नलः स्फुरतु इन्द्रादिभिन्नत्वेन ज्ञानविषयो भवतु । कीदृशो नलः । रुचिकृतनासत्यागाः रुच्या कान्त्या कृतः नासत्ययोर् दस्रयोः आगो ऽपराधो येन दस्राधिकसुन्दर इति यावत् ॥४७॥

यदि वा भावं न्यस्य स्थिता ऽस्मि नल एव नरविभाव् अन्यस्य ।
देवसभावन्यस्य द्विपस्य वपुषो भवेद् विभा वन्यस्य ॥४८॥
कृतभावा ऽसाव् अनितान् इति भुवम् ऐक्षत सुरान् सुवासा वनिता ।
स्वपतिं वा सावनिताचिह्नं धार्मिकजने ध्रुवा ऽऽसा ऽवनिता ॥४९॥
स्वरिरंसादे ऽवा ऽल्याकुलया दृष्ट्या ऽर्थिता ऽपि सा देवाल्या ।
वपुषि ससादे बाल्याद् अवृत नलम् उपस्थितं रसाद् एवा ऽऽल्या ॥५०॥

यदि वे ऽति । वा समुच्चये यदि चेत् यदि अन्यस्या ऽन्यस्मिन् पुरुषे भावं चित्ताभिप्रायं न्यस्य त्यक्त्वा । निपूर्वस्या ऽसु क्षेपण इत्य् अस्य न्यस्ये ऽति रूपम् । अहं नल एव स्थिता ऽस्मि तिष्ठामि वर्ते । तर्हि अस्य नलस्य वपुषः शरीरस्य विभा कान्तिः अवनीर् अधिका भवेद् भवतु । कीदृशे नले । नरविभौ नराणां विभुर् नरविभुस् तस्मिन् । कीदृशस्य वपुषः देवसभावन्यस्य द्विपस्य । देवानां सभे ऽव वनं तत्रो ऽत्पन्नस्य द्विपस्य हस्तिनः । अन्यो ऽपि द्विपो वन्यो भवति ॥४८॥

कृते ऽति । असौ वनिता भैमी भुवम् भूमिम् अनितान् अप्राप्तान् भूमिस्पर्शरहितान् सुरान् देवान् ऐक्षता ऽपश्यत् । कथम्भूता सा । इत्य् अनेन प्रकारेण कृतभावा कृतो भावश् चित्ताभिप्रायो यया सा । एवं सुवासाः सुष्ठु शोभनं वासो वस्त्रं यस्याः सा । वाशब्दश् चार्थः च पुनः स्वपतिं नलम् ऐक्षत् । कीदृशं स्वपतिम् अवन्या सह वर्तमानः सावनिः तस्य भावः सावनिता सै ऽव चिह्नं यस्य तम् भूमियुक्तपादत्वात् देवभिन्नत्वेन अपश्यद् इत्य् अर्थः । देवानां तु तद्रहित्यं स्वाभाविकम् । तं कम् । यस्य नलस्य अवनिता अवनं रक्षणम् अस्या ऽस्तो ऽत्य् अवनी अवनिनो भावो ऽवनिता रक्षणवत्ता धार्मिकजने साधुनि जने ध्रुवा निश्चिता आस भवति स्म आसे ऽति बभूवार्थे ऽव्ययम् ॥४९॥

स्वे ऽति । सा भैमी आल्या सख्या कारणेन रसाद् एव प्रीतेर् एव तं नलम् अवृत अवृणुत । कीदृशं नलम् । उपस्थितं समीपे तिष्ठन्तम् । कस्मिन् सति । बाल्याद् बाल्यम् आरभ्य बाला नवयौवना तस्या भावो बाल्यं तस्मात् बाल्याद् धेतोर्

सत्सदसो माननया रुद्रसमो यः स्वतेजसो 'मा न न या ।
प्रवृतः सोमाननया नलो बभौ भुवि गुणेन सो ऽमान् अनया ॥५१॥
मदद्म्भाव् अरम् अस्यञ् ज्ञात्वा 'थ मनो गुरुप्रभावरमस्य ।
सुरवृषभा वरम् अस्य प्रदिश्य जग्मुर् गतप्रभावरमस्य ॥५२॥
गुरुमहिमा परमायास्तम्भी नल एष वसतिम् आप रमायाः ।
प्रियया 'मा परमायाः स्वपुरम् अगुर् यत्र तं क्षमापरम् आयाः ॥५३॥

वा वपुषि ससादे सति सखेदे सति । कीदृशी सा । देवाल्या देवपङ्क्त्या अर्थिता 'पि याचिता 'पि । एवं दृष्ट्या दृशा स्वरिरंसादा इव स्वस्य रिरंसा रन्तुम् इच्छा तां ददाती 'ति स्वक्रीडाप्रदा इव । कीदृशा दृष्ट्या । अल्याकुलया भ्रमर इव चञ्चलया ॥५०॥

सद् इति । स नलो बभौ शुशुभे । कीदृशः । अनया सोमाननया चन्द्रवदनया भैम्या प्रवृतः पतित्वेन स्वीकृतः । स कः । यः सत्सदसः सतां देवानां साधूनां वा यत्सदः सभा तस्याः या मानना तया रुद्रसमः शिवसदृशः रुद्रांशत्वात् । अनया कया । स्वतेजसा पातिव्रत्येन उमा ने 'ति न किं तु 'मै 'व एतेन शिवपार्वतीयोगो ऽपि वर्णितः । कीदृशो नलः । गुणेन शौर्यादिना भुवि पृथिव्याम् अमान् न माती 'त्य् अमान् अधिकगुण इत्य् अर्थः ॥५१॥

मदे 'ति । अथ सुरवृषभा देवश्रेष्ठा इन्द्रादयो ऽस्य नलस्य वरम् प्रदिश्य दत्वा जग्मुर् ययुः । वरदाने हेतुम् आह अस्य नलस्य मनश् चित्तं मदद्म्भौ मदश् च दम्भश् च तौ अरं झटिति अस्यत् त्यजत् ज्ञात्वा । कीदृशस्या 'स्य गुरुप्रभावरमस्य । प्रभावश् च रमा च प्रभावरमे गुर्व्यौ प्रभावरमे यस्य तस्य । यद्वा । गुर्वी प्रभावेन रमा लक्ष्मीर् यस्य । एवं गतप्रभावरमस्य । गतो नष्टः प्रभायाः कान्तेर् अवरमो ऽशोभनत्वं यस्मात् सः तस्या 'तिशयितकान्तेर् इत्य् अर्थः ॥५२॥

गुर्व् इति । एष नलः प्रियया भैम्या अमा सह तत् स्वपुरं स्वनगरम् आप प्राप । स्याद् अमा सन्निधानार्थे सहार्थे इति हेमचन्द्रः । कीदृशः । गुरुमहिमा महतो भावो महिमा गुर्वी महिमा यस्य सः । एवम् परमायास्तम्भी परेषां शत्रूणां या माया तस्याः स्तम्भी रिपुकपटनाशक इत्य् अर्थः । कीदृशं स्वपुरम् ।

शशिना समहासमहा नगरे जनता समहा समहास्त मुदम् ।
अतिभासुरया सुरया व्यहरद्व्यतनोत् सुरया सुरयागम् अपि ॥ ५४ ॥

इति श्रीकालिदासकृते नलोदये सत्काव्ये प्रथमोच्छ्वासः

॥ १ ॥

परमाया उत्कृष्टायाः रमायाः लक्ष्म्याः वसतिं स्थानम् । तत् किम् । यत्र पुरे आयाः धनागमनानि क्षमापरं सहिष्णुताशीलं तं नलम् अगुः प्रापुः ॥ ५३ ॥

शशिने 'ति । जनता जनसमूहः नगरे नलपुरे मुदं हर्षं समहास्त प्राप । ओहाङ् गताव् इत्य् अस्य धातोः प्रयोगः ये गत्यर्थास् ते प्राप्त्यर्था ज्ञानार्थाश् च । किम्भूता जनता । शशिना चन्द्रेण समहासमहा । समं हासस्य महस् तेजो यस्याः सा । महस् चो 'त्सवतेजसोर् इत्य् अमरः । एवं समहा महेन उत्सवेन सह वर्तमाना सा एवं सुरया शोभनो रयः शब्दो यस्याः सा सुरया पुनः जनते 'व सुरया मदिरया व्यहरच् चिक्रीड । सुरयागम् अपि देवार्चनम् अपि व्यतनोद् अकरोत् । कीदृश्या सुरया । भासुरया स्वच्छया ॥ ५४ ॥

इति श्रीनलोदयटीकायां सुबोधिन्याम् प्रथमोच्छ्वासः

॥ १ ॥

अथ रतिर् एकान्तेन प्रापि नलेना 'त्र मन्दिरे कान्तेन ।
ताम् पुनर् एकां तेन प्राप्तवता रिपुमदातिरेकान्तेन ॥ १ ॥
बभौ स सारसागरम् चकास सा रसार्द्रधीः ।
मधुः ससारसारवस् तदा ससार सार्तवः ॥ २ ॥
समुदधिता "शालीनां करेणा कणिशाग्ररुचिजिता शालीनाम् ।

अथे 'ति । अथा 'नन्तरं कान्तेन कमनीयेन । एवं ताम् भैमीम् पुनर् एकाम् महीं च प्राप्तवता । यद्वा । एकाम् मुख्यां ताम् भैमीम् एव प्राप्तवता । एवं रिपुमदातिरेकान्तेन रिपूणां शत्रूणाम् मदो गर्वस् तस्या 'तिरेक आधिक्यं तस्या 'न्तेन नाशकेन । तेन नलेन । एकान्तेना 'तिशयेना 'त्र मन्दिरे रतिः क्रीडा प्रापि प्राप्ता । यद्वा । एकान्ते ऽत्र मन्दिरे रतिः न प्रापी 'ति न किं तु प्राप्ते 'व काक्वर्थे नञ् ॥ १ ॥

बभाव् इति । सारस्य बलस्य सागरः समुद्रः स नलो बभौ शुशुभे । सारो बले स्थिरांशे चे 'त्य् अमरः । एवं रसार्द्रधीः रसेन प्रेम्णा आर्द्रा रसकोमला धीर् बुद्धिर् यस्याः सा दमयन्ती चकास शुशुभे । तदा तस्मिन्न् अवसरे मधुर् वसन्तः ससार आजगाम । मधुस् चैत्रर्तुदैत्येषु इति हेमचन्द्रः । कीदृशो मधुः । ससारसारवः । सारसानाम् आरवः शब्दस् तेन सहितः । पुनः कीदृक् । सार्तवः ऋतौ भवम् आर्तवम् पुष्पादि तत्सहितः । सृ गताव् इत्य् अस्य लिटि ससारे 'ति ॥ २ ॥

समुदधी 'ति । दिनभर्ता सूर्यः करेण किरणेन नलिनीं समुदधित समुत्थापितवान् विकाशयामासे 'ति यावत् । अथा 'नन्तरम् अलीनाम् भ्रमराणाम् आशा इच्छा समुत्थिता उदिता । कीदृशेन करेण । शालीनां धान्यानां कणिशाग्ररुचिजिता कणिशाग्रस्य या रुक् तां जयती 'ति तत् तेन व्रीहिमञ्जर्यग्रकान्तिजिता कणिशं

दिनभर्ता शालीनाम् इव नलिनीम् अथ समुत्थिता ''शा 'लीनाम् ॥३॥
कुरू अवाप च सारसकाकुरवान् कुरवाख्यनगो ऽपि तदा 'ङ्कुरवान् ।
कम् अलङ्कृतवद् गतपङ्कमलं कमलं न विलोभयितुं कम् अलम् ॥४॥
अगुरू अतिमहिमानी 'तस् ततो रविमहांसि गुरुतमहिमानीतः ।
भवनम् महि मानी 'तः स्मरेण परितः शराख्यम् अहिम् आनीतः ॥५॥
स्मरसूचितया ऽगतः क्षितिसूचितया 'भवद् धि चम्पकमुकुलम् ।

शस्यमञ्जरी 'त्य् अमरः । कीदृशीं नलिनीम् । आशालीनां चन्द्रकरस्पर्शात् आशासु दिक्षु लीनाम् अदर्शनगताम् । काम् इव । शालीनाम् इव लज्जिताम् इव । अन्या 'पि परपुरुषकराकृष्टा लज्जिता भवति । परपुरुषभक्ता 'पि स्वामिना न त्यक्ता करेणो 'स्ता तत्र षड्गानाम् आशा भवती 'ति भावः अलिः षड्गे च षट्पदे इति रन्तिः ॥३॥

कुरू अवापे 'ति । तदा वसन्तकाले कुः पृथिवी सारसकाकुरवान् सारसानां काकवो मनोहरा ये रवाः शब्दास् तान् अवाप प्राप । कुरवाख्यनगो ऽपि कुरवकवृक्षो ऽप्य् अङ्कुरवान् जात इति शेषः । कमलम् पद्मं कं जलम् अलङ्कृतवत् शोभयत् । एवं कम् पुरुषं विलोभयितुं न अलम् अपि तु सर्वान् एव रञ्जयितुं समर्थम् । कीदृशं कम् । गतपङ्कमलं गतः पङ्करूपो मलो यस्य तत् तं कर्दमरहितम् इत्य् अर्थः ॥४॥

अगुरू अती 'ति । रविमहांसि सूर्यतेजांसि गुरुतमहिमानीतः अतिशयेन गुरुर् गुरुतमः गुरुतमा चा 'सौ हिमानी च सा तथा ततः पञ्चम्यास् तसिल् इतस् ततः अगुः प्रासरन् । कीदृशानि रविमहांसि । अतिमहिमानि अत्यन्तं महिमा येषां तानि महाप्रभावाणि । मानी अभिमानी स नलः महि मह उत्सवस् तद्युक्तम् भवनम् प्रासादम् इतः प्राप्तः । कीदृशो मानी । परितः समन्तात् स्मरेण कामेन शराख्यम् अहिं सर्पम् आनीतः प्रापितः सर्पसदृशस्वबाणगोचरीकृत इत्य् अर्थः कामपीडया रविरश्मिप्रतापेन च वहिः स्थातुम् अशक्नुवन् गृहं गत इति भावः ॥५॥

स्मरे 'ति । हि निश्चये तच् चम्पकमुकुलं चम्पककुड्मलं स्मरसूचितया अनङ्गसूचेर् भावत्वेना 'भवत् जातम् । तत् किम् । यन् मुकुलम् । ऽगतः क्षितिसू-

तद् असूचि तया व्यथया निरसू चितया यया वियुग्दम्पतिकौ ॥ ६॥
विरलोच्चपलाशस्य प्रचुरम् पुष्पम् बभूव च पलाशस्य ।
स्मरनीचपलाशस्य प्राश्याध्वगपिशितचारु चपलाशस्य ॥ ७॥
ऋतौ बभुर् निशाह्वया विभाविभाविभाव् इभाः ।
कलाश् च तेषु सत्पतेर् अदारदारदा रदाः ॥ ८॥
इह ललनाशोकालिप्रदेन येना ऽत्ममहविनाशोऽकालि ।

चितया । जगतः संसारस्य चितौ प्रहारे सुतराम् उचितया योग्यतया तया तज्जन्यया व्यथया असूचि ज्ञापितम् । तया कया । यया चितया वृद्धिम् प्राप्तया व्यथया वियुक्त दम्पतिकौ विरहितस्त्रीपुरुषौ निरसू गतप्राणौ कृतौ । स्वार्थे कः ॥ ६॥

विरल इति । च पुनः विरलोच्चपलाशस्य विरलानि अप्रचुराणि उच्चानि पलाशानि पत्राणि यस्य । पत्रम् पलाशं छदनं दलम् पर्णं छदः पुमान् इत्य् अमरः । तस्य पलाशस्य ब्रह्मवृक्षस्य प्रचुरम् पुष्पम् बभूव जातम् । कीदृशम् पुष्पम् । चपलाशस्य चपला आशा तृष्णा यस्य तस्य स्मरनीचपलाशस्य स्मर एव नीचस् तुच्छः पलाशो मांसाशी राक्षसस् तस्य प्राश्याध्वगपिशितचारु प्राश्यम् भक्षणयोग्यं यत् अध्वगस्य पथिकस्य पिशितम् मांसं तद्वच् चारु मनोहरम् । पथिकप्राणहारकत्वेन स्मरस्य राक्षसतुल्यत्वम् ॥ ७॥

ऋताव् इति । विभाविभाविभौ विभावो रत्यादिकारणं विद्यते यस्याः सा विभाविनी भा कान्तिस् तया विभौ व्यापके ऋतौ वसन्ते निशाह्वया इभाः निशे 'त्या ऽऽह्वा नाम येषां ते इभा हस्तिनः मदजनकत्वात् रात्रिरूपा हस्तिन इति रूपकम् । बभुः शुशुभिरे च पुनस् तेषु रात्रिलक्षणगजेषु सत्पतेश् चन्द्रस्य कलाः रदा दन्ताः बभुः कीदृशाः रदाः अदारदारदाः । अदाराः जायारहितास् तेषां दारदाः दारं हृदयविदारणं ददती 'ति ते । यद्वा । किम्भूते ऋतौ विभौ विशेषेण शोभमाने । किम्भूता इभाः विभाः विशेषेण शोभमानाः किम्भूता रदाः विभाः विशेषेण शोभमानाः ॥ ८॥

इहे 'ति । इह वसन्ते । ललनाशोकालिप्रदेन येन ललना स्त्री तस्याः शोकस्या ऽऽलयः पङ्क्तयस् ताः प्रददाति कामिनीविरहं विस्तारयता येन पुरुषेणा

कामिना ऽशोकालिस्वनहुङ्कृतिभिः स दिक्षु अनाशो ऽकालि ॥ ९ ॥
स्मरस्य युद्धरङ्गतां रसा ऽऽर सारसारसा ।
जिता वियोगिनः समुन्नतेननतेन तेन ते ॥ १० ॥
नुन्नमना मधुना ना ऽऽश्रयति मृतिं को विना ऽङ्गनाम् अधुना ना ।
इति ललना मधु नानाविधम् अधयत् किल तदर्थनाम् अधुनाना ॥ ११ ॥
पिको ऽपि को ऽपि कोपिको वियोगिनीर् अभर्त्सयत् ।

ऽऽत्ममहविनाशः आत्मनो यो महः कामोत्सवस् तस्य विनाशः अकालि अकारि । स पुरुषः दिक्षु दिशासु अशोकालिस्वनहुङ्कृतिभिर् अशोकवृक्षसम्बन्धिनो ये अलयो भ्रमरास् तेषां स्वनाः शब्दास् त एव हुङ्कृतयस् तर्जनावाचस् ताभिः करणेन कामेन अनाशः आशा वाञ्छा तया रहितो ऽपि अकालि अबन्धि जितेन्द्रियो ऽपि वसन्ते भ्रमरशब्दादिना बद्धो भवती ऽति भावः । अथवा न विद्यते नाशो यस्य स मृत्युञ्जयतुल्यो ऽपि कामेन अबान्धि इत्य् अर्थः ॥ ९ ॥

स्मरस्ये ऽति । सारसारसा साराः श्रेष्ठाः सारसाः पक्षिणो यस्यां सा रसा पृथ्वी स्मरस्य युद्धरङ्गतां समरभूमिभावम् आर प्राप समुन्नतेननतेन सम्यक् प्रकारेणो ऽन्नता उत्कृष्टा इनता प्रभुता यस्य स तेन । तेन कामेन ते पुरुषा जिताः स्ववशीकृताः । ते के । ये वियोगिनः सशोकाः । स्त्रीरहिता वा । स्मरतापपराजिताः सन्तः स्त्रीभिः सहा ऽऽसक्ता बभूवुर् इति भावः । यद्वा कीदृशी रसा । सारसारसा । आरस्यत इत्य् आरसः शब्दः सारसानां यः शब्दस् तद्विशिष्टा ॥ १० ॥

नुन्ने ऽति । अधुना वसन्तसमये । मधुना वसन्तेन नुन्नम् प्रेरितम् मनश् चित्तं यस्य स कः ना पुरुषो यो ऽङ्गनां रमणीं विना मृतिम् मृत्युं ना ऽऽश्रयति न प्राप्नोति । अपि तु सर्वो ऽपि मृतिम् आश्रयत्य् एव । किल सत्ये इति हेतोर् ललना स्त्री नानाविधम् नानाप्रकारम् मधु मद्यम् अधयत् अपिवत् । कीदृशी ललना । तदर्थनां तस्य नायकस्या ऽर्थना याच्ञा ताम् अधुनाना अनिराकुर्वाणा अङ्गीकुर्वाणे ऽत्य् अर्थः । रतिसमये पुरुषः अस्माकं वशताम् एष्यती ऽत्य् आनन्देन मधु अपायद् इति भावः । यद्वा तन्मरणशङ्कया मधु अधरामृतम् अपायद् इति भावः ॥ ११ ॥

पिक इति । कोपिकः कोपो ऽस्या ऽस्ती ऽति कोपी कोप्य् एव कोपिकः सकोपः

वचांसि भङ्गम् आलपन्न् इतानि तानि तानि ताः ॥१२॥
श्रीर् आपि कलापेन प्रवृद्धम् आम्रावलिषु च पिकलापेन ।
न कलापिकलापेन प्रणर्तनम् अकारि वाग् अपि कला ऽपे न ॥१३॥
सहकारवृते समये सहका रहणास्य के न सस्मार पदम् ।
सहकारम् उपरि कान्तैः सह का रमणी पुरः सकलवर्णम् अपि ॥१४॥
अधिगतकामधुरा ऽगाद् अगम् एत्य भ्रमरपटलिका मधु रागात् ।
पीत्वो ऽत्का मधुरा गा द्रुतम् अकृत ततः श्रियोऽधिका मधुर् आगात् ॥१५॥

इत्य् अर्थः । यद्वा । कोपयती ऽति कोपिकस् तासाम् एव कोपकर्ते ऽति यावत् । अपि सम्भावनायाम् एतादृशः कोपिपिकः कोकिलस् ता वियोगिनीर् अभर्त्सयत् भर्त्सितवान् । भर्त्सनं त्व् अपकारगीर् इत्य् अमरः । किं कुर्वन् । भङ्गं रचनाविशेषम् इतानि प्राप्तानि । तानि तानि वचांसि वसन्तकालीनानि आलपन् कुर्वन् ॥१२॥

श्रीर् आपी ऽति । कलापेन कलाः पाती ऽति कलापश् चन्द्रस् तेन श्रीः शोभा आपि प्राप्ता । पिकलापेन पिकानां लापः संलापस् तेन आम्रावलिषु आम्रवृक्षपङ्क्तिषु प्रवृद्धम् अतिवृद्धिः प्राप्तम् । कलापिकलापेन कलापा बर्हा एषां सन्ती ऽति कलापिनो मयूरास् तेषां कलापेन यूथेन प्रणर्तनम् प्रकृष्टं नृत्यं ना ऽकारी ऽति न किं तु कृतम् एवे ऽत्य् अर्थः । च पुनः कला परिस्फुटा वाग् अप्य् आपे प्राप्ता ॥१३॥

सहकारे ऽति । सहकारवृते सहकार आम्रवृक्षस् तत्पुष्पम् अपि सहकारं तेन वृते समये वसन्ते के पुरुषाः रहणस्य स्त्रीविरहजन्यदुःखस्य सहकाः सहनक्षमाः न कोऽपी ऽत्य् अर्थः । का रमणी स्त्री कान्तैः सह भर्तृभिः सह उपरि अन्ते सहकारं हकारवर्णसहितं पुर आदौ सकलवर्णम् अपि कम् च लम् च कलौ वर्णौ ताभ्यां सहितम् पदं वाक्यं कलहम् इति यावत् । न सस्मार न स्मृतवती तथा च सर्वै ऽव कलहं विस्मृत्य कान्तसङ्गमं चकारे ऽति भावः ॥१४॥

अधी ऽति । रागात् प्रीतेः मधु पुष्परसम् पीत्वा द्रुतं शीघ्रम् उत्का उत्कण्ठिता सती अधिगतकामधुरा अधिगता प्राप्ता कामस्य धूर् भारो यया सा त्वयै ऽतत् कर्तव्यम् इति स्वीकृतमन्मथाज्ञा समुदा ये ऽति यावत् । एवम्भूता भ्रमरपट-

न समानसमानसमानसमागमम् आप समीक्ष्य वसन्तनभः ।
भ्रमदभ्रम् अदभ्रमदभ्रमदभ्रमरच्छलतः खलु कामिजनः ॥ १६ ॥
गतम् अत्र च येन गृहाद् असमुत्तरता ऽन्तर् अतान्तरतान्तरताम् ।
पर एव विकार इयाय वृहत्तमसन्तमसं तम् असन्तम् असन् ॥ १७ ॥

लिका मधुपश्रेणिर् अगाद् वनात् अगं वृक्षम् एत्य प्राप्य मधुराः गाः वाणीर् अकृता ऽकरोत् । ततः भ्रमरमधुरगुञ्जितात् मधुर् वसन्तो ऽधिकाः श्रियः शोभा आगात् प्राप ॥ १५ ॥

न समाने ऽति । खलु निश्चये कामिजनः कामुकसमूहः समानसमानसमानसमागमं न आप । मानसे मानो मानसमानस् तेन सह वर्तमानः समानसमानः समानसमानश् चा ऽसौ समानः बन्धुश् च मनोवर्तिमानसहितबन्धुर् इति यावत् । तस्य समागमं न प्रापे ऽति काकुः प्रापे ऽवे ऽत्य् अर्थः । यद्वा । स कामिजनः मानसे चित्ते यो मानः तेन समानस् तुल्यो यः समागमः तं खलु निश्चितं न प्राप किं तु वसन्तोद्दीपितः सन् अकालसमागमम् प्रापे ऽत्य् अर्थः । किं कृत्वा । वसन्तनभः वसन्तसम्बन्धिनभ आकाशं समीक्ष्य दृष्ट्वा । कीदृशं नभः । अदभ्रमदभ्रमदभ्रमरच्छलतः भ्रमदभ्रम् । अदभ्रम् बहुलम् मदो येषां ते अदभ्रमदाः । मेघमालात्वेन स्वस्मिन् भ्रमं ददती भ्रमदाः । अदभ्रमदाश् च ते भ्रमदाश् च ते भ्रमराश् च तेषां छलतो व्याजात् भ्रमन्त्य् अभ्राणि मेघा यत्र तत् । अभ्रम् मेघो वारिवाहः । अदभ्रम् बहुलम् बहु इत्य् अमर ॥ १६ ॥

गतम् इति । अत्र वसन्तसमये च पुनर् येन पुरुषेण गृहाद् गतं निर्गतम् परः शत्रुः विकारो धातुविकार एव तम् इयाय प्राप । कीदृशेन । अन्तः अतान्तरतान्तरताम् असमुत्तरता अन्तः हृदि अतान्तम् अविस्तीर्णं यद्रतान्तरं सुरतान्तरं तस्य भावस् तत्ता ताम् असमुत्तरता अप्राप्तवता । यद्वा । अन्तः हृदि अतान्तम् असमाप्तं रतं यस्याः सा अतान्तरता अन्तर् मनसा अतति स्वामिनं गच्छति सततं ध्यायती ऽति यावत् सा अन्तरता । अतान्तरता चा ऽसौ अन्तरता चे ऽति सा ताम् असमुत्तरता उल्लङ्घयता त्यक्तवता तॄ प्लवनतरणयोर् इति । किम्भूतम् पुरुषम् । वृहत्तमसन्तमसं वृहत्तमम् अधिकं सन्त-

क्रुधि कान्तवशं नवदामसमापनयापनया ऽऽप न या ऽपनया ।
तम् ऋते ऽनुशयेन च ताम् अशनैर् अवतारवता ऽऽर् वता ऽरवता ॥१८॥
नभसो विवरं कुसुमेक्षणभाग् अतरो गतरोगतरो ऽगतरो ।
वद कान्तम् अवेक्ष्य यथा ऽद्य मधाव् अरम् एव रमे ऽव रमे वर मे ॥१९॥
श्रिते ऽति गाम् अनागतस्वबन्धुका मनाग् अतः ।
परा ऽऽप नाम ना ऽगतस् तताम कामनागतः ॥२०॥

मसम् अज्ञानं यस्य तम् । एवम् असन्तम् अविवेकिनम् । कीदृशः विकारः । असन् अपरिहार्यो ऽसाधुर् वा ॥१७॥

क्रुधी ऽति । या स्त्री क्रुधि क्रोधे सति नवदामसमापनयापनया । नवं च तद् दाम च नवदाम नवीना माला तस्याः समापनं समाप्तिस् तया या यापना कालातिक्रमस् तेन कारणेन कान्तवशं नायकसमीपं न आप न प्राप । यापनं कालविक्षेपे इति हेमः । कीदृशी या । अपनया अपगतो नयो नीतिर् यस्याः सा । अरवता मूकत्वम् अनुशयेन पश्चात्तापेन सह अशनैः शीघ्रं तं कान्तम् ऋते विना तां नायिकाम् आर प्राप । कीदृशेना ऽनुशयेन । आसमन्तात् अवतारवता अवतारो ऽस्या ऽस्ती ऽत्य् अवतारवान् तेन तदानीम् उत्पन्नेन । वत खेदे ॥१८॥

नभस इति । श्रिते ऽति । युग्मम् । हे वर श्रेष्ठ अगतरो हे पर्वतसम्बन्धिवक्ष त्वं नभस आकाशस्य विवरम् अन्तरम् अतरः तीर्णवान् असि अत्युच्चो ऽसी ऽत्य् अर्थः । कीदृशस् त्वम् । कुसुमेक्षणभाक् कुसुमान्य् एवे ऽक्षणानि नेत्राणि तद्भाक् तद्युक्तः । एवं गतरोगतरः अतिशयितो रोगो रोगतरः गतो रोगतरो यस्य यस्माद् वा स दुःसहरोगरहित इत्य् अर्थः । अतो मे कान्तम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा तथा वद कथय यथा अद्य मधौ वसन्ते अरम् एव शीघ्रम् एव रमे ऽव लक्ष्मीर् इव रमे क्रीडां करोमि । लघु क्षिप्रम् अरं द्रुतम् । क्षीराब्धितनया रमे ऽत्य् अमरः ॥१९॥

श्रिते ऽति । परा उत्कृष्टा नायिका इत्य् अनेन प्रकारेण श्रिता आश्रिता ऽर्थाद् वक्षम् एव । अतः अगत एतस्माद् वक्षात् मनाक् ईषद् अपि गाम् प्रत्युत्तरवचनं न आप न प्राप । कीदृशी । अनागतस्वबन्धुका न आगतः स्वकीयो बन्धुर्

का ललना दिवसं तं कुसुमशरम् असोढ हृद्य् अनादि वसन्तम् ।
अलिभिर् अनादि वसन्तं दृष्ट्वा यत्रा ऽऽत्मनो ऽर्थनाद् इव सन्तम् ॥२१॥
स्वयम् अथ मन्दारितया युक्तो युक्तं नलः स मन्दारितया ।
आरामं दारितया मदनेन धिया ऽऽपद् उत्तमं दारितया ॥२२॥
अनुव्रता समाननं समा ननन्द भीमजा ।
तम् इन्दुना समाननं समाननन्दने वने ॥२३॥

भर्ता यस्याः सा । नाम निश्चये कामनागतः काम एव नागः कृष्णसर्पस् तस्मात् तताम ताम्यति स्म । अनेन प्रलापोन्मादव्याधय इति तिस्रो दशाः सूचिताः ॥२०॥

के ऽति । का ललना कामिनी तं दिवसं तस्मिन् दिवसे वसन्त ऋतौ कुसुमशरम् असोढ सहितवती न का ऽपी ऽत्य् अर्थः दिवसम् इति कालाध्वनोर् अत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । किम्भूतं कुसुमशरम् हृदि मानसे अनादि सर्वदा वसन्तं स्थितिमन्तम् । यत्र दिवसे सन्तं वर्तमानं वसन्तम् ऋतुं दृष्ट्वा अलिभिर् भ्रमरैर् अनादि नादो ऽकारी ऽत्य् अर्थः । उत्प्रेक्षते आत्मनो ऽर्थनाद् इव आत्मीयसुरतप्रार्थनाद् इव । तथा च कीटा अपि सुरतम् प्रार्थयन्ति किमुत मानुषी ऽति भावः ॥२१॥

स्वयम् इति । अथा ऽनन्तरं स नलः स्वयम् मन्दारितया युक्तम् मन्दारा अस्य सन्ती ऽति मन्दारी मन्दारिणो भावो मन्दारिता तया युक्तं सहितम् मन्दारवृक्षसमूहसहितम् । उत्तमं श्रेष्ठम् आरामम् उपवनम् आपत् प्राप । कीदृशो नलः । मन्दारितया युक्तः । मन्दा अरयो ऽस्य सन्त्य् असौ मन्दारी तस्य भावस् तत्ता तया सहितः कर्तव्यविचारानभिज्ञशत्रुत्वसहितः । यद्वा । मन्दम् चा ऽसौ अरिश् चे ऽति मन्दारिः तस्य भावः मन्दारिता तया हेतौ तृतीया शत्रुभावेन कामेन खण्डितधिया युक्त इत्य् अर्थः एवम् मदनेन स्मरेण दारितया खण्डितया बुद्ध्या युक्तः । एव दारितया युक्तः । दाराः अस्य सन्ती ऽति दारी दारिणो भावो दारिता तया सहितः स्त्रीमत्तया संयुक्तः ॥२२॥

अनुव्रते ऽति । समाननम् माननया पूजा तया सहितम् पूज्यम् इत्य् अर्थः । इन्दुना समाननं चन्द्रसदृशमुखं तं नलम् अनुव्रता अनुगाता अनुब्रजा वा । समा

इह रुचिराम् आवलयस्व दृशम् इति पृथक् प्रियस्य रामावलयः ।
प्राप्तारामा वलयस्फुरो गिरा यदुदरे ऽभिरामा बलयः ॥२४॥
नवकुसुमानमनागा गन्तुं नै ’च्छत् परा समानमना गाः ।
अज्ञानि पुमान् अमनाग् आश्रित्य स सत्कुसुमदानमानम् अनागाः ॥२५॥
रुषितं सखि सादम् अमुष्य लसत्तनुतेतनुते तनु ते तनुते ।
न न वाननवाननवान् अनवाग् इह ते चरणौ मृतिम् एष्यति सः ॥२६॥

सलक्ष्मीका भीमजा दमयन्ती । समाननन्दने समानं सदृशं नन्दनम् इन्द्रवनं यस्य तस्मिन् वने ननन्द आनन्दम् प्राप्तवती । समाननन्दे ’ति वा क्रियापदम् ॥२३॥

इहे ’ति । हे सुन्दरि इह वने रुचिराम् मनोज्ञां दृशं चक्षुर् आवलयस्व आवर्तय इत्य् अनेन प्रकारेण प्रियस्य भर्तुर् गिरा वचनेन ताः रामावलयः स्त्रीश्रेणयः पृथक् ऐकैकशः प्राप्तारामा आरामगता अभूवन् अरण्यं जग्मुर् इत्य् अर्थः । कीदृश्यः वलयैः कटकैः स्फुरन्ती ’ति क्विप् वलयस्फुरः । कटकं वलयो ऽस्त्रियाम् इत्य् अमरः । अथवा प्रियस्य वचनेन स्फुरस् तुष्टा बभूवुः कथम्भूताः प्राप्तारामावलयः प्राप्ता आरामाणाम् आवलयो याभिस् ता इत्य् अर्थः । ताः काः । यदुदरे यासाम् उदरे ऽभिरामाः सुन्दरा बलयस् त्रिबलीभङ्गा इत्य् अर्थः । करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् इत्य् अमरः ॥२४॥

नवे ’ति । नवकुसुमानमनागाः नवैः कुसुमैर् आनमन्ती ’ति नवकुसुमानमनास् तादृशा अगा वृक्षा यासु ता गाः वनभुवः गन्तुं यातुम् परा ’न्या स्त्री नै ’च्छन् ना ’’यासीद् इति । कीदृशी । समानमनाः समानम् मानसहितम् मनो यस्याः सा कृतमाने ’त्य् अर्थः । स पुमान् सापराधः पुरुषः अमनाक् अनल्पं सत् । सत्कुसुमदानमानं सुकुसुमानां दानम् एव मानः सम्मानना ताम् आश्रित्य अनागा निरपराधो ऽज्ञनि ज्ञातः स पुष्पवनं गन्तुम् अनिच्छन्त्या मानिन्याः स्वावचितसत्पुष्पदानेन मानम् अपाचकार । सत्कुसुमदामदानम् इति पाठे पुष्पमालादानम् आश्रित्ये ’त्य् अर्थः ॥२५॥

रुषितम् इति । नायकप्रेरितदूतीवाक्यम् । हे सखि लसत्तनुतेतनुते लसन्ती तनुर् यस्या असौ लसत्तनुस् तद्भावस् तत्ता तया इता प्राप्ता नुतिः स्तुतिर् यया सा

अपि चे ऽत्य नगान् अवतानवता नवता न वता ऽस्ततरा मधुना ।
इह सौख्यम् अगोचरम् आचर मा चरमा च रमा ऽस्य न रम्यतरा ॥२७॥
इति लालिकया ऽलिकयातकचैर् अतिकालिकया ऽलिकया कथिता ।
दयितं समया समयाद् अपरा व्यहरत् स मया समया च तया ॥२८॥

तत्सम्बुद्धिः कमनीयशरीरतालब्धस्तुते । ते तव तनु स्वल्पम् अपि रुषितं रोषो ऽमुष्य तव प्रियस्य सादम् अवसन्नतां तनुते विस्तारयति । त्वयि रुष्टायाम् अस्य बहुदुःखं जायत इति भावः । स तव कान्तः इह ऽस्मिन् वसन्ते ते चरणे त्वत्पदे ऽनवाक् अवाक् अधोमुखः न अवाक् अभिमुखः । अथवा अवाक् मूकः अनवाक् स्तुतिवाक्यसहितः सन् इत्य् अर्थः । कथम्भूतः वाननवाननवान् वानं शुष्कं नव यौवनोदयसुन्दरम् आननम् मुखं यस्य स तादृशः । स प्रियः मृतिं न एष्यति इति ना ऽपि तु मरिष्यत्य् एव । त्वच्चरणापतितस्या ऽस्य प्राणास् तिष्ठन्ति नो ऽचेन् मदनव्यथया शुष्कमुखस्य मरणम् एवे ऽति भावः मृतिम् इत्य् अत्र नतिम् इति पाठे नतिम् प्रणामम् एष्यती ऽत्य् अर्थः । स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिर् इत्य् अमरः । वानं शुष्के गतौ गन्ध इति वैजयन्ती । पराङ्मुखः पराचीनः स्याद् अवाङ् अप्य् अधोमुख इत्य् अमरः । इण् गताव् इत्य् अस्य लृटि एष्यती ऽति ॥२६॥

अपी ऽति । पुनश् ताम् एवा ऽह । हे सखि अवतानवता । अवतानो विस्तारो ऽस्या ऽस्ती ऽत्य् अवतानवान् तेन मधुना वसन्तेन नवता नवीनता न अस्ततरा ऽतिशयेन त्याज्या । वता ऽश्चर्ये किं तु वसन्तो नूतनतां त्यजिष्यत्य् एवे ऽति भावः । किं कृत्वा । नगान् वृक्षान् एत्य प्राप्य । इह प्रौढवसन्ते ऽगोचरं वक्तुम् अशक्यं सौख्यम् आचर लभस्व अस्य वसन्तस्य चरमा पश्चिमा रमा लक्ष्मीश् च पुनः मा शोभा रम्यतरा सुन्दरी न भवति । वसन्तमध्ये भर्त्रा सह रत्यादिकं सुखम् अनुभूयताम् पश्चात्तनी शोभा तु न भव्ये ऽति भावः । नुन्ननुत्नास्तनिष्ठ्यूता विद्धक्षिप्तेरिताः समाः । नवीनो नूतनो नवः । आचरे ऽति चर गतिभक्षणयोर् इत्य् अस्य लोटि ॥२७॥

इती ऽति । इत्य् अनेन प्रकारेण लालिकया लालयन्त्या आलिकया सख्या कथिता उक्ता अपरा स्त्री दयितं समया भर्तुः समीपं समयात् अगात् । दयितम् इति समयायोगे समया अभित इत्यादिना द्वितीया । समया ऽन्तिकमध्ययोर्

अतिरुचिमान् अस्तवकः सरस्तटो ऽयं विचीयमानस्तवकः ।
इह खलु मानस् तव कः प्रियाम् इति परो ऽनयत् समानस्तवकः ॥२९॥
अरुणातरपरागस्य प्रसवम् प्रैक्षिष्ट न पुनर् अपरा गस्य ।
हसितैर् अपरागस्य स्वैस् तिष्ठन्त्य् अपि लवेप्सुर् अपराग् अस्य ॥३०॥

इत्य् अव्ययवर्गे मेदिनी । समयाद् इति यातेर् लङि । च पुनः स कामुकः । मया लक्ष्मया समया तुल्यया तया स्त्रिया सह व्यहरद् विचिक्रीड । कीदृश्या । अलिकयातकचैर् अलिके याता प्राप्ता ये कचाम् चूर्णकुन्तलास् तैर् अतिकालिकया श्यामलया सख्या वा विशेषणम् । ललाटम् अलिकं गोधिः । कचः केशः शिरोरुह इत्य् अमरः ॥२८॥

अती 'ति । कश्चिन् मानवतीम् मानयन्न् आह । हे सुन्दरि अयं विचीयमानस्तवको विभिः पक्षिभिर् भ्रमरप्रभृतिभिम् चीयमाना मकरन्दपानाया 'न्विष्यमाणाः स्तवकाः पुष्पगुच्छा यस्मिंस् तादृक् । अथवा । विचीयमाना अवचीयमानाः समृद्धाः स्तवका यस्मिंस् तादृक् । अस्तवकः अस्ता गता वका यस्मात् तादृक् । सरस्तटस् तडागतीरम् । अतिरुचिमान् अतिसुन्दरः । इहा 'स्मिन् स्थले तव कः मानः खलु निश्चितं कः प्रस्तावः इति क्रमेण समानस्तवकः समानः मानसहितः सादर इति यावत् स्तवकः स्तुतिर् यस्य स तादृक् कामुकः प्रियां स्त्रियम् अनयद् अनैषीद् रत्यै इति यावत् । पुष्पवासलोभभ्रमद्भ्रमरे वकादिराहित्येन निर्जने मानो ऽनुचित इत्य् एतादृशान्यस्थलाभावाद् इह सम्भोगो भवत्व् इति हस्ते गृहीत्वा कुञ्जम् अविशद् इति भावः । अनयद् इति नियोलङि ॥२९॥

अरुणे 'ति । अपरा 'न्या 'ङ्गना 'रुणातरपरागस्य अरुणतराः अतिशयेना 'रुणाः परागाः कुसुमरजांसि यस्य तादृशस्या 'स्य अगस्य वृक्षस्य स्वैः स्वकीयैर् हसितैर् हासैर् अपरागस्य अपगतलौहित्यस्य अपराक् सम्मुखं लवेप्सुः पुष्पम् अवचिकीर्षुस् तिष्ठन्त्य् अपि विद्यमाना 'पि प्रसवम् पुष्पं न पुनः प्रैक्षिष्ट ना 'पश्यत् लोहितकुसुमस्य स्वहासेन शुक्लीभूतत्वाद् विस्मयो जात इति भावः । लवो ऽभिलावो लवने । स्याद् उत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने । शैलवृक्षौ नगाव् अगौ इत्य् अमरः । ईक्ष दर्शनाङ्कनयोर् इत्य् अस्मात् प्रपूर्वाल् लुङ्याटिसिचीटिरूपम् ॥३०॥

अवेक्ष्य पल्लवालयान् अगान् श्रितालवालया ।
लतातये 'व बालया बभे ऽन्यया बबाल या ॥३१॥
व्रततीनाम् आलीनाम् मध्ये ऽन्यो व्यचिनुता ऽङ्गनाम् आलीनाम् ।
अप्य् एनाम् आलीनां स्मिताच् च ज्ञानन् मदाच् च नामा ऽलीनाम् ॥३२॥
कमितुः कलुषाप्तिसुखार्थनभाग् अपराग् अपरा ऽगपरागपरा ।
स्थितिम् आप तथे 'व हृतः स पुमान् अनया न न या ऽननयाननया ॥३३॥

अवेक्ष्ये 'ति । अन्यया बालया षोडशवार्षिक्या लतातया इव लतात्वेन रूपेणे 'व बभे ऽशुशुभे । अन्या का । या पल्लवालयान् नवपत्रयुक्तान् अगान् वृक्षान् अवेक्ष्य दृष्ट्वा बबाल उल्ललास अन्या 'पि लता श्रितालवाला आश्रयभूतान् वृक्षान् दृष्ट्वा उल्लसत्य् एवे 'ति भावः । यद्वा । बबाल चचाले 'त्य् अर्थः यथा लता वृक्षान् अधिरोहितुं चलति तथे 'ति भावः बल प्राणने स्खलने वा धातोः रूपं कथम्भूतया श्रितालवालया पल्लवानयनार्थं श्रितम् आश्रितम् आलवालं यया तये 'त्य् अर्थः ॥३१॥

व्रतती 'ति । अन्यः कामी आलीनां सखीनां स्मिताद् धासात् । च पुनर् अलीनाम् भ्रमराणाम् मदाज् ज्ञानन् अपि कलयन्न् अपि अङ्गनां स्त्रियं व्यचिनुत विलोकयामास । किम्भूताम् । व्रततीनां लतानाम् मध्ये आलीनां सखीनां च मध्ये आलीनां गुप्तां नाम सम्भावनायाम् । आदौ सर्वा एव लता इति ज्ञानम् आसीत् इदानीं काचित् हसति कुत्रचित् भ्रमराः स्वनन्ति इति ज्ञात्वा तत्रा 'ङ्गनाम् अन्वेष्टुं गतवान् इत्य् अर्थः ॥३२॥

कमितुर् इति । अगपरागपरा वृक्षमकरन्ददर्शनोन्मुखी अत एव कलुषाप्तिसुखार्थनभाक् कलुषम् परागेण यद् अक्षि तस्य यत् सुखम् परागनिष्काशनात् तस्य या 'र्थना याच्ञा ताम् भजती 'ति तद्भाक् । अपरा 'ङ्गना कमितुः कामयती 'ति कमिता भर्ता तस्या 'पराक् सम्मुखं स्थितिं स्थानम् आप प्राप । अनया अङ्गनया स पुमान् पतिस् तथे 'व तेन प्रकारेण भर्तुर् अभिमुखस्थितित्वेन न हृत इति न किं तु वशीकृतः । अनया कया । आननयाननया आननम् मुखं तस्य यानम् भर्तृमुखसमीपप्रापणं तत्र नयो वैदग्ध्यं यस्याः सा । नयनपतितमकरन्दं दूरीकुर्वती नायकाभिमुखम् मुखं प्रसारयन्ती तं जहारे 'ति भावः ॥३३॥

स्वम् अनेनसम् आयतया व्यधिता ऽगःस्व् एव कश्चन समायतया ।
अङ्गमानसम् आयतया तस्मै ना ऽक्रोधि जीवनसमाय तया ॥३४॥
अभवद् अनेना ना विस्मयदो ऽन्यो मानिनीजने नानावि ।
अतिसुजनेना ऽनाविस्खलनं तद् यद् उपवनम् अनेना ऽनावि ॥३५॥
जनाद् असोः समानतः पदाहतिं समानतः ।
परो दधौ समानतः स्वमूर्ध्नि भासमानतः ॥३६॥
तनुच्छटो ऽत्तमालया तया भुवो ऽत्तमालया ।
अहारि शीतमालयानिलावधूतमालया ॥३७॥

स्वम् इति । कश्चन कामी तस्याः स्वभार्याया अग्रे आयतया अतिदीर्घया समायतया मायया कपटेन सह वर्तमानः समायस् तस्य भावः समायता तया सकपटत्वेन आगःसु एव अपराधेषु सत्स्व् अपि स्वम् आत्मानम् अनेनसम् अपराधरहितं व्यधित चक्रे । अङ्गमानसं कोमलचित्तम् आयतया प्राप्ततया अर्थात् कामिन्या जीवनसमाय प्राणतुल्याय तस्मै भर्त्रे ना ऽक्रोधि न कुपितम् ॥३४॥

अभवद् इति । मानिनीजने विस्मयदो ऽद्भुतदो ऽन्यो ऽपरो ना पुरुषस् तत् तस्माद् धेतोर् अनेना अनपराधो ऽभवद् अभूत् । यद् यस्माद् अनेना ऽतिसुजनेना ऽतिसुष्ठुजनेन पुंसा नानावि नानाविधा वयः पक्षिणो यस्मिंस् तादृशम् उपवनम् आरामो ऽनाविस्खलनं वर्णनावैपरीत्यम् अपशब्दादि वा तद्रहितं यथा स्यात् तथा ऽनावि स्तुतम् । कृतापराधः कश्चित् पुमान् उद्यानवर्णनये ऽव ताम् प्रासीदयद् इति भावः । अनावी ऽति णु स्तुताव् इत्य् अस्य चिणिलुङिरूपम् ॥३५॥

जनाद् इति । परो ऽन्यः कामुकः असोः समानतः असुः प्राणः तस्य समानतः सदृशात् प्राणतुल्यात् समानतः साहङ्कारात् । भासमानतः शोभमानात् जनात् कान्ताजनात् पदाहतिं चरणेन आहतिम् आघातं समानतो ऽतिनम्रः सन् स्वमूर्ध्नि दधौ स्वशिरसि प्रसादम् इव दधारे ऽत्य् अर्थः ॥३६॥

तनुच्छटे ऽति । तया उद्यानभुवा उत्तमालया उद्गता उच्छ्रितास् तमालवृक्षा यस्यां सा तादृश्या पुनः शीतमालयानिलावधूतमालया शीतो यो मालयो ऽनिलो

श्रितलसदारामाभिः प्राप्ये 'ति जनो विहृतिम् उदाराम् आभिः ।
आराद् आरा 'मा 'भिस्फुरितसरोजं सरस् तदा रामाभिः ॥ ३८ ॥
किम् अपः सरसी 'मा या त्वं धाम गुणामृतप्रसरसीमायाः ।
द्रुतम् इति स रसी मायात्यक्तो भैम्या नलश् च सरसीम् आयात् ॥ ३९ ॥
गतपङ्काः सारस्य श्रियो ऽस्य जह्रुर् मनो ऽधिकाः सारस्यः ।
अपि कोकाः सारस्यस्थिताः कुर्यश् च हंसिकाः सारस्यः ॥ ४० ॥

मलयगिरिसम्भवो वायुस् तेन अवधूता कम्पिता माला वृक्षश्रेणी यस्यां तादृश्या भुवा उत्तमालया उत्तम आलयो गृहं यस्याः सा तादृशी तनुच्छटा स्त्रीसमूहो ऽहारि हृता तथा च मन्दसुगन्धिशीतलवायुसम्बन्धेन मनोहरे उद्याने कान्तसहिता सर्वा विलासिन्य उत्तमगृहं त्यक्त्वा रमणार्थं ययुर् इति भावः । वेल्लितम् प्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिताधुते इत्य् अमरः । छटा कान्तौ संहतौ चे 'ति धरणिर् इति भरतः ॥ ३७ ॥

श्रिते 'ति । जनः कामुकः श्रितलसदारामाभिः श्रित आश्रितो लसन् देदीप्यमान आरामो याभिस् तादृशीभिः आभिर् अमूभी रामाभिः स्त्रीभिः अमा सह उदारां श्रेष्ठां विहृतिं विहारम् इत्य् अनेन प्रकारेण प्राप्य तदा तदानीम् आरात् समीपे ऽभिस्फुरितसरोजम् अभि सर्वतः स्फुरितानि फुल्लानि सरोजानि पद्मानि यस्मिंस् तादृशं सरस् तडागम् आर प्राप्तवान् । अमा सह समीपे च । कासारः सरसी सर इत्य् अमरः ॥ ३८ ॥

किम् अप इति । हे दमयन्ति त्वम् इमा अपः जलानि किं गच्छसि विहर्तुम् इति शेषः । या त्वं गुणामृतप्रसरसीमाया धाम गुणा एवा 'मृतं तस्य प्रसरो विसर्पणम् प्रवाह आधिक्यं वा तस्य या सीमा मर्यादा तस्या धाम गृहम् । अत्र अमृतशब्देन सुधा जलं चा 'भिधीयते गुणामृतप्रवाहः त्वय्ये 'व स्थित इति भावः । इत्य् एवम् उक्त्वा स नलो रसी रसिकः मायात्यक्तो व्याजहीनो ऽदम्भी भैम्या सह द्रुतं शीघ्रं सरसीं सर आयाद् अगमद् विहर्तुम् इति शेषः । आपः स्त्री भूम्नि वार् वारि । त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतम् उत्सृष्टम् इत्य् अमरः । आयाद् इति यातेर् लङि ॥ ३९ ॥

गते 'ति । सारस्यः सरस इमाः सारस्यः सरःसम्बन्धिन्यः श्रियः शोभाः कथम्भूताः

का क्षतिर् अस्ति मिताभिः स्फुटम् अद्भिर् इयं विहृतिर् अस्तिम् इताभिः ।
अनतितरस्तिमि ताभिः कम् एत्य यद् अशङ्कि धृतिभिर् अस्तिम् इताभिः ॥४१॥
अलिर् मिलत्परागतः सरोरुहात् परागतः ।
मुखम् मुदा ’पराग् अतस् तदीयम् आप रागतः ॥४२॥

गतम् च्युतः पङ्को याभ्यस् तादृश्यः निर्मलाः अधिकाः श्रेष्ठाः । यद्वा । कानि जलानि अधिकृत्य वर्तन्ते ताः । सारस्य सारभूतस्य श्रेष्ठस्या ’स्य नलस्य मनो हृदयं जह्रुर् हृतवत्यः । सारस्यस्थिताः आरस्यत इत्य् आरसः शब्दस् तस्य भाव आरस्यम् आरस्येन सहितं सारस्यं तत्र स्थिताः कृतमधुरध्वनयः । अथवा । सारसस्य भावः सारस्यं तत्र स्थिता विख्याताः । सारस्यात् जलसाहित्याद् वा स्थिताः । कोकाश् चक्रवाकाः कुर्यः कुररपक्षिस्त्रियः । हंसिका हंसस्त्रियः सारस्यः सारसानां स्त्रियो ऽपि मनो जह्रुः । सरःसम्बन्धिशोभादर्शनेन कोकादिदर्शनेन च मुमुद इति तात्पर्यम् । पङ्को ऽस्त्री शादकर्दमौ । सारो बले स्थिरांशे च । कोकश् चक्रश् चक्रवाक इत्य् अमरः । जह्रुर् इति हृञोलिटि ॥४०॥

का क्षतिर् इति । अनतितरस्तिमि अत्यन्तं तरो बलं रंहो वा येषां ते ऽतितरसो न विद्यन्ते अतितरसस् तिमयो मत्स्यविशेषा यस्मिंस् तादृशं तिमिनक्रादिरहितं कं जलम् एत्य प्राप्य धृतिभिर् धैर्यैः अस्तिं त्यागम् इताभिस् त्यक्तधैर्याभिः । यद्वा । धैर्यैः अस्तिमिताभिः अस्थगिताभिः चञ्चलाभिर् इत्य् अर्थः । ताभिः स्त्रीभिः अशङ्कि शङ्कितम् अतर्की ’ति पाठे विचारितं किम् अतर्कि तदा ’ह यत् यस्मात् । अस्तिं क्षेपणाम् इताभिः प्राप्ताभिः तरङ्गक्षिप्ताभिर् इत्य् अर्थः मिताभिर् लघु परिमाणाभिर् अद्भिः स्फुटम् प्रत्यक्षम् इयम् विहृतिः क्रीडा अतः का क्षतिर् अस्ति न का ’पी ’त्य् अर्थः । तिमिनक्रादिरहिते सरसि तासाम् भयकारणं स्वभावभीरुत्वम् एव । राजीवः शकुलस् तिमिः । तरसी बलरंहसी । कं शिरोऽम्बुनोर् इत्य् अमरः । शकि भये इत्य् अस्य चिणिल्लुङि ॥४१॥

अलिर् इति । अलिर् भ्रमरो मिलत्परागतो मिलन् उल्लसन् परागः कुसुमरेणुर् यस्मिंस् तादृशाद् अतः अस्मात् सरोरुहात् कमलात् परागतः परावृत्तः । अपराक् सम्मुखं तदीयं स्त्रीगणसम्बन्धिमुखम् मुदा हर्षेण रागतो ऽनुरागाद् आप प्राप्तवान् । सौरभाधिक्येन कमलं विहाय तन्मुखम् अशिश्रियद् इति भावः ॥४२॥

अथ कामानलिनीनां स्त्रीणां सङ्घैर् मनोरमा नलिनीनाम् ।
विधुततमा नलिनीनाम् पङ्क्तिर् वितनान सम्भ्रमान् अलिनीनाम् ॥४३॥
सरःश्रियो ऽन्तरं गतः सरोजनृत्तरङ्गतः ।
भयम् महत्तरं गतस् तनूजनस् तरङ्गतः ॥४४॥
अथ नीरात् सारसतः फेनपरीताद् यथा ऽम्बरात् सारसतः ।
अतिमुखरात् सारसतस् तीरम् इता स्त्रीततिश् चिरात् सा रसतः ॥४५॥

अथे ति । अथा ऽनन्तरं कामानलिनीनां कन्दर्पानलयुक्तानां कामुकीनां नलिनीनां नलयुक्तानां नलः पतित्वेन अस्या अस्ती ति नलशब्दादिनिप्रत्ययः ततो ङीप् । स्त्रीणां सङ्घैः समूहैः नलिनीनां कमलिनीनाम् पङ्क्तिः विधुततमा ऽत्यन्तं कम्पिता स्नानवशात् पद्मावचयाद् वा मनोज्ञा सुन्दरी अलिनीनाम् भ्रमरीणां सम्भ्रमान् भयध्वनीन् ततान नलसहितारामान्दोलिता कमलिनी भङ्गीझङ्कारान् अतनोद् इति भावः ॥४३॥

सर इति । सरःश्रियः सरोलक्ष्म्या अन्तरम् मध्यं स्वरूपत्वं वा गतः प्राप्तस् तनूजनः स्त्रीसमूहः सरोजनृत्तरङ्गतः सरोजानां कमलानां नृत्तं नर्तनं तस्य रङ्गतो रङ्गभूमेः । तरङ्गतः ऊर्मेर् महत्तरम् अतिशयेन महद् भयं साध्वसं गतो गतवान् । कमलनर्तनहेतुतरङ्गान् नक्रहतिकम्पशङ्कया स्त्रीजनो भीतो ऽभूवे ति भावः । अन्तरम् अवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्ये ऽन्तर् आत्मनि चे ति । लास्यं नृत्तं च नर्तने इत्य् अमरः ॥४४॥

अथे ति । अथ जलविहारानन्तरं सा स्त्रीततिः स्त्रीसमूहस् चिराद् बहुक्षणात् सारसतः सरसः इदं सारसं तादृशान् नीरात् जलात् तडागजलात् सारसतः सरसः इदं सारसं क्रीडनं ततस् तद् विहाय ल्यब् लोपे पञ्चमी । नीरात् कथम्भूतात् । रसतः सारसतः अतिमुखरात् रसतः शब्दायमानात् सारसतः सारसपक्षिविशेषाद् हेतोः अतिमुखराद् अतिवाचालात् । फेनपरीतात् फेनव्याप्तात् तीरं तटम् इता प्राप्ता । उत्प्रेक्ष्यते अम्बरात् आकाशात् यथा अम्बराद् इवे त्य् अर्थः इवार्थे यथा । आकाशपक्षे सारसतः साराणि श्रेष्ठानि सन्ति नक्षत्राणि यस्मिंस् तादृशात् । फेनपरीतं जलं नक्षत्रवद् आकाशप्रायं यथा गगनतलाद्

स चो 'दयावलीनतः समुत्प्रभावली 'नतः ।
नयन् ययाव् अलीन् अतः पदं जनो बलीनतः ॥४६॥
दिश कामान् अङ्ग 'हम् मन्यो मदनेषु विकृतिमान् अङ्ग ऽहम् ।
इति परमानङ्गेहं नलः प्रियाम् अनयद् अतिविमानं गेहम् ॥४७॥
अरुणमहस्ते 'नेन प्रापि च सो ऽब्जैर् गुणग्रहस् तेने न ।
भाव्यम् इह स्तेनेन स्फुटम् अस्य हि तद्गते ऽंशुहस्ते ऽनेन ॥४८॥

अप्सरसो ऽवतरन्ति एवं जलात् स्त्रियो ऽवतेरुर् इति भावः । सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्ते ऽभ्यर्हिते ऽपि सत् । व्योम पुष्करम् अम्बरम् । सारो बले स्थिरांशे च इत्य् अमरः । रसत इति रस शब्दे इत्य् अस्मात् शत्रन्तः ॥४५॥

स चो 'दये 'ति । स च जनः स्त्रीसमूहः बलीनतस् त्रिबलीभिर् आनतः नम्रः अलीन् भ्रमरान् नयन् गात्रादिसौगन्ध्येना "कर्षयन् अतः सरस्तीरात् पदं स्वस्थानं ययौ । कथम्भूतम् पदम् उदयावलीनतः उदयाचलप्राप्तात् । यद्वा । उदयम् प्राप्य अवलीनात् निमग्नात् इनतः सूर्यात् समुत्प्रभावलि सम्यग् उद्गताः प्रभावलयः प्रभाश्रेणयो यस्मिंस् तादृशं सूर्ये ऽस्तम् उपयाति स्त्रीजनो गृहं गतवान् इत्य् अर्थः । पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु इत्य् अमरः ॥४६॥

दिशे 'ति । हे अङ्ग प्रिये दमयन्ति अहम् अङ्गे शरीरे मदनेषु विकृतिमान् कामशरविकारवान् अस्मि । कथम्भूतः । इहम् मन्यः इं कामं हन्ती 'ति इहः इहं कामहन्तारम् आत्मानम् मन्यते इहम् मन्यः अतः कामान् अभिलाषान् दिश देहि रत्यभिलाषम् पूरय । इत्य् अनेन प्रकारेण नलः प्रियां गेहं गृहम् अनयत् अनैषीत् । कथम्भूतं गेहम् । परमानङ्गेहम् परमा उत्कृष्टा 'नङ्गस्य कन्दर्पस्य ईहा चेष्टा वाञ्छा वा यस्मिन् भित्तिलिखितनानाकामचेष्टं कामोद्दीपनं वा । अतिविमानम् अतिक्रान्तं विमानम् पुष्पकादि येन तत् तिरस्कृतं देवयानम् इत्य् अर्थः । अनयद् इति णीञ्लङि ॥४७॥

अरुणे 'ति । इनेन रविणा अरुणमहस्ता अरुणतेजस्त्वम् प्रापि प्राप्ता सन्ध्यारागारुणो रविर् अभूत् स च गुणग्रहो गुणग्रहणम् अब्जैः कमलैर् न तेने न विस्तारितः । इह सन्ध्यासमये अस्य हि सूर्यस्य तद्गते कमलगते अंशुहस्ते किरणहस्ते

यतो यतो यतो यतो रवेर् मरीचिसञ्चयः ।
महान्धकारसञ्चयस् ततस् ततस् ततस् ततः ॥४९॥

छादितरविता ऽनेन प्रापि च कालेन सस्वरवितानेन ।
जितरुचिरवितानेन व्योम्ना च स्फुरितम् उडुभिर् अवितानेन ॥५०॥

अथो ऽद्यतो ऽम्बुराजतः श्रियं खम् आप राजतः ।
यथा घटो व्यराजत स्मराग्रगः स राजतः ॥५१॥

सति अनेन रविना स्तेनेन चौरेण स्फुटं व्यक्तम् भाव्यम् । सन्ध्यारागारुणे सूर्ये कमलानाम् आरुण्यं ना ऽभूत् । यतः कमलगते रविकरे सति सायङ्काले स्वकरद्वारा तद्रक्ततां रविर् अपहरिष्यती ऽति भावः । महम् चो ऽवतेजसोर् इति तेने तनोतेर् लिटि ॥४८॥

यत इति । यतो यस्माद् धेतो रवेर् मरीचिसञ्चयो रविकिरणसमूहो यतो यतो यस्माद् यस्मात् स्थानात् यत उपरतः यम् उपरमे धातोः रूपम् । ततस् तस्माद् धेतोस् ततस् ततस् तत्र तत्र महान्धकारसञ्चयो महान्धकारसमूहस् ततः व्याप्तः । यतो यतो देशाद् रविकिरणा निवृत्तास् तत्र तत्र महान्धकारो व्यापद् इति भावः ॥४९॥

छादिते ऽति । अनेन कालेन सायङ्कालेन छादितरविता आच्छादितः पिहितो रविर् यस्मिन् सः तस्य भावस् तत्ता सा प्रापि प्राप्ता । कथम्भूतेन । सस्वरवितानेन सस्वराः सशब्दाः वीनाम् पक्षिणां ताना विस्तारा यस्मिंस् तादृशेन सशब्दपक्षिसमूहविशिष्टेने ऽत्य् अर्थः । एवं जितरुधिरवितानेन जितरुधिरसमूहेना ऽत्यन्तम् आरक्तेने ऽत्य् अर्थः । एवम् अवितनेन अवीनाम् मेषाणां वितानो विस्तारो यस्मिंस् तेन । यद्वा । न विद्यते वितानो यज्ञो यस्मिंस् तेन । सन्ध्यायां सप्त वर्जयेद् इति स्मृतेः । च पुनर् व्योम्ना आकाशेन उडुभिः करणेन स्फुरितं शोभितम् । यद्वा जितरुचिरवितानेने ऽति पाठे व्योम्ना इत्य् अस्य विशेषणं जितः अतिरुचिरो वितान उल्लोचो येन इत्य् अर्थः । क्रतुविस्तारयोर् अस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके । तारका ऽप्य् उडु वा स्त्रियाम् इत्य् अमरः ॥५०॥

अथे ऽति । अथा ऽनन्तरम् अम्बुराजत उदधेः सकाशात् उद्यतः उद्गतः स चन्द्रो व्यराजत शुशुभे । खम् आकाशं राजतम् चन्द्रात् श्रियम् आप प्राप । यथा स्मरा-

दधतं कालं कालङ्कालङ्कालं वियोगिनी शशिनं तम् ।
अध्वगकालं कालं कालं का ऽलं समीक्षितुम् प्रोद्यन्तम् ॥५२॥
क्षरत्तुषारशीकराः प्रबुद्धकैरवाकराः ।
ततो जजृम्भिरे करा जगत्सु शार्वरीकराः ॥५३॥
वधूस् तदा ऽनुनिन्यिरे नयेन येन येन ये ।
वशं नरो ऽनयन् समुन्नतेन तेन तेन ते ॥५४॥

ग्रगः कामपुरोवर्ती राजतो रूप्यमयो घटः शोभते । यथाशब्द इवार्थे । उदधेर् उत्थितम् चन्द्रो मदनभूपप्रस्थानाभिषेकरूप्यकलश इव राजे ऽति तात्पर्यम् । श्वेतरूप्ये ऽपि रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु । व्यराजते ऽति राजतेर् लङि ॥५१॥

दधतम् इति । का वियोगिनी विरहिणी तं शशिनं समीक्षितुं द्रष्टुम् अलं समर्था न का ऽपी ऽत्य् अर्थः । कथम्भूतम् । कालं कृष्णवर्णं यत् कालङ्कालङ्कालं कालङ्क एव कालङ्कः स चा ऽसौ अलङ्कालो ऽलङ्कारो । रलयोर् ऐक्याद् यमके न दोषः । तं दधतं धारयन्तम् । अध्वगकालम् अध्वगानाम् पथिकानां कालं नाशकम् । एवं कालं कालं काले काले रात्रौ रात्रौ प्रोद्यन्तम् प्रकर्षेणो ऽद्यन्तम् । कृष्णो नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः । कालं कालम् अतिनित्यवीप्सयोर् इति द्विर्वचनम् । कालाध्वनोर् अत्यन्तसम्योगे इति द्वितीया ॥५२॥

क्षरद् इति । ततो ऽनन्तरं क्षरत्तुषारशीकराः क्षरन्तः स्रवन्तस् तुषारशीकरास् तुहिनजलकणा येभ्यस् तादृशाः । एवम् प्रबुद्ध उत्फुल्लाः कैरवाकराः कुमुदसमूहो येभ्यस् तादृशाः शार्वरीकराम् चन्द्रसम्बन्धिनः शर्वरीकरम् चन्द्रः तस्ये ऽदम् इत्य् अण् । कराः किरणा जगत्सु लोकेषु जजृम्भिरे विजृम्भिताः । बलिभागांशवः कराः । जजृम्भिरे इति जृभि विनामे विकाशे चे ऽत्य् अस्माल् लिटि ॥५३॥

वधू इति तदा चन्द्ररश्मिपातानन्तरं ये नराः ये पुरुषाः येन येन नयेन यया यया नीत्या उपायेन वधूः कामिनीर् अनुनिन्यिरे ऽनुनीतवन्तः । ते पुरुषा समुन्नतेन समुद्गेन तेन तेनो ऽपायेन वशं स्वाधीनताम् अनयन् अनैषुः । येन येनो ऽपायेन पादानत्या स्त्रियो ऽवशा वशम् आगताः तेनै ऽव वशं चक्रुर् इति भावः ॥५४॥

सहासहावम् आदरैः सहा सहाः स्मरस्य ते ।
सरासुरा यथा मृते सुरासु रागम् आदधुः ॥ ५५ ॥
मधु प्रपीय चाभवन् नता नता नता नताः ।
रमा रम् आर मारमाकुले जने ऽत्र हालया ॥ ५६ ॥

सहे ति । स्मरस्य कामस्य असहा असहिष्णावस् ते कामुकजनाः सहासहावं हासहावादिभावसहितं यथा स्याद् एवम् आदरैः सह सादर सुरासु मधुषु रागम् पानानुरागम् आदधुर् दधिरे । अनन्तरं कामुकजना हावादिसहितं सुराम् पपुर् इति भावः । यथा सुरासुरा देवासुरा अमृते रागं कुर्वन्ति । सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद् वरुणात्मजा । आदधुर् इति दधातेर् लिटि । यच् चोक्तम् भरतेन ।

अलङ्कारस्वभावज्ञैर् ज्ञेया भावा रसाश्रयाः ।
यौवने ऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा वक्त्रगात्रजाः ॥ १ ॥
देहात्मकम् भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद् भावः समुत्थितः ।
भावात् समुत्थितो हावो हावाद् धेला समुत्थिता ॥ २ ॥
लीला विलासो विच्छित्तिर् विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ललितं तथा ॥ ३ ॥
विकृतं चे ति विज्ञेया दश स्त्रीणां स्वभावजाः ।
प्रियस्यानुकृतिर् लीला श्लिष्टावाग्वेषचेष्टितैः ॥ ४ ॥
विलासो ऽतिविशेषो ऽस्ति प्रियाया वासनादिषु ।
मण्डनाच्छादनन्यासो विच्छित्ती रूपदर्शतः ॥ ५ ॥
चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद् विभ्रमो मतः ।
हर्षाह्लादितगीतादि व्यामिश्रं किलकिञ्चितम् ॥ ६ ॥
मोट्टायितम् प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्गादिजृम्भणम् ।
दुःखोपचारः सौख्ये ऽपि हर्षात् कुट्टमितम् मतम् ॥ ७ ॥
विब्बोको ऽभिमतप्राप्ताव् अपि गर्वाद् अनादरः ।
अनाचार्योपदिष्टं स्याल् ललितं रतिचेष्टितम् ॥ ८ ॥
वक्तव्यभाषणं व्याजाद् विकृतं दर्शितेङ्गितम् ॥ ५५ ॥

मध्व् इति । मधु प्रपीय मधु मद्यम् प्रपीय पीत्वा तास् ताः स्त्रियः नता नम्रा

भ्रमरैर् द्राग् अस्तानि प्रपीय च मधूनि सानुरागस् तानि ।
दत्तनिरागस्तानि प्रापच् छयनं जनस् त्वरागस् तानि ॥५७॥
अदूरवस्थितैः प्रियैः सुदूरवस्त्रकाः कृताः ।
तदूरवश् चकासिरे मृदूरवः क्षता नखैः ॥५८॥

अनता अनम्राम् च ना 'भवन् अपि त्व् अभवन् । या याः पूर्वं नम्रास् तास् ता मधुपाने कृते ऽनम्रा अभवन् । या या अनम्रास् तास् ता मधुपाने कृते नम्रा अभवन् । मारमाकुले मारः कन्दर्पस् तस्य मा लक्ष्मीः कन्दर्पशोभा तया आकुले ऽत्र जने हालया सुरया कारणेन रमा श्रीः अरं शीघ्रम् एव आर प्राप्तवती । सुरापानात् स्त्रीजने ऽन्यै 'व काचन शोभा 'भूद् इति तात्पर्यम् । प्रपीये 'ति । पीङ् पाने ऽस्य रूपम् पिबतेस् तु प्रपीये 'ति भवितव्यम् । अभवन् इति भवतेर् लङि आरे 'ति अर्तेर् लिटि । मधु मद्ये मधु क्षौद्रे मधु पुष्परसे विदुः । यद्वा । पूर्वश्लोकोक्तास् ते कामिजनाः च पुनः मधु आसवम् प्रपीय पीत्वा अतानतानतानताः अभवन् अतानम् अक्षरशून्यं यत् तानं गानमूर्छनाविशेषः तस्य भावस् तत्ता तस्याम् आनताः परायणाः सुराम् पीत्वा गानोत्सुका अभवन् इत्य् अर्थः अत्र वसन्ते जने कामिजने अथवा अत्र जने अस्मिन् कामिजने हालया मदिरया आकुले मत्ते सति रमा शोभा मारं कामम् अरम् अत्यर्थं आर प्राप मदिरापानेन कामो विजृम्भित इत्य् अर्थः ॥५६॥

भ्रमैर इति । सानुरागः सस्नेहः । एव त्वरागः त्वरया वेगेन गच्छती 'ति त्वरागः जनः कामुकलोको दत्तनिरागस्ता निरपराधता यैस् तादृशानि विस्मारितापराधानि । भ्रमरैर् भङ्गैय् चषकोपरिस्थितैर् द्राक् झटित्य् अस्तानि त्यक्तानि मधूनि मद्यानि प्रपीय पीत्वा शयनम् पर्यङ्कं च प्रापत् अशिश्रियत् । कीदृशं शयनम् । तानि तानो विस्तारो वितानो वा 'स्या 'स्ती 'ति तानि । सुरतार्थम् इति भावः ॥५७॥

अद्वरे 'ति । अदूरवस्थितैर् अदूरे निकटे वस्थितैः प्रियैर् भर्तृभिः सुदूरवस्त्रकाः कृताः सुदूरे वस्त्रं येषां तास् तादृशाः कृता विहिताः । तदूरवस् तासां स्त्रीणाम् ऊरवः ऊरुदेशाः मृदूरवः मृदवः कोमलाश् च ते उरवो विपुलाः पीनाश् च कोमला विपुलाः । नखैः क्षता भिन्नाश् चकासिरे शुशुभिरे सुरतसमये प्रियकरहृतवसनाः कोमलाः स्त्रीणाम् ऊरवो रेजुर् इति भावः । वस्थितैर् इति वष्टिरलोपे

ससमुद्रमहेलाभिस्फुरितगुणाभिस् ततः स्मरमहे ऽलाभि ।
श्रीः प्रवरमहेलाभिस् तथै 'व युवपङ्क्तिभिः परमहेलाभिः ॥५९॥
इह मणितारावलयश्रित इव नृत्ये कृतावतारा बलयः ।
वक्षसि तारा वलयस्वना निपेतुश् च हारतारावलयः ॥६०॥

'त्यादिना 'छोपः । बहुव्रीहित्वात् कः । सक्थि क्लीबे पुमान् ऊरुः । कोमलम् मृदुलम् मृदु । वड्रोरुविपुलम् पीनम् इत्य् अमरः । चकासिरे इति काश् दीप्ताव् इत्य् अस्य लिटि रूपम् ॥५८॥

ससे 'ति । ततो ऽनन्तरं ससमुद्रमहेलाभिस्फुरितगुणाभिः । ससमुद्रा ससागरा महती दीर्घा या इला भूमिस् तस्याम् अभिस्फुरिताः श्रुता गुणा यासां ताभिः । परमहेलाभिः परमा उत्कृष्टा हेला लीला यासां ताभिः प्रबलमहेलाभिः प्रचुरस्त्रीभिः स्मरमहे कन्दर्पोत्सवे श्रीः शोभा सुखं वा अलाभि प्राप्ता । तथै 'व तेन प्रकारेण युवपङ्क्तिभिस् तरुणश्रेणिभिः श्रीः प्राप्ता । यद्वा । ताभिः करणेन सह वा युवपङ्क्तिभिः शोभा प्राप्ता । उभयत्रा 'पि विशेषणम् । अलाभी 'ति डुलभष् प्राप्ताव् इत्य् अस्य लुङि चिण् भावकर्मणोर् इति च्लेश् चिणि कृते लभेश् चे 'ति नित्यं नुमिप्रसक्ते विभाषा चिण्णमुलोर् इति नुमागमाभावे वृद्धौ रूपम् । महती इला महेला गोभूवाचस् त्व् इडा इलाः । महेला महिला 'पि चे 'ति द्विरूपकोषः ॥५९॥

इहे 'ति । विपरीतरतिं वर्णयन्न् आह । मणितारावलयश्रिते मणिते सुरतकूजिते आरावः शब्दस् तस्य लयः साम्यं तेन श्रिते गीतवाद्यादिसाम्ययुक्ते इह रते नृत्ये इव नाट्य इव बलयः त्रिबलीभङ्गाः कृतावताराः कृतो ऽवतारो ऽवतरणं याभिस् तादृश्यो ऽभवन् उपरि सुरते ऽत्यासक्त्या बलयो ना 'दृश्यन्ते 'ति यावत् । वलयस्वनाः कङ्कणकणकणात्काराश् च तारा अत्युच्चा अभवन् । हारतारावलयः हारस्य ताराः शुद्धमौक्तिकानि तेषां श्रेणयश् च प्रियवक्षसि निपेतुश् चस्खलुर् इत्य् अर्थः । यद्वा । हारेषु यस् तारावलिर् यष्टिविशेषः ते वक्षसि प्रियोरसि निपेतुः रतिसम्भ्रमात् त्रुटितहारयष्टयः प्रियोरसि निपतिता इत्य् अर्थः । सप्तविंशतिमौक्तिका यष्टिस् तारावलिर् नक्षत्रमाला । सै 'व नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैर् इत्य् अमराद् इत्य् अर्थः । नृत्ये ऽपि पात्राणाम् अवतरणं तद्धारादित्रुटनं कङ्कणक्वाणादि भवति लयः साम्यम् अथा 'स्त्रियाम् ।

तया ऽऽर्द्रधीर् अमायया मुदाम् अनारमायया ।
नलो विहारम् आययाव् अधः कृता रमा यया ॥ ६१ ॥
सा ऽशङ्का ऽमाया ऽऽसीत् कृतिनी भैमी नलस्य कामाया ऽऽसीत् ।
कामनिकामायासी द्युतिं तदिष्टां स चा ऽधिकाम् आयासीत् ॥ ६२ ॥

मणितं रतिकूजितम् । बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् इत्य् अमरः । अभवन् इति भवतेर् लङि । तारो ऽत्युच्चैस् त्रयस् त्रिषु । कटकं वलयो ऽस्त्रियाम् । मुक्ताशुद्धौ च हारः स्यात् । निपेतुर् इति पततेर् लिटि ॥ ६० ॥

तये ऽति । आर्द्रधीः शृङ्गारस्निग्धबुद्धिर् नलो मुदां हर्षाणाम् अनारमायया आरमो विरतिस् तद्रहितः अनारमः अयः शुभावहविधिर् यस्यास् तादृश्या हर्षाविरत-भाग्यये ऽत्य् अर्थः । अमायया मायारहितया तया दमयन्त्या सहितो नलो विहारं क्रीडाम् आययौ आगमत् । यद्वा । या दमयन्ती मुदां हर्षाणाम् अनारमाय अविश्रामाय भवति । तया सह नलो विहारम् आययौ । यया रमा लक्ष्मीर् अधः कृता रूपेण सौभाग्येन वा लक्ष्मीतो ऽप्य् अधिका तादृश्या दमयन्त्या नलो विजहारे ऽति भावः । आययाव् इति यातेर् लिटि ॥ ६१ ॥

से ऽति । सा भैमी अशङ्का शङ्कारहिता कृतिनी निपुणा पुण्यवती वा ऽमाया निर्व्याजा आसीद् अभूद् इत्थम् अनेन प्रकारेण नलस्य कामाय अभिलाषाय आसीद् उज्जगाम । नलकामम् अपूपुरद् इत्य् अर्थः । कामनिकामायासी कामेन मन्मथेन निकामम् अत्यर्थम् आयासी आयासः परिश्रमो यस्य तादृक् स च नलश् च तदिष्टां दमयन्तीप्सिताम् अधिकां द्युतिं क्रीडाम् आयासीत् आगतः । दमयन्तीरतावसरे निर्व्याजा ऽशङ्का नलस्या ऽभिलाषाय बभूव नलश् च दमयन्तीमनोऽभिलषितं समपूरयद् इति परस्परसोत्कर्षो ऽभूद् इति भावः । आसीद् इत्य् अस्तेर् एकं लङि । अपरम् अपि अस गताव् इत्य् अस्य लुङि । आयासीद् इति यातेर् लुङि । यद्वा । भैमी कथम्भूता साशङ्का सभया प्रौढरात्रित्वात् स्त्रीस्वभावत्वाच् च पुनः अमाया निःकपटा पुनः सीत्कृतिनी सीत्कारवती । यद्वा । साशङ्कामायासीत्कृतिनी ऽत्य् एकं विशेषणम् आशङ्कासहिता या माया कापट्यं तया सीत्कृतिनी भयच्छलेन सीत्कारवती । यद्वा । मायया छलेन सीत्कृतिनी नलस्य कामाय मनोरथसिद्ध्यै आसीत बभूवे ऽत्य् अर्थः ॥ ६२ ॥

इति नानामायानां नलः कलिभुवां बलेन नामा ऽयानाम् ।
व्यसनानाम् आयानान् निधिर् अरमद् राज्यजन्मनाम् आयानाम् ॥६३॥
स्वयंवराद् अनन्तरम् मही महीम् अहीनधीः ।
ररक्ष नैषधस् तदा रराज राजराजराः ॥६४॥

इति श्रीकालिदासकृते नलोदये सत्काव्ये द्वितीयोच्छ्वासः

॥ २ ॥

इती ऽति । इत्य् अनेन प्रकारेण नलो नैषधः नानामायानां नानाविधा माया व्याजानि येषु तादृशानां कलिभुवां कलेर् भवन्ती ऽति कलिभुवः कलिजनितास् तेषां व्यसनानां विपदाम् आयानाद् आगमनपर्यन्तम् आगमनावधेः अरमत् अक्रीडत् । कथम्भूतः । बलेन कारणेन राज्यजन्मनां राज्ये जनपदे जन्म येषां तादृशानाम् आयानां धनागमनानां निधिर् निधानम् आधार इति यावत् अभवद् इति पाठे । नानादम्भकलिजनितापत्त्यागमनावधि नलो राज्यश्रीभाजनम् अभूद् इति भावः । अयः शुभावहो विधिः । अभवद् इति भवतेर् लङि ॥६३॥

स्वयम् इति । तदा तस्मिन् काले नैषधो नलः स्वयंवराद् अनन्तरं स्वयंवरात् परतः महीम् भुवं ररक्षा ऽपालयत् । कीदृशः । मही सोत्सवः पुनः अहीनधीः विशालबुद्धिः । राजराजराः । राजराजः कुवेरस् तस्ये ऽव रा धनं यस्य तादृशः सन् रराज शुशुभे । स्वयंवरोत्तरम् भुवम् अरक्षन् नलः कुवेरप्रायसम्पच् चा ऽसीद् इति भावः । राजराजो धनाधिपः । अर्थरैविभावा अपो ऽत्य् अमरः । रराजे ऽति राजतेर् लिटि ॥६४॥

इति श्रीनलोदयकाव्यटीकायां सुबोधिन्यां द्वितीयोच्छ्वासः

॥ २ ॥

॥ इति पूर्वार्धः ॥

अथ सुरवृषभाः स्वर् अतः प्रेक्ष्य कलिम् प्रस्थिता महाद् भास्वरतः ।
यः कृतिषु शुभास्व् अरतः पप्रच्छुस् तद्गतिं घननिभाः स्वरतः ॥१॥
यशसाम् आयामितया हृतः श्रिया भीमदुहितृमायाम् इतया ।
तदधिगमाया ऽमितया स्पृहया ऽद्य मनुष्यलोकम् आयामि तया ॥२॥
इति विकलोमायायास् तदुक्त ऊचे जनो ऽमलो ऽमायायाः ।

अथे 'ति । अथ स्वयंवराद् अनन्तरम् अतो ऽस्माद् भास्वरतो देदीप्यमानान् महात् स्वयंवरोत्सवात् स्वः स्वर्गम् प्रस्थिताः प्रचलिताः सुरवृषभाः सुरोत्तमा इन्द्राद्याः कलिम् प्रेक्ष्य तद्गतिं तस्य कलेर् गतिं गमनम् पप्रच्छुः । यः कलिः शुभासु कृतिषु कार्येषु अरतः न रतः विरक्त इति यावत् । कीदृशाः सुरोत्तमाः । स्वरतः कण्ठध्वनेः घननिभाः घनो मेघस् तत्संनिभाः । कलिविशेषणं वा । दमयन्तीस्वयंवरात् स्वर्गं गच्छन्तो देवा मध्ये कलिं दृष्ट्वा कुत्र गच्छसी 'ति तद्गमनम् पृष्टवन्त इति भावः । स्युर् उत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः । मह उद्धव उत्सव इत्य् अमरः । पप्रच्छुर् इति प्रच्छधातोर् लिटि ॥१॥

यशसाम् इति । देवैर् गमनम् पृष्टः कलिर् आह । यशसाम् आयामितया कीर्तीनां दैर्घ्यवत्तया अतियशस्विन्या । इन्नन्तात् तल् । भीमदुहितृमायाम् भीमस्य राज्ञो दुहिता पुत्री दमयन्ती तन्मायां तद्व्याजम् इतया गतया तया श्रिया लक्ष्म्या हृत आहृतचित्तः तदधिगमाय दमयन्त्युपलम्भलब्धये ऽमितया 'सङ्ख्येयया बहुतरया स्पृहया इच्छया 'द्या 'स्मिन् वर्तमानदिने मनुष्यलोकम् आयामि गच्छामि । आत्मजस् तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्व् अमी । आहुर् दुहितरं सर्वे इत्य् अमरः । आयामी 'ति यातेर् लटि ॥२॥

इती 'ति । इत्य् अनेन प्रकारेण तदुक्तस् तेन कलिना ऽक्तो भाषितः अमलो निर्मलः

शुभशीलो मा यायाः स्थितो नलो ऽस्या वरो ऽनुलोमायायाः ॥३॥
वच इति वस्वादिभ्यः श्रुत्वा कलिर् उत्सवासवस्वादिभ्यः ।
मखसर्वस्वादिभ्यस् चुकोप दोषात् स मदभुवः स्वाद् इभ्यः ॥४॥
प्रबलतमान् अबलतया संयोज्य नले सुरोत्तमान् अवलत या ।
तेना ऽमा नवलतया तरुणे ऽव तया ऽस्यतां न मानबलतया ॥५॥

अमरो वा रलयोर् ऐक्यात् जनो देवलोक ऊचे ऽकथयत् । किम् अकथयद् इत्य् आह । अमायाया निर्व्याजायाः अस्याः दमयन्त्याः शुभशील उत्तमस्वभावो नलः वरः स्थितः वरः प्रसिद्धः । कीदृश्याः । विकलोमायायाः विकलो दीनः उमाया पार्वत्या अयः शुभावहो विधिर् यया तादृश्याः पार्वत्युत्तमभाग्यायाः । कीदृश्याः । अनुलोमायायाः अनुलोमः अनुकूल अयः शुभादृष्टं यस्याः तस्याः । मा यायाः मा गच्छ । दमयन्त्या नलो वृतस् त्वम् मा गच्छे ऽति भावः । यद्वा । मायाया दम्भतः क्षुब्धितो वा विकलः सन् त्वम् मा गच्छे ऽत्य् अर्थः । यद्वा । देवलोकविशेषणम् । माया शम्बरी कृपा । दम्भो क्षुब्धिम् चे ऽति हेमः ॥३॥

वच इति । स कलिर् उत्सवासवस्वादिभ्यः उत्सवलक्षणो य आसवो मधु तत्स्वादिभ्यः पीतवद्भ्यः । मखसर्वस्वादिभ्यः । मखस्य यज्ञस्य सर्वस्वं यज्ञधनं सोमम् अत्तुं शीलं येषां ते तादृग्भ्यो वस्वादिभ्य इन्द्रादिदेवेभ्यः इत्युक्तप्रकारं वचः वचनं श्रुत्वा मदभुवः मदात् दर्पात् भवती ऽति मदभूः तस्माद् इति दोषविशेषणं स्वात् स्वकीयाद् दोषाद् दूषणाच् चुकोप क्रुद्धो ऽभूत् कलिः कथम्भूत इभ्यः आढ्यः । मध्व् आसवो माधवकः । सप्ततन्तुर् मखः क्रतुः । कुप कोपे अस्माल् लिटि । स्वं ज्ञाताव् आत्मनि स्वं त्रिष्व् आत्मीये स्वो ऽस्त्रीयां धने । इभ्य आढ्यो धनी स्वामी ऽत्य् अमरः ॥४॥

प्रबले ऽति । या दमयन्ती सुरोत्तमान् देवश्रेष्ठान् प्रबलतमान् उत्कृष्टबलान् अबलतया अबलत्वेन संयोज्य विगणय्य मानबलतया अहङ्कारसामर्थ्येन नले ऽवलत नले ऽन्वरज्यत । यद्वा । तया किम्भूतया । मानवलतया मनुष्यरतया रलयोर् ऐक्यात् तया दमयन्त्या तेन नलेन अमा सह न आस्यतां न स्थीयताम् । कया केने ऽव । नवलतया नवीनव्रततत्या तरुणे ऽव वृक्षेणे ऽव । या दमयन्ती देवान् असमर्थान् ज्ञात्वा नलम् अवरिष्ट सा नलेन सह वियुज्य-

इति बलवान् अन्तरतः कलिः किलै 'तद् जगाद् वानं तरतः ।
अवहितवान् अन्तरतः समृद्धिषु नलस्य विविशिवान् अन्तर् अतः ॥ ६ ॥
सो ऽथ सदारो दरतः पुष्करविजितो नलः सदा रोदरतः ।

ताम् इति शशापे 'ति भावः । यद्वा । प्रबलतमान् देवान् संयोज्य स्वयंवरम् आनाय्या 'बलतया स्त्रीत्वेन नले या 'नुरक्ते 'त्य् अर्थः । अबलाया भावो ऽबलता । त्वतलोर् गुणवचनस्ये 'ति पुंवद्भावः । यथा लता स्वरक्षान् अबलतया असारत्वेन संयोज्य नले तृच्छतृणे वल्यते पश्चात् तेन सह तया चणम् अपि न स्थीयते तथे 'त्य् अर्थः । लतया कथम्भूतया । मानबलतया माने विस्तारे बलता-अतिशयो यस्यास् तये 'ति भावः । अमा सह समीपे च । आस्यताम् इत्य् आस उपवेशन इत्यं अस्य भावे लोटि ॥ ५ ॥

इती 'ति । इत्य् अनेन प्रकारेण बलवान् कलिर् एतत् पूर्वोक्तं शापवचनं जगाद् किल निश्चये । अतः अनन्तरं अन्तरतः छिद्रतः छिद्रं अवकाशं वा प्राप्य ल्यब् लोपे पञ्चमी । यद्वा । अन्तरतः अन्तर्धानात् समृद्धिषु सम्पत्सु सत्सु । तदृद्धिषु इति पाठे पूर्वोक्तशापवचनवृद्धिषु इत्य् अर्थः । अवहितवान् सावधानः । वानं वनसमूहं तरतो गच्छतो नलस्या 'न्तः हृदयं विविशिवान् प्रविवेश । यद्वा । अन्तरतदृद्धिषु इति पाठे अवकाशशापदुःखबाहुल्येषु अवहितवान् सावधानः । यद्वा 'न्तरं विनाशं तनोती 'त्य् अन्तरतत् तादृशा वृद्धयः नलस्य ऋद्धयो धनागमास् तेषु । यद्वा 'न्तरतदृद्धिषु अन्तरं छिद्रं तदृद्धिषु छिद्रबाहुल्येषु सावधानः । अथवा 'न्तरतदृद्धिषु अन्तरे मध्ये तदृद्धिषु तस्य नलस्य वृद्धिषु धनागमेषु अवहितवान् यथा वृद्धिर् न भवती 'ति । पुनर् अन्तरतः नाशरतः । एवम्पूर्वोक्तं शापवचनं कलिर् उक्तवान् प्रवेशछिद्रान्वेषणसावधानश् च मृगयां गतस्य नलस्य हृदयम् अध्यास्ते 'ति भावः । अन्तरम् अवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्ये ऽन्तर् आत्मनि च । अन्तो ऽध्यवसितौ मृत्यौ स्वरूपे निश्चये ऽन्तिके । वानम् इति । तस्य समूह इत्य् अण् । विश प्रवेशन इत्य् अस्माल् लिटि क्वसौ कृते विभाषा गमहनविद्विशाम् इति वसोर् इडिकल्पः ॥ ६ ॥

सो ऽथे 'ति । अथ कलिप्रवेशानन्तरं दारोदरतः द्यूतसम्बन्धिनो व्याजात् कपटात् पुष्करेण भ्रात्रा विजितः पराजितः स नलः दरतः भयात् पीडया वा उदरोद्-

व्याजाद् दारोदरतः स्वपुरान् निर्यातवान् उदारोदरतः ॥७॥
असमानान् आहा ऽरिः स्मै ऽनं शब्दांश् च किम् अमुना ना ऽहारि ।
अपि तेना ऽनाहारि भ्रान्तम् भूषणाम् अपास्य नानाहारि ॥८॥
शुचम् अकरोद् अन्यस्य भ्रमन् नलः पथि पदं सरोदं न्यस्य ।
न च पुनर् ओदन्यस्य त्राणाया ऽभूत् परम् परोदन्यस्य ॥९॥

रतः उदारं विशालम् उदरम् मध्यं यस्य तादृशात् स्वपुरात् स्वगृहान् नगराद् वा सदारः दारा दमयन्ती तया सहितो निर्यातवान् निरगमत् । यद्वा । राज्यभ्रंसानन्तरं कलिसङ्क्रमणात् नलस्य जलोदरं जातम् इति पुराणवार्ता । वहद् उदरहेतोर् इत्य् अर्थः । कीदृशः । सदा सर्वदा रोदे अस्रुक्षरणे रतो ऽनुरक्तः । रुदन् इति यावत् । दरोदरउरोदरे इति वैजयन्ती । तस्ये ऽदम् इत्य् अण् पञ्चम्यास् तसिल् । अगारे नगरे पुरः । दरो ऽस्त्रियाम् भये श्वभ्रे । उदारो दातृमहतोर् इत्य् अमरः ॥७॥

असे ऽति । अरिः शत्रुः पुष्करो रिपुर् एव वा एनं नलम् असमानान् अनुचितांश् च शब्दान् वाणीर् आह स्म भर्त्सनवचनान्य् अशिश्रवद् इत्य् अर्थः । अमुना नलेन किं वस्तु ना ऽहारि न हारितम् । यद्वा । अमुना पुष्करेण अस्य नलस्य सम्बन्धि किं वस्तु न अहारि अपि तु सर्वम् एव हृतम् इत्य् अर्थः । तेन नलेन हारि मनोज्ञं नाना बहुविधम् भूषणम् अलङ्कारं हारकुण्डलकेयूरादिकम् अपास्य त्यक्त्वा अनाहारि आहारस्या ऽभावो ऽनाहारः सो ऽस्या ऽस्ती ऽत्य् अस्मिन्न् इति तादृशम् आहाररहितं यथा स्याद् एवम् भ्रान्तं वनेषु भ्रमितम् । द्यूते पुष्करविजितो नलो भूषणम् अपास्य वने बभ्रामे ऽति भावः । अहारी ऽति हृञोलुङिचिणि ॥८॥

शुचम् इति । पथि मार्गे सरोदं रोदनं रोदस् तेन सहितं साश्रु । यद्वा । स नलः रुदन् रोदनं कुर्वन् पदं चरणं न्यस्य निक्षिप्य भ्रमन्न् अटन् अन्यस्य प्रेक्षकस्य पुष्करस्य वा शुचं शोकम् अकरोद् अकार्षीत् । च पुनः अस्य नलस्य परोदन्यस्य परा उदन्या पिपासा यस्य तादृशस्य ओदन्यस्य ओदनार्हस्य परम् अन्यद् अन्नजलादिना त्राणाय रक्षणाय ना ऽभून् ना ऽभवत् । नलः कण्टकवति मार्गे कोमलचरणतया रुदन् परिभ्रमन् सर्वेषां शोकम् अकरोत् । क्षुत्पिपासितस्या ऽस्य

ना 'स्य रमा ना ''वासस् तच् च खगा जह्रुर् अर्थ्यमाना वासः ।
अपि मदमानाव् आस स्वरोषजलधिं तरन् क्षमानावा सः ॥१०॥
तापशतेन वसा नौ द्रवेद् इती 'मौ नगावृते ऽनवसानौ ।
चेलान्तेन वसानौ चेरतुर् एकेन पर्वते नवसानौ ॥११॥

रक्षणाय कोऽपि ना 'भून् निराहार एवा ''सीद् इत्य् अर्थः । मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् । पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु । उदन्ये 'ति तद् अर्हती 'ति यः । अशनाया बुभुक्षा क्षुद् ग्रासस् तु कवलार्थकः । उदन्या तु पिपासा तृट् इत्य् अमरः । अभूद् इति भुवोलुङि ॥९॥

ना 'स्ये 'ति । अस्य नलस्य न रमा लक्ष्मीर् न आवासो गृहम् आच्छादनं वा आसीद् इत्य् अध्याहारः । तच् च वासः तस्य वस्त्रम् अर्थ्यमाना क्रीडार्थम् आहरे 'ति दमयन्त्या याच्यमानाः खगाः कलिमायाविर्भूता हंसा जह्रुः । दमयन्तीपरिहितवस्त्रैकदेशम् परिधाय हंसग्रिघृक्षया स्ववस्त्रं तद् उपरि क्षिप्तं तद्वस्त्रं गृहीत्वा हंसा ययुः इति पुराणवार्ता । स नलः क्षमानावा शान्तिनौकया स्वरोषजलधिं स्वक्रोधसमुद्रं तरन् उल्लङ्घयन् मदं गर्वम् मानम् अभिमानम् आस चिक्षेप । लक्ष्मीः स्थलं वा 'स्य ना ''सीत् कुत्रा 'पि न स्थितवान् इत्य् अर्थः । पथि च तद्वासो गृहीत्वा पक्षिणो गताः असौ च गर्वाभिमानाव् अत्याक्षीत् । आसे 'त्य् असु क्षेपण इत्य् अस्य लिटि ॥१०॥

तापे 'ति । इमौ दमयन्तीनलौ तापशतेन तापाधिक्येन नौ आवयोर् वसा मेदो द्रवेत् शोष्यती 'ति हेतोर् एकेन चेलान्तेन वसनखण्डेन वसानौ छादयन्तौ अनवसानौ न अवसानम् मृत्यु ययोस् तादृशौ नवसानौ नवं नूतनं सानु शृङ्गं यस्य तादृशे पर्वते नगैर् वृक्षैर् आवृते युते चेरतुम् चलितवन्तौ । अतिघर्मे एकेन पटान्तेना ''च्छादयन्तौ इमौ मरणरहितौ पर्वते चलिताव् इति भावः । नगावृते इत्य् अत्र सुखाद् ऋते इति पाठे सुखं विना 'पि अविनाशिनौ इत्य् अर्थः । स्नुन् मेदस् तु वपा वसा । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर् वांनावातिनौ इत्य् आदेशः । द्रवेद् इति द्रु गताव् इत्य् अस्य लिङि । शैलवृक्षौ नगाव् अगौ । स्नुः प्रस्थः सानुर् अस्त्रियाम् इत्य् अमरः । चेरतुर् इति चरतेर् लिटि ॥११॥

तद्वासः स्वापायां नीतिर् इयं चे ’ति विपदि सस्वापायाम् ।
निजवासःस्वापायान् निकृत्य ताम् अमुचद् इह स स्वापायाम् ॥१२॥
बभ्रामा ’नस्तेन श्रमेण कलिना विधूयमानस् तेन ।
स हि रिपुमानस्तेनः स्वभाग्यदोषाः क्व समहिमानस् ते न ॥१३॥
मृगकुलम् आरसद् आविश्रमम् अभितापातुरो ममार सदा विः ।
स्फुरिततमा रसदा विस्तृता नगा यत्र विपिनम् आर स दावि ॥१४॥

तद्वास इति । स नलः कलिच्छन्नबुद्धित्वात् विपदि विपत्तौ इयम् एव नीतिर् इति मत्वा तां दमयन्तीं स्वापायां स्वापम् आयाती ’ति स्वापाया तादृशीं सुप्तां सस्वापायां स्वस्या ’पायो विश्लेषस् तत्सहिताम् पुनः स्वापायां स्वस्मात् अपगतः शुभावहविधिर् यस्याः तां दुरदृष्टाम् इत्य् अर्थः तां दमयन्तीम् इह वने निजवासःस्वापायात् निजं स्वकीयं यद् वासः स्वं च धनं तदपायात् तदपगमात् तद्वासः तस्या दमयन्त्या वासो वसनं निकृत्या ”च्छिद्य ’मुञ्चद् अत्याक्षीत । यद्वा । विपदि किम्भूतायां स्वापायां स्वेन आत्मना आप्यते प्राप्यते स्वापा तस्यां सत्यां सस्वापायां स्वापयुक्तायां दमयन्त्यां सत्याम् इत्य् अर्थः । नलो वने प्रसुप्तां दमयन्तीं वसनार्धं छित्त्वा ’मुञ्चद् इति भावः । अमुचद् इति पाठे लुङि लृदित्वाद् अङ् ॥१२॥

बभ्रामे ’ति । रिपुमानस्तेनः शत्रुगर्वापहारी स नलः श्रमेण प्रयासेना ’नस्तेन ना ’स्तं गतेन सता अत्यन्तपरिश्रमेण दुःखात् तेन कलिना विधूयमानः कम्पितः सन् । अथवा कलिना अनस्तेना ’मुक्तेन श्रमेण यस्य श्रमस्य दुःखस्य कलिः प्रयोक्ता तेन परिश्रमेण दह्यमानः सन् बभ्राम पर्यटितवान् । हि यस्मात् कारणात् ते स्वभाग्यदोषाः स्वपूर्वार्जितदुःकृतादिकर्मदोषाः क्व कस्मिन् समहिमानः समहत्वाः न अपि तु सर्वत्रै ’व पूर्वकर्मप्रधानम् । यतो ऽयम् ईदृग् अवनीशो ऽप्य् एकाकी गतराज्यभारो वने पर्यभ्रमीत् ॥१३॥

मृगे ’ति । स नलो दावि दावो वनवह्निस् तत्संयुक्ताम् प्रज्वलद्दावं विपिनं वनम् आर जगाम । यत्र यस्मिन् विपिने मृगकुलं मृगगणाम् आविश्रमम् आ समन्ततः अविश्रमं विश्रान्तिरहितम् आविर्भूतश्रमं वा यथा स्याद् एवम् आरसत् आर्तिशब्दं कुर्वत् जलाभावात् तृषाकुलम् ममार । विः पक्षी अभितापातुरो ऽभि

शोकभरोदस्तेन श्रुतः स च नला,"द्रवे ति रोदस् तेन ।
द्रुतिम् अकरोद् अस्तेन स्वयम् इत्य् ऊचे भयम् पुरो ऽदस् ते न ॥१५॥
क्व भवान् शंसत् अस्यत् आपदम् इत्य् आश्रयो ऽनृशंसत्वस्य ।
तं देशं सत्वस्य प्राप नलः सत्वरो भृशं स त् अस्य ॥१६॥

समन्ततो यस् तापः सन्तापस् तेन आतुरः क्लान्तः सदा सर्वदा ममार मृत-वान् । सदा 'वी 'ति निर्विसर्गपाठे विपिनं किम्भूतम् अवि न विद्यन्ते वयः पक्षिणो यत्र तादृशम् अभितापातुर इति नलविशेषणम् इत्य् अर्थः । विस्तृता विस्तीर्णशाखाः रसदाः रसो भयानकरसस् तं ददाती 'ति तादृशाः निर्यासदाः वा । स्फुरिततमाः प्रकाशिततमा नगा वृक्षाः । स्फुटिततमा इति पाठे विदीर्णाः विस्तृताः भूमौ आस्तीर्णाः रसदाः निर्यासदाः दवाग्निना दह्यमानत्वात् सशब्दा वा नलो दवानलाकुलं वनं गतवान् । यत्र भयप्रद-विस्तीर्णशाखाः वृक्षाः यस्मिन् अतिगहनतरुदर्शनेन भयम् भवती 'ति या-वत् । यत्र चला अलसा मृगा इतस् ततो धावन्तः कृताक्रन्दाः सन्तो मृताः पक्षिणाम् च मृताः । तादृशं विपिनम् मरुदेशं गतवान् इति भावः ॥१४॥

शोके 'ति । तेन नलेन शोकभरोदस्तेन शोकातिशयेन उदस्तेन व्याकुलेन उत् ऊर्ध्वम् अस्तेन क्षिप्तेन शरीराद् उद्भ्रान्तजीवेन । हे नल आद्रवा "गच्छे 'ति रोदः रोदनं श्रुतः आकर्णितः तेन कारणेन स च नलः द्रुतिं वेगम् अकरोत् च पुनः हे अस्तेन अस्तः इनो प्रभुर् यस्य अनाथ हे । अदः इदं ते तव भयं न इति पुरो ऽग्रे स्वयम् ऊचे उक्तवान् । स्वकम् इति पाठे स्वकं स्व-कीयम् आत्मसम्बन्धि भयं तव ना 'स्ती 'त्य् अर्थः । शोकभरविक्षिप्तचेतसा नलेन नला "गच्छे 'ति कर्कोटकनागरोदनं श्रुतं स वेगेन तत्र गत्वा ते इदम् भयं न भविष्यती 'त्य् अवोचद् इति भावः । अस्तेन इति सविसर्गपाठे अस्तेनः अस्तः कान्त्या तिरस्कृत इनः सूर्यो येने 'ति नलविशेषणम् । द्रु गतौ इत्य् अस्य लोटि मध्यमे । ऊचे ब्रुवो लिटि । स्यात् पुरः पुरतो ऽग्रतः । भीतिर् भीः साध्वसम् भयम् इत्य् अमरः ॥१५॥

क्वे 'ति । स तु नलो भृशम् अत्यर्थं सत्वरः त्वरायुक्तः सन् अस्य सत्त्वस्य प्राणि-नस् तं देशम् प्राप गतवान् भवान् क्वा 'स्ती 'ति शंसतु आपदम् अस्यतु त्यजतु इति निगद्ये 'ति यावत् । कीदृशो नलः । अनृशंसत्वस्य अक्रौर्यस्य

अथ पवनाशम् अयन्तं दृष्ट्वा ऽपि दवाग्नौ ददर्श नाशम् अयन्तम् ।
स्वबलेना ऽशमयन्तं रुजम् अजिघृक्षच् च पुनर् अनाशम् अयं तम् ॥१७॥
स च धृतनागस् तेन स्वविषेण विरूपितो मनाग् अस्तेन ।
सहितो ऽनागस्तेन प्रोक्तश् चा ऽऽत्मा ऽस्तु वेदनागस् ते न ॥१८॥

कारुणिकत्वस्या ऽऽश्रयो निवासः । रोदनश्रवणानन्तरं नलो गत्वा भवान् कः ऽस्ति कथयतु आपदं विपत्तिं जहातु इति निगद्य दवाग्निम् अविशद् इति भावः । शंसतु शंसु स्तुताव् इत्य् अस्या ऽनेकार्थत्वाद् वदनमात्रार्थः । अस्यत्व् इति असु क्षेपणे इत्य् अस्य लोटि । विपत्त्यां विपदापदौ । नृशंसो घातुकः क्रूरः । प्रापे ऽत्य् आपेर् लिटि । सत्त्वम् अस्त्री तु जन्तुषु इत्य् अमरः ॥१६॥

अथे ऽति । अथ समीपगमनानन्तरम् अयं नलः तम् पवनाशम् पवनं वातम् अश्नाती ऽति पवनाशस् तादृशं तं सर्पं कर्कोटकं दृष्ट्वा ऽपि दवाग्नौ कस्मिन्न् अपि दवदहने अयन्तं गच्छन्तम् इतस् ततः नाशम् मृतिम् अयन्तं गच्छन्तं विनश्यन्तं ददर्शा ऽद्राक्षीत् । कीदृशं स्वबलेन स्वप्रभावेन रुजम् पीडाम् अशमयन्तम् अपरिहरन्तम् । पुनः अनाशम् आशा जीविताशा तद्रहितम् । अनाशं न मृतम् मुमूर्षुं वा । अजिघृक्षच् च पुनः ग्रहीतुम् ऐच्छत् । नलो दवदहनदह्यमानं कर्कोटकम् अपश्यद् ग्रहीतुं चै ऽऽषीत् । जिह्मगः पवनाशनः । ग्रह उपादाने ऽस्य सनिग्रहगुहोश्चेतीट् निषेधाद् द्वित्वे कृते लङ्रूपम् ॥१७॥

स चे ऽति । स च नलः धृतनागो धृतसर्पः मनाग् अस्तेन मनाक् ईषत् अस्तेन क्षिप्तेन तेन कर्कोटकेन स्वविषेण विरूपितः विरूपो ऽसुन्दरः कुब्जः कृतः अनागस्तेन आगस् तनोती ऽत्य् आगस्तो न आगस्तो अनागस्तस् तादृशेन निरपराधिना । नलः किम्भूतः सहितः हितम् प्राणरक्षणालक्षणं तेन सहितः कृतात्मरक्ष उक्तस् च किम् इत्य् आह । हे नल ते आत्मा वेदनागः पीडाभाक् न अस्तु न भवतु । तव मत्प्रसादाद् विषवेदना मा ऽभूत् । यद्वा यतः स नागः हितः तेन हेतुना उक्त इत्य् अर्थः । नलः सर्पम् उत्क्षिपंस् तेन दष्टो विरूपो ऽभवत् तेनै ऽव च तव विषपीडा न भविष्यती ऽत्य् अभिहितश् चे ऽति भावः । अत्र कथोपकथनम् भारते ऽनुसन्धेयम् । यथा कर्कोटकनामा नागो ऽहं नारदशापाच् चलितुम् अशक्तः पश्चात् स मुनिर् एवम् मा ऽऽह यदा नलो राजा त्वाम् इतो नेष्यति तावत् त्वम् अचलो भूत्वा ऽत्र तिष्ठ । अतस्

स्यात् तरसा कल्यं ते वपुर् अमुना ऽन्तेन वाससा कल्यन्ते ।
ये यशसा कल्यन्ते गुणोदयैर् दधति भूतिसाकल्यं ते ॥ १९ ॥
अपि च विना मानेन अयणीयः स तुपर्णनामा ने ऽनः ।

त्वम् माम् इतो नयस्व अहं तवो ऽपकारोपायम् अपि उपदेक्ष्यामि इत्य् उक्त्वा स मुष्टिप्रमाणो ऽभूत् नलस् तं वनाग्नेर् अन्यत्र निनाय ततस् त्यक्तुकामं नलम् पुनर् उवाच पदानि गणयन् गच्छ ततः श्रेयः करिष्यामि ततो नलेन एकादिक्रमेण गणयित्वा दशे ऽत्य् उक्ते आशाकलेन नागस् तम् अदंशयत् ततो नलो विरूपो बभूव नागस् त्व् आह । जनास् त्वां न जानन्त्व् इति रूपम् अन्तर्धापितम् । यत्कृते त्वं दुःखी जातः स कलिर् मम विषेणा ऽन्तर्दग्धस् त्वां त्यक्ष्यति अयोध्यां गच्छ बाहुकनामा सारथिर् अहम् इति ब्रुवन् ऋतुपर्णनृपसमीपे स्थीयतां स ते ऽक्षविज्ञयविद्यां दत्वा ऽश्वविद्यां नेष्यति ततस् तव कल्याणम् भविष्यति मत्स्मरणार्थं वासोयुगं गृहाण यदा इदं वासः परिधास्यसि तदा निजरूपम् प्राप्स्यसि इत्य् उक्त्वा नागो गत इति महाभारतवार्ता । नृन्नन्नास्तनिघ्नूताता विज्ञप्तिप्रेरिताः समाः । किञ्चिद् ईषन् मनाग् अल्पे । यातना तीव्रवेदना । पीडा वाधा व्यथा दुःखम् । अनागस्तेने ऽति तनोतेर् अन्येभ्यो ऽपि दृश्यत इति डप्रत्यये रूपम् । अस्तु अस्तेर् लोटि ॥ १८ ॥

स्याद् इति । कर्कोटको नलम् आह । हे नल अमुना आत्तेन गृहीतेन वाससा वस्त्रयुगलेन ते तव वपुः शरीरं कल्यन्ते कलिपीडापगमे तरसा वेगेन कल्यं निरामयं स्याद् भविष्यति । ये जनाः यशसा कीर्त्या कल्यन्ते श्रीयन्ते ते गुणोदयैः गुणानाम् उदयैर् अधिगमैः भूतिः सम्पत्तिः तत्साकल्यम् पूर्णत्वं दधति धारयन्ति । ये यशस्विनस् ते गुणोदयवशाल् लक्ष्म्या श्रीयन्त एवे ऽति अतः खेदम् मा कुर्व् इति भावः । आत्तेने ऽत्य् अत्र अन्तेने ऽति पाठे अध्यवसितेन ईप्सितेने ऽति यावत् याशसा इत्य् अस्य विशेषणं यद्वा निश्चयेन कल्यं स्याद् इत्य् अर्थः । यद्वा हे अन्तेने ऽति सम्बोधनम् अन्ते अन्तकाले इन प्रभो हे इत्य् अर्थः । वार्तो निरामयः कल्यः । अन्तो ऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चये ऽन्तिके । कलमदे ऽस्या ऽनेकार्थत्वाच् छ्रयणम् अर्थः । तस्मात् कर्मणि लटि रूपम् । समग्रं सकलम् पूर्णम् ॥ १९ ॥

अपी ऽति । स एवा ऽह । हे अनेनः निष्पाप नल हे इन प्रभो मानेना ऽभिमानेन

स्वाङ्गेना 'मा 'नेन स्युर् विपदो न हि नृणां क्व नामा 'नेनः ॥२०॥
व्रज सुखम् आयाही 'नश्रीर् इत्य् अन्तर्हितः शमाया 'हीनः ।
स्निग्धो मायाहीनः स्याज् जनतायाः क्व नो 'त्तमाया ही 'नः ॥२१॥
प्रीतिवशाद् अनवनतः कृत्वा तद्वसनम् आत्मसाद् अनवनतः ।
बहुमांसादनवनतः सो ऽस्माद् ऋतुपर्णम् आससाद न वनतः ॥२२॥

विना 'पि च ऋतुपर्णनामा ऋतुपर्णाख्यो ऽनेन स्वाङ्गेन स्वशरीरेण अमा सह श्रयणीयो न अपि तु श्रयणीय एव । तत्र मानं न कार्यम् इति भावः । यद्वा ऋतुपर्णनामा इनः प्रभुः न श्रयणीय इति ने 'त्य् अर्थः । हि यतः देहिनाम् प्राणिनां क्व नाम कुत्र नाम विपदो न विपत्तयो न अपि तु प्राणिनो विपदा परिभूयन्त एव अनेने 'ति निर्विसर्गपाठे न विद्यते इनः यस्य यस्माद् वा स अनेनः चक्रवर्तित्वात् तस्य सम्बोधने हे अनेन तथा च सार्वभौमत्वमानं न कार्यम् इति भावः । त्वया 'नेन कुब्जशरीरेण समयप्रतीक्षया ऋतुपर्ण आश्रयणीयः प्राणिनां विपद् भवत्य् एवे 'ति समाश्वासयद् इति भावः । कलुषं वृजिनैनोऽघम् अंहोदुरितदुष्कृतम् । नाम प्रकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपक्रमकुत्सने गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्व् अपि ॥२०॥

व्रजे 'ति । हे नल कथम्भूतः इनश्रीः इनस्य सूर्यस्य श्रीर् इव श्रीर् यस्य सूर्यकान्तिः अथवा इनश्रीर् इति सर्पविशेषणं युक्तं चै 'तद् नलस्य विषेण तदानीं विरूपत्वात् व्रज गच्छ उद्दिष्टम् ऋतुपर्णसमीपम् इति यावत् । किमर्थं शमाय शान्त्यै सुखम् आयाहि आगच्छे 'त्य् उक्त्वा 'हीनः सर्पराजो ऽन्तर्हितः । एनम् एवार्थम् उपोद्घातयति । हि यतः उत्तमाया जनताया उत्कृष्टस्य जनसमूहस्य मायाहीनो निर्दम्भः इनः समर्थः स्निग्धो मित्रं क्व कुत्र न स्यात् अपि तु सर्वत्रै 'व स्यात् । कर्कोटको नलं व्रज सुखं च लभस्वे 'त्य् उक्त्वा 'न्तर्दधे सज्जनस्य सुहृन् मिलत्य् एवे 'ति भावः । स्निग्धो वयस्यः सवयाः । इनः पत्यौ नृपार्कयोर् इति मेदिनी । स्याद् अस्तेर् विधिलिङि । जनते 'ति । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस् तल् ॥२१॥

प्रीती 'ति । अर्थात् स नलः प्रीतिवशात् अनवनतः न नवनं स्तुतिः अनवनं तस्मात् पञ्चम्यास् तसिल् तथा च प्रीतिवशाद् एव तद्वस्त्रं गृहीतं न तु स्तवं

अकृत मुदा यन्तारं तं सो ऽमनुत ऽध्वनो यदा ऽयं तारम् ।
ध्वनिसमुदायं तारं दधतो ऽस्य हयाश् च तं तदा ऽयन्ता ऽरम् ॥२३॥
अथ सहसा दमयन्त्या सा दमयन्त्या ऽऽत्मशर्म निद्रा मुमुचे ।
जीवितसादम् अयन्त्या सादमयं त्यागम् अकृत स यदा तस्याः ॥२४॥

कृत्वे ऽत्य् अर्थः । तद्वसनं वस्त्रम् आत्मसात् कृत्वा गृहीत्वा अस्माद् वनतः अरण्यात् ऋतुपर्णी ना ऽऽससाद अपि तु आससादे ऽव काक्वार्थे नञ् । किम्भूतात् । न अवनं रक्षणं यस्मिंस् तस्माद् रक्षाहीनाद् बहुमांसादनवनतः बहुतरा ये मांसादना व्यालाः सिंहशार्दूलराक्षसास् तेषां वनतः वन्यते सम्भक्त्यते ऽस्मिन्न् इति वनं तादृशाद् बहुक्रव्यादसम्भक्तात् समूहात् । वस्त्रम् आच्छादनं वासश् चेलं वसनम् अंशुकम् । तद् अधीनवचन इति सातिः । वनषणसम्भक्ताव् इत्य् अस्य वनत इति । आससादे ऽति सदेर् लिटि ॥२२॥

अकृते ऽति । स ऋतुपर्णः तं नलम् मुदा हर्षेण यन्तारं सारथिम् अकृत । सो ऽयं नलो यदा ऽध्वनो मार्गस्य तारं तारणम् अमनुत मेने अङ्गीकृतवान् । तदा तस्मिन् काले तारम् अत्युच्चं ध्वनिसमुदायं ह्रेषासमूहं दधतः कुर्वन्तो ऽस्य ऋतुपर्णस्य हया अश्वा अरम् अतिशीघ्रम् आयन्त आजग्मुः । यदा ऋतुपर्णाल् लब्धसारथ्यो नलो मार्गे त्वां यथेष्टं तारयामी ऽत्य् अङ्गीकृतवांस् तदा ह्रेषमाणा ऋतुपर्णवाजिनो ऽतिशीघ्रं चेलुर् इत्य् अर्थः । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः । तारो ऽत्युच्चैस् त्रयस् त्रिषु इत्य् अमरः । अय गताव् इत्य् अस्या ऽऽत्मनेपदिन आयन्त ॥२३॥

अथे ऽति । अथ नलापगमानन्तरम् आत्मशर्म स्वसुखं दमयन्त्या उपतापयन्त्या दमयन्त्या भैम्या सा निद्रा शयनं सहसा शीघ्रम् मुमुचे त्यक्ता । कीदृश्या । जीवितसादं जीवितस्य सादम् अवसादं विनाशम् अयन्त्या गच्छन्त्या प्राणान् जहत्ये ऽति यावत् स च नलः सादमयं दुःखमयं त्यागम् परित्यागं तस्याः दमयन्त्याः यदा यस्मिन् काले अकृत कृतवान् नले ऽपयाते वनप्रदेशसुप्तया दमयन्त्या निद्रा मुक्ता कदा अयं नलः दुःखप्रचुरं तत्त्यागं यदा ऽकार्षीत् । दमु अपतापे ऽस्य णयन्तस्य शत्रन्तस्य स्त्रीत्वे दमयन्त्ये ऽति रूपम् । साद्यते ऽवसाद्यते ऽनेने ऽति सादो दुःखम् । त्यज हानाव् इत्य् एतद् धात्वर्थत्वेन कण्ठोक्त एवार्थः । अकृते ऽति कृञो लुङि । जीवितसादम् इत्य् अत्र धोहिं-

सा ऽत्र ससादा रामा सीते ऽव त्रासम् आससादा ऽरामा ।
या प्रासादारामान् उपेत्य भर्त्रा रतिं रसाद् आरा ऽमा ॥२५॥
तत्र पदे व्यालीनाम् अथ विभ्रान्तं वने च देव्या ऽलीनाम् ।
तरुवृन्दे व्यालीनां ततिं दधाने तया ऽस्पदे व्यालीनाम् ॥२६॥
वेगबलापासितया वेण्या भैमी युता ललापा ऽसितया ।
नृप सकलापासितया कृत्वा ऽरीन् बान्धवान् किला ऽपासि तया ॥२७॥

सादम् इति पाठे धीहिंसा बुद्धिनाशस् तं ददाती ऽति सः तं नलम् अयन्त्या चिन्तयन्त्या नलः क्व गतः अहं वा क्व गच्छामि कुत्र तम् पश्यामी ऽति भावयन्त्या । अयधातोर् गत्यर्थकत्वात् ज्ञानार्थकत्वम् इत्य् अर्थः ॥२४॥

से ऽति । अत्र भयङ्करे वने सा रामा दमयन्ती ससादा सदुःखा त्रासम् भयम् आससाद प्राप्तवती । का इव । अरामा रामरहिता सीते ऽव । या दमयन्ती पूर्वम् प्रासादारामान् प्रासादान् नृपगृहान् आरामान् उपवनानि उपेत्य आगत्य रसात् स्नेहात् भर्त्रा नलेन अम सह रतिं क्रीडाम् आर प्राप । प्रासादो देवभूभुजाम् । आरामः स्याद् उपवनम् । सुन्दरी रमणी रामा । अमा सहा समीपे चे ऽत्य् अमरः ॥२५॥

तत्रे ऽति । अथा ऽनन्तरं तत्र तस्मिन् अरण्ये तया देव्या दमयन्त्या च पुनः बहु विभ्रान्तम् बहुविधं विभ्रमितम् पर्यटितम् । नलम् अन्वेषयन्ती ऽति शेषः । कीदृशे वने । व्यालीनां सर्पिणीनाम् पदे स्थाने । पुनस् तरुवृन्दे व्यालीनां छन्नाम् आसक्ताम् अलीनाम् भृङ्गाणां ततिं समूहं दधाने धारयति । पुनः व्यालीनां वयः पक्षिणस् तेषाम् आलीनाम् पङ्क्तीनाम् आस्पदे प्रतिष्ठास्थले । आली सख्या बली अपि । षट्पदभ्रमरालयः । देवी कृताभिषेकायाम् । विभ्रान्तम् इत्य् उदितोवेतीड् विकल्पः । प्रतिष्ठास्थानम् आस्पदम् ॥२६॥

वेगे ऽति । वेगबलेन धावनबलेन अपासितया विस्तृतया अपगता आसिता उपवेशनत्वम् । अथवा असिता विद्यमानता यस्याः सा तया त्रुटितया असितया श्यामलया वेण्या युता सहिता भैमी दमयन्ती ललाप विललाप । किं विललापे ऽत्य् आह । हे नृप हे राजन् तया सकलापासितया कलापस् तूणीरः असिः खड्गः ताभ्यां सहितः सकलापासिः तस्य भावस् तत्ता तया कारणेन ।

स कथम् मानवनानान्यायविद् आचरसि सेव्यमानवनानाम् ।
धृतसीमानवनानां दाराणां त्यागम् अनुपमा ऽनवनानाम् ॥ २८ ॥
परकृतम् एतत् त्व् एनः स्मरामि यन् न स्मृतो ऽसि मे तत्त्वेन ।
दोषसमेतत्वेन प्रदूषये ना ऽत्र सम्भ्रमे तत् त्वे ऽन ॥ २९ ॥

यद्वा । वेगबलापासितया वेगं च बलं च आप्नोती ऽति वेगबलापः स चा ऽसिश् च वेगबलापासिर् यस्य स तस्य भावस् तत्ता तया दृढखड्गवत्त्वेन कथम्भूतया सकलापासितया सकलानाम् अर्थात् शत्रूणाम् अपासितया अपहृतखड्गतया अरीन् हत्वा बान्धवान् बन्धून् आपासि रक्षसि किले ऽति वार्ता । त्वयि खड्गधारिणि सति अन्येषां हस्तात् खड्गाः स्वयम् पतन्ती ऽति भावः । स त्वम् एकाकिनीम् मां वने त्यक्त्वा कथम् गतो ऽसि पुनर् ना ऽऽयासी ऽति भावः । वार्तासम्भाव्ययोः किल । कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहते ऽपि च । आपासी ऽति । पा रक्षणे इत्य् अस्य लटि ॥ २७ ॥

स ऽति । प्रेमकरुणादिकम् अनुस्मरन्ती आह । हे मानवनानान्यायवित् मनुः प्रजापतिस् तत्प्रणीतो यो नाना बहुप्रकारो न्यायो धर्मशास्त्रं तद् वेत्ती ऽति तादृक्ष । यद्वा । मानवा मनुष्यास् तेषां नानान्यायो व्यवहारस् तं वेत्ती ऽति ज्ञातसकलधर्मशास्त्रमानुषव्यवहाराभिज्ञ । हे अनुपम निरुपम । स त्वम् अनवनानाम् अवनं रक्षणं तद्रहितानां सेव्यमानवनानां सेव्यमानम् आश्रीयमाणं वनम् अरण्यं यैस् तादृशानां वनमध्यगतानां धृतसीमानवनानां धृतं सीमायाः कुलमर्यादायाः नवनं स्तवो यैस् तादृशानां दाराणां स्त्रियाः त्यागम् परित्यागं कथम् आचरसि करोषि अदुष्टभार्यात्यागे दोषं कथं न विचारयसी ऽति भावः । स कथम् मानवनानाम् इति सानुस्वारपाठे हे न्यायवित् एतस्मिन् कर्मणि धर्मो ऽधर्मो वे ऽति विचारपण्डित हे किम्भूतानां दाराणाम् मानवनानाम् मानानां वनं गहनं येषां तेषाम् मानगहनानाम् इत्य् अर्थः । पुम्भूम्नि दाराः ॥ २८ ॥

परे ऽति । हे इन स्वामिन् नल यत् यस्मात् एतन् मत्परित्यागरूपम् एनः पापम् परकृतम् परेण कलिना कृतं स्मरामि जानामि । तु पुनः त्वम् मे मया तत् तस्मात् तत्त्वेन सत्स्वरूपत्वेन याथार्थ्येन न स्मृतो ऽसि न ज्ञातो ऽसि । अपि तु तत्त्वतो ज्ञातो ऽसि । त्वं स्वबुद्ध्या एवं ना ऽऽचरसि । अत्र सम्भ्रमे दुःखे दो-

हृदयौका यस् ते न स्थीयेत यथे 'व पावकायस् तेन ।
यावत् कायस् ते न त्यज्येत स्व हृदि चा 'धिकायस्तेन ॥३०॥
यं स्वपदेशं कमित स्वजनो ऽयम् प्राप्य जनपदेशं कम् इतः ।
अरिवृन्दे ऽशङ्क मितस्मित स त्वम् उपागतो ऽसि देशं कम् इतः ॥३१॥

षसमेतत्वेन सदूषणत्वेन त्वा त्वां न दूषये न दूषयामि कलिकृते अपराधे त्वां कथं दूषयामि त्वं सर्वदा दूषणरहित इति भावः । नञ् काक्वर्थे । संभ्रमौ संवेगसम्भ्रमौ । दूषय इति दोषोणाव् इत्य् ऊत्वे रूपम् ॥२१॥

हृदे 'ति । दमयन्त्य् आत्मानम् प्रत्याह । हे स्व आत्मन् यावत् यत् कालपर्यन्तं ते त्वया कायः न त्यज्येत न मुच्येत तावत् यस् ते तव हृदयौका हृदयम् ओक आश्रयो यस्य स हृदयवासी नलः तेन नलेन हृदि हृदये अधिकायस्तेन अधिकम् आयस्तेन व्याकुलेन न स्थीयेत अपि तु स्थातव्यम् एव । किम् इव । यथै 'व पावकायः पावके ऽग्नौ अयो लौहम् इव दहनगतलौहम् इव । हे आत्मन् यावत् त्वम् इमं कायं न जहासि तावत् विरहानलप्रदीप्ते मद्धृदि नलः स्थास्यति । यथा 'ग्नौ लोहम् एवं तस्य मत्प्रियस्य दुःखम् भवती 'ति त्वं शीघ्रं कायं जहीहि 'ति भावः । स्वो ज्ञाताव् आत्मनि । स्थीयेते 'ति घुमास्थागापाजहातिसांहली 'ति दीर्घः । पिण्डं कालायसायसी । आयस्ते 'ति आङ्पूर्वकयस् प्रयत्ने धातोः क्तः ॥३०॥

यस्ये 'ति । अयं स्वजनो बन्धुवर्गः यस्य पदे तव राज्ये यं त्वां जनपदेशं राष्ट्राधिपम् प्राप्या 'धिगम्य शं कल्याणं कं सुखम् इतः प्राप्तवान् । हे कमित कान्त अरिवृन्दे शत्रुसमूहे अशङ्क शङ्कारहित मितस्मित मितपरिहास स त्वम् इतो वनात् कं देशं कां भुवम् उपागतो ऽसि गतवान् असि । आदौ यं स्वपदेशम् इति पाठे स्वपदेशं शोभनो ऽपदिश्यत इत्य् अपदेशो नाम तादृशं शोभनाख्यं यं जनपदेशम् प्राप्य स्वजनः कं सुखम् अयं प्रभावहविधिम् इतः प्राप्तः । यद्वा । स्वपदे स्वस्थाने स्थानान्तरं कथम्भूतम् अशम् अकल्याणम् इत्य् अर्थः । दमयन्ती विलपन्ती 'दम् आह हे नल यं त्वां राज्याधिपम् प्राप्या "त्मीयलोकः सुखम् प्राप्तवान् स मां दुःखजलधौ मज्जन्तीम् उपेक्ष्य अस्माद् वनात् कं देशं गतवान् । पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु । शं सुखे । कम् कान्ताव् इत्य् अस्य क्तो । बन्धुस्वस्वजनाः समाः । स्वो

यद्यशसा ऽनुरु रोदःकुहरं यो द्वेष्टुर् अञ्जसा नुर् उरोदः ।
अद्रेः सानु रुरो ऽदः किम् आप दयितो ममे ऽति सा ऽनुरुरोद ॥३२॥
अय कलनाम् आनन्ते ऽत्य् अयं जनो ददति चा ऽङ्गना मानं ते ।
हार्दे नामा ऽनन्ते जनम् एनम् अशोक कुरु सनामानं ते ॥३३॥
उच्चशिरोदाराव् आलप्ये ऽति वने सुबन्धुरो ऽदारावा ।

ज्ञाताव् आत्मनि स्वं त्रिष्व् आत्मीये स्वो ऽस्त्रियां धने । स्वपद इति निमित्तसप्तमी ॥३१॥

यद् इति । हे रुरो हे चित्रमृग यद्यशसा यस्य कीर्त्या रोदःकुहरं द्यावाभूम्यन्तरम् एकोक्त्या रोदःशब्दः सान्तःस्वर्गभूमिवाची तयोः कुहरम् विवरम् अनुरु अविपुलम् अल्पं कृतम् अत्र न माती ऽति भावः यश् च द्वेष्टुः द्वेषं कुर्वतो नुः पुरुषस्य अञ्जसा झटिति उरोदः उरो वक्षो द्यति खण्डयती ऽति तादृक् द्विषद्वक्षोविदारणशरवर्षी ऽत्य् अर्थः । स मम दयितो वल्लभो नलो ऽदो ऽद्रेः सानु गिरेः समभूभागं किम् आप प्राप्तवान् । इत्य् उक्त्वा ऽनुरुरोद पश्चाद् अरोदत् । वने दमयन्ती मृगम् पृच्छति वने चरन् क्षीणः यत्कीर्त्या द्यावाभूमी पूरिते यश् च द्विषद्वनदावानलः किं गिरिसानुम् प्राप्तवान् इत्य् उक्त्वा रुरोद । बड्रोरुविपुलम् । द्यावाभूमी च रोदसी । पुरुषाः पूरुषा नरः । स्नुः प्रस्थः सानुर् अस्त्रियौ । उरोद इति उरो द्यती ऽति दो अवखण्डने धातोर् आतो ऽनुपसर्गे क इति कः । कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररोहिषाः । आपे ऽत्य् आपेर् लिटि । पश्चात् सा दृश्ययोर् अनु । रुरोदे ऽति रुदिर् अश्रुविमोचन इत्य् अस्य लिटि ॥३२॥

अये ऽति । दमयन्त्य् अशोकम् उपगम्या ''ह । हे अशोकवृक्ष अयं जनो मल्लक्षण आनन्ता प्रणामती ऽति कलनाम् बुद्धिम् पूजां वा अय आश्रय गृहाण । अङ्गनाः स्त्रियश् च ते तव मानम् पूजां दोहदं वा ददति ददते । स्त्रीसंस्पर्शात् तव पुष्पोत्पत्तिर् इति भावः । नाम सम्भावनायाम् अतो अनन्ते बहुतरे हार्दे प्रेमणि सति । एनं जनं ते तव सनामानं स्वनामाख्यम् अशोकं शोकरहितं कुरु । हृदः कर्म हार्दम् । हायनान्तयुवादिभ्यो ऽणित्य् अण् । हे अशोक त्वां नौमि माम् अपि शोकरहितां कुर्व् इति भावः ॥३३॥

उच्चे ऽति । सुबन्धुरा अत्यन्तसुन्दरी उदारावा उदारा आवा गतिर् यस्यास् तादृशी

द्रुतिम् अकरोद् आरा 'वा रुक्षम् मरुतलम् अथो सरोदारावा ॥३४॥
मृगकुलम् आरव्य् आधिप्रचुरम् बिभ्रद् वनं समारव्याधिः ।
वीथ्या मारव्या 'धिष्ठितभुजगम् भीमजे 'यम् आर व्याधि ॥३५॥
सास्रवनासारा सावेगमना भीमनन्दना सारासा ।

दमयन्ती । उच्चशिरोदारौ उच्चशिरसो दारवो देवदारुद्रुमा यस्मिंस् तादृशे वने इति पूर्वोक्तम् आलप्या "भाष्य विलप्य वा द्रुतिं वेगम् अकरोत् गतिं वा । यद्वा । उच्चशिरा उच्चग्रीवा उदारावा उत् ऊर्ध्वम् आरावः शब्दो यस्याः सा उच्चस्वरा उच्चैः विलप्ये 'ति यावत् । यद्वा एवार्थे वाशब्दः उदारा दक्षिणा । उदारो दातृमहतोर् दक्षिणे ऽप्य् अभिधे धेयवत् इति मेदिनिकरः अस्ति चा 'दन्तो ऽपिं शिरश्शब्दः पिण्डं दद्याद् गया शिरे इति दर्शनाद् इत्य् अर्थः । अथो वेगकारणानन्तरं सरोदारवा । रोदनशब्दसहिता रुदन्ती रुक्षं शुष्कम् अवाः जलहीनं न विद्यते वाः जलं यस्मिंस् तादृशम् मरुतलम् मरुदेशम् आर गतवती । क्वचिद् अतिसुन्दरे वने विलप्य दमयन्ती निर्जलम् मरुदेशं गतवती रुदती 'ति भावः । दारुशब्दस्य वृक्षे वृक्षत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद् भाषितपुंस्कत्वेन तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम् पुंवद्गालवस्ये 'ति पुंवद्भावात् घेरात्वादि । वृक्षत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वे चा 'स्य पुंस्त्वाश्रयणात् । भद्रदारु द्रुकिलिमम् पीतदारु च दारु चे 'त्य् अमरः । वा गतिगन्धनयोर् इत्य् अस्य आवे 'ति । वा समुच्चय एवार्थे इति हेमः । ऋ गताव् इत्य् अस्या "रे 'ति च ॥३४॥

मृगे 'ति । इयम् भीमजा दमयन्ती मारव्या मेरार् इयम् मारवी तया वीथ्या मार्गेण समारव्याधि मारस्य कामस्य व्याधिः मारव्याधिः तत्सहितम् आरवि सशब्दम् । यद्वा । आरवि आराः इतस् ततो जङ्गमा वयः पक्षिणो यत्र तत् । आधिप्रचुरम् मानसीव्यथाबहुलम् मृगकुलम् बिभ्रद् धारयद् वनम् आर गतवती । कीदृशं वनम् । व्याधि व्याधो लुब्धकस् तत्सहितम् अधिष्ठितभुजगम् अधिष्ठिताः भुजगाः सर्पा यस्मिंस् तत् । समारव्याधिर् इति सविसर्गपाठे दमयन्तीविशेषणम् । पुंस्याधिर् मानसी व्यथा । स्त्री रुग् रुजा चो 'पतापरोगव्याधिगदामयाः । आरे 'ति ऋ गताव् इत्य् अस्य लिटि । वीथ्य् आलिर् आवलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास् तु राजयः । वीथी पदव्य् अपी 'त्य् अमरः ॥३५॥

सास्रे 'ति । सास्रवनासारा अस्रवनम् अश्रुजलं तस्या "सारो वेगवर्षणं तत्सहिता सा-

सुनयननासा ऽऽरा ऽसाव् अजगरम् अग्रासि चा ऽमुना सारा सा ॥ ३६ ॥
अथ शवरो हास्यन्तं स्वासूंस् तदसूंश् च रिपुतरोहा स्यन्तम् ।
समधिरुरोहा ऽस्यन्तं न्यस्य तदास्ये ऽकरोत् खरो हास्यं तम् ॥ ३७ ॥

वेगमना आवेग उद्वेगः तत्सहितम् मनो यस्यास् तादृशी सारासा आरासो रोदनरवस् तत्सहिता । यद्वा । असारासा असारः अस्थिरः आस उपवेशनं स्थितिर् वा यस्याः सा भावे घञ् । असौ भीमनन्दना दमयन्ती अजगरं सर्पम् आर प्राप्तवती । अमुना चा ऽजगरेण सारा श्रेष्ठा सा दमयन्ती अग्रासि ग्रस्ता । कीदृशी । सुनयननासा नयनं च नासा च नयननासं शोभनं नयननासं यस्याः सा तादृशी सुनेत्रनासिके ऽति यावत् । मरुतलम् अटन्ती दमयन्ती अजगरम् अद्राक्षीत् तेन चा ऽजगरेण सुमुखी कवलिता इति भावः । वनं सलिलकानने । आसारो वेगवर्षणम् । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः इति ल्यौ नन्दने ऽति । द्वन्द्वश् च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् इति नयननासम् इत्य् एकवद्भावः । आरे ऽति ऋ गताव् इत्य् अस्य लिटि । अजगरे शयुर् वाहस इत्य् उभौ । ग्रसु ग्लसु अदने लुङि चिणि वृद्धौ अग्रासी ऽति । अस्रु नेत्राम्बु रोदनं चा ऽस्रम् अस्रु च । सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबे वरे त्रिषु ॥ ३६ ॥

अथे ऽति । अथा ऽजगरग्रसनानन्तरं रिपुतरोहा रिपूणां तरो बलं हन्तो ऽति रिपुतरोहा शत्रुबलघातकः शवरः किरातः स्वासून् स्वप्राणान् हास्यन्तं जिहासितम् । तदसूंश् च तस्या दमयन्त्या असून् प्राणान् स्यन्तं विनाशयन्तम् अजगरं समधिरुह्य ऽऽरूढवान् । तं हास्यं हासयोग्यम् अकरोद् अकार्षीत् । किं कृत्वा तदास्ये तस्या ऽजगरस्या ऽऽस्ये मुखे अस्यन्तं खड्गाग्रं न्यस्य निक्षिप्य शवरः किम्भूतः खरस् तीक्ष्णस्वभावः । शवरो दमयन्तीप्राणान् विनाशयन्तम् मारयिष्यन्तं तम् अजगरं खड्गाग्रभिन्नमुखम् अमारयद् इत्य् अर्थः । रिपुतरोहे ऽति । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विब् इति सूत्रेण ब्रह्मादिष्व् एव हन्तेः प्रयोगाच् चिन्त्यम् इदम् । यद्वा शवरः कथम्भूतः रिपुतरः । हा इति कृत्वा । हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोर् अपी ऽति मेदिनी । हास्यन्तम् इति । ओहाक् त्यागे ऽतो लृटः शद्वेतिशता । पुंसि भूम्न्य् असवः प्राणाः । तरसी बलरंहसी । षोऽन्तकर्मणी ऽत्य् अस्य स्यन्तम् इति । समधिरुरोहे ऽति लिटि । हास्यम् इति । तद् अर्हती ऽति यः ॥ ३७ ॥

ताम् पुनर् एकाम् अयतः कृशां किरातः स्मरातिरेकामयतः ।
कान्तारे ऽकामयत स्त्रियं न काङ्क्षेद् उपह्वरे कामयतः ॥३८॥
धृतवनमह्यन्तेन त्राता ऽसि मया ननु त्वम् अह्यन्तेन ।
मानिनि मह्यं तेन प्रसीद शरणागताः क्व मह्यं ते न ॥३९॥
सुमुखनिशापि ते नः स्मर दासान् इति प्रोच्य वसापेतेन ।
दत्ते शापे तेन स्थितया ऽसान्त्वेन चलदृशा पेते न ॥४०॥

ताम् इति । तां दमयन्तीम् एकाम् एकाकिनीं सहायरहिताम् अयतः शुभदैवात् कृशां तनुं दैववशात् दुर्बलाम् इत्य् अर्थः । स्मरातिरेकामयतः स्मरस्य कन्दर्पस्या ऽतिरेक आधिक्यं स एवा ऽऽमयो व्याधिस् तस्मात् कन्दर्पाधिक्यव्याधेर् हेतोः किरातः कान्तारे महावने अकामयत अचीकमत् स्त्रीत्वेने ऽति शेषः त्वम् मम भार्या भवे ऽति कामनाम् अकरोद् इति भावः । अत्र हेतुम् आह कामयतः कामेन यतः संयतः । कामातुरः उपह्वरे रहसि स्त्रियं ना ऽकाङ्क्षन् ने ऽच्छेत् किम् । नञ् काक्वर्थः । अपि तु काङ्क्षेद् एव । उपह्वरं रहसि सन्निधौ इति हेमचन्द्रः ॥३८॥

धृते ऽति । शबरो भैमीम् आह । ननु भो मानिनि दमयन्ति धृतवनमह्यन्तेन धृतः श्रितो वनमह्यन्तो वनभूमिप्रान्तं येन तादृशेन अह्यन्तेन सर्पनाशकेन मया त्वं त्राता ऽसि रक्षिता ऽसि । तेन हेतुना मह्यम् प्रसीद प्रसन्ना भव । शरणाया ऽऽत्मत्राणाय आगताः प्राप्ता जनाः क्व कुत्र न मह्यं ते न पूज्यं ते । हे दमयन्ति अजगरं विनाश्य मया रक्षिता ऽसि । अथ शरणागताय मे प्रसीद । मह्यन्त इति । मह पूजायाम् इति अस्य कर्मणि लटि । शरणं गृहरक्षित्रोर् इत्य् अमरः । नन्व् आक्षेपे परिप्रश्ने प्रत्युक्ताव् अवधारणे । वाक्यारम्भे ऽप्य् अनुनयामन्त्रणानुज्ञयोर् अपी ऽति हेमः । अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवे ऽपी ऽति हेमः ॥३९॥

सुमुखे ऽति । हे सुमुखनिशापे सु शोभनम् मुखं सुमुखं तद् इव निशापः चन्द्र इव यस्याः सा सुमुखनिशापा तस्याः सम्बोधने हे शोभनमुखचन्द्रे ते तव नो ऽस्मान् दासान् स्मर जानीहि इत्य् अनेन प्रकारेण प्रोच्य उक्त्वा ऽसान्त्वेन क्रोधेन स्थितया चलदृशा चञ्चलाक्ष्या शापे दत्ते वसापेतेन वसा मेदस् तया

दग्धसरागाहितया दमयन्त्या विपिनभूः परा ऽगाहि तया ।
उच्चतरागाहितया दृष्ट्या घोरा च कन्दरागाहितया ॥४१॥
पदवा ऽपदवापद् अवापद् अवार् अयतो ऽद्रिवनं विललाप च सा ।
तरसा ऽन्तर सान्तरसान्तर सान्वयदुःख वृणीष्व सखे मरणम् ॥४२॥

ऽपेतेन हीनेन सता मदनज्वलनदह्यमानमेदसा तेन शवरेण किं न पेते अपि तु मूर्छितम् एव । नञ् काक्वर्थः । क्रुद्धया दमयन्त्या शापे दत्ते शवरो मूर्छितो ऽभूद् इति भावः । सुमुखि विशापे ते ने ऽति पाठे हे शोभनमुखि ते तव नः अस्मान् दासान् स्मरे ऽति विशापे शापाभावे शापपूर्वम् इत्य् अर्थः प्रोच्य तेन न पतितम् इति काकुः । स्नृन् मेदस् तु वपा वसा । साम सान्त्वम् उभे समे । पेते इति पततेः कर्मणि लिटि ॥४०॥

दग्धे ऽति । दग्धसरागाहितया दग्धः सरागः सकामो ऽहितः शत्रुः शवरो यया सा तादृश्या तया दमयन्त्या परा ऽन्या विपिनभूर् वनभूमिर् अगाहि अवगाहिता । उच्चतरागाहितया उच्चतरा ये अगा वृक्षास् तेषु आहितया आरोपितया दृष्ट्या च घोरा भयावहा कन्दरा दरी अगाहि । कन्दरागाहितये ऽत्य् एकम् पदं वा । कन्दरायुक्ताद्रौ आहितया क्षिप्तये ऽत्य् अर्थः । अत्र पक्षे घोरे ऽति भूविशेषणम् । यद्वा परागाहितया पुष्पधूलिव्याप्तया दृष्ट्या वनभूः अगाहि विलोडिते ऽत्य् अर्थः । दग्धशवरया तया भैम्या अन्या ऽटवी अवगाहिता घोरा कन्दरा चा ऽदर्शि इति भावः । गाहू अवगाहने ऽस्माल् लुङि चिणि ॥४१॥

पदवे ऽति । अयतः प्रभदैवात् पदवा पदाभ्यां वाती ऽति पदवा सा दमयन्ती अपदवापत् । अपगता दवापत् दवाग्निजन्यदुःखं यस्मात् तं तादृशम् अद्रिवनम् पर्वतवनम् अवापत् लेभे । रयतो वेगाद् अवापद् इति वा । कीदृशम् । अवाः न विद्यते वार् जलं यस्मिंस् तत् जलरहितं विललाप च पर्यदेवीच् च । हे सान्तरसान्तर । सान्तम् अन्तसहितं रसान्तरं करुणातिरिक्तं रसो यस्मात् तादृश । हे सान्वयदुःख अन्वयः सन्तानस् तत्सहितं दुःखं यस्मिंस् तादृश । सान्तरदुःख इति पाठे अन्तःकरणदुःखसहित हे । हे अन्तर आत्मन् सखे मित्र तरसा वेगेन मरणं वृणीष्व वरय । पदचारिणी दमयन्ती दवविपद्रहितं जलशून्यं गिरिवनं गता विलापं चा ऽकार्षीत् । हे आत्मन् सपरिवारदुःखाकुल मरणम् इदानीं वरय । साम्प्रतं कियत् सहे मम मरणम् एव वरम्

वृक कोपपुरःसरम् आसर मा सर मा सरमा भवता ननु सा ।
किम् ऋते दयिताद् अयतोदयतोदयतो ऽदयतो ऽस्ति ममे ऽह सुखम् ॥४३॥
अयि राक्षस भक्षय मां क्षुधितो न वसा ऽनवसान वसान वसाः ।
हृतम् उज्झ जने ऽत्र च हे करुणान्तरदान्तरदान्तरदा ऽन्तर अदाम् ॥४४॥

इति भावः । अवापद् इति आपेर् लृदित्वादङ् । रपलपजल्पव्यक्तायां वाची ऽत्य् अस्य लिटि ललापे ऽति । अन्तरम् अवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्ये ऽन्तरा आत्मनि चे ऽत्य् अमरः ॥४२॥

वृके ऽति । वने गच्छन्ती कन्दरातो निःसृतं व्याघ्रमुखं वृकं दृष्ट्वा ऽह । हे वृक तरक्षो कोपपुरःसरं क्रोधपूर्वकम् मा माम् आसर आगच्छ माम् भक्षये ऽत्य् अर्थः । मा सर इतो मा गच्छ । ननु भोः सा तव स्त्री वृकी भवता त्वया सरमा सलक्ष्मीका भवतु तथा च माम् भक्ष्य स्वस्त्रिया सह स्थीयताम् इति भावः । यद्वा । सा सरमा श्वापदत्वात् शुनी तव स्त्री त्वया सरमा भवत्व् इति शेषः अतो मा सर अन्यत्र मा गम्यताम् माम् एव भक्षये ऽत्य् अर्थः । अयतोदयतोदयत. अयं शुभदैवं तस्य तोदः क्षेपस् तत्र यतो रत उदयो ऽभ्युदयो वा यस्य तादृशात् । अदयतः निष्करुणाद् दयितात् स्वीयान् नलाद् ऋते विना इहा ऽवसरे मम किं सुखम् अस्ति स्वास्थ्यम् अस्ति । यत् तु हे अयतोदयते ऽति भिन्नम् पदम् अयो दैवं तेन या पीडा तया यतः बद्धः दैवपीडित उदयत उद्गच्छतः । अपरं तथै ऽवे ऽति ध्येयम् । यद्वा हे वृक कोपपुरःसरम् मा सर स्वगृहात् मा गच्छ आसर परावृत्य आगच्छ सा तव स्त्री सरमा सलक्ष्मीका भवत्व् इत्य् अर्थः । तथा च क्रुद्धः सन् गृहात् मा गच्छे ऽति भावः । दमयन्ती वृकम् आह हे वृक त्वम् माम् आसर नलाद् ऋते मम किं सुखं जीवितेन वा किम् प्रयोजनम् अतो माम् भक्षयित्वा स्वस्त्रिया सहै ऽव स्थीयताम् मा विरहो भवे ऽति तात्पर्यार्थः । तरक्षुस् तु मृगादनः । वृको ऽपि । आसरे ऽति सर्तेर् लोटि । माशब्दो ऽयं न माङ् । सरमा शुनी । प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु । पृथग् विना ऽन्तरेणा ऽर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ॥४३॥

अयी ऽति । भैमी राक्षसं दृष्ट्वा ऽह । अयि अहो राक्षस वसाः मेदांसि वसाना ऽच्छादय अनवसान मरणहीन क्षुधितो बुभुक्षितस् त्वं न वस न तिष्ठ माम् भक्षय ।

क रमाकर माकरम् आकरम् आकलय व्यसनम् मम पाहि हरे ।
दरतो ऽदरतोदरतोदरतो विरुतैर् मरुतां सुकर त्वम् अपि ॥४५॥

अत्र च जने मल्लक्षणे करुणान्तरदान्तरदान्तरद । करुणान्तरं करुणावकाशस् तेन दान्तम् उपशान्तं रदान्तरं दन्तान्तरं ददाती 'ति तादृक् करुणाहीनरदनान्तरप्रदायक रुजम् पीडाम् उज्झ त्यज मयि पीडां त्यज । अहम् अन्तः हृदयम् अदां दत्तवती । यद्वा । करुणां तर सन्तर मद्विषये दयां त्यजे 'त्य् अर्थः हे दान्तरदान्तरद दान्तः समर्थः रदो दन्तः तस्या 'न्तरेण द्यति खण्डयति स हे राक्षस मयि स्त्री अबध्ये 'ति रुजं त्यक्त्वा माम् भक्षय तुभ्यम् अहं शरीरं दत्तवती 'त्य् अवोचद् इति भावः । अदाम् इति ददातेर् लुङि । यद् अपि वहेः करुणां तरदान्तरदान्तरदान्तरद इति पाठः । आन्तरं चित्तं द्यति खण्डयति तां रुजं त्यज । त्वम् अत्र जने करुणां वहेः । हे रदान्तरद दन्तान्तरप्रद । दान्तं संसारं तर इति तदर्थः ॥४४॥

क रमे 'ति । हे रमाकर लक्ष्मीप्रद । क ब्रह्मन् मम व्यसनं विपदम् माकरम् आकरम् मकराणाम् अयम् माकरस् तादृशम् आकरं खनिम् आकलय मम शोकं समुद्रं जानीहि । मरुतां देवानां सुकर अकृच्छ्रकर हे हरे कृष्णनामोच्चारणेन हरति पातकानि इति हरिः तस्य सम्बोधनं त्वम् अपि अदरतोदरतोदरतः अदरो ऽनल्पो यस् तोदो दुःखं तत्र रतम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तादृशात् दरतो भयात् विरुतैर् आश्वासनवचनैः पाहि रक्ष । यद्वा कं सुखं रमा लक्ष्मीस् तयोर् आकरः उत्पत्तिभूमिः स चा 'सौ माकरः शोभाकरश् च तत्सम्बोधनम् माकरम् मकरसम्बन्धिसमुद्रसदृशम् मा लक्ष्मीः तस्याः आकरः उत्पत्तिस्थानं समुद्रम् इवे 'ति वा 'र्थः । हे ब्रह्मन् मम शोकः समुद्र इव प्रवृद्धः । देवभयापहारिन् हे कृष्ण त्वम् अपी 'दृशे कष्टे माम् आश्वासवाग्भिः रक्षे 'त्य् आहे 'ति भावः । मारुते बेधसि ब्रध्ने पुंसिकः । खनिः स्त्रियाम् आकरः स्यात् । एकत्र करोती 'त्य् आकरः । ऋदोरप् । व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामलकोपजे । पाही 'ति पा रक्षणे ऽस्य लोटि । सुकरे 'ति ईषद् दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । दरो ऽस्त्रियाम् भये श्वभ्रे । एवं कस्य ब्रह्मणो रमाकर लोकाधिपत्यकर हरे सुकर शोभनहस्त । दरतोदरतोदरतः दरो भयं तस्य तोदो नाशस् तत्र रतम् उदरं यस्य तस्य दरतः शङ्खस्य मरुतां वायूनां विरुतैर् माम् पाहि रक्षे 'ति ध्येयम् ॥४५॥

त्वदरिर् निषधेश समृद्धिम् अनारमया रमया ऽर मया ऽरम् अयाः ।
व्यसनं त्वम् उपैमि कदा नु सभीशमना शम् अनाशम् अनाशमनाः ॥४६॥
यम् अनायमना यमनाय मनाग् अभिवीक्ष्य रतं द्रवती ऽह परः ।
स रुषो निषधक्षितिनाथ गलन् नवमानवमान वमा ऽनवमाः ॥४७॥
नयमानयमान् अयमान यम् आवस एत्य निवासम् अमुम् भवता ।
भवनीयम् अपायम् अरीन् उदयान् नयता ऽनयतानयतान् अयता ॥४८॥

त्वदरिर् इति । हे निषधेश नल त्वदरिः पुष्करः अनारमया अनवसानया रमया लक्ष्म्या रमण्या वा समृद्धिं हर्षम् आर प्राप्तवान् । त्वम् मया सह अरं शीघ्रं व्यसनं विपत्तिम् अयाः गतवान् असि । अनाशमनाः । आशे ऽच्छा तद्रहितम् मनो यस्यास् तादृशी । यद्वा त्वदरिः कथम्भूतः अनाशमनाः न विद्यते नाशो विनाशे मनो यस्य स तथे ऽत्य् अर्थः । सभीशमना भीर् भयं तच्छमनं शान्तिस् तत्सहिता शान्तभीतिः । अनाशं नाशरहितं शं सुखं कदा उपैमि कस्मिन् काले उपगच्छामि । नु पृच्छायाम् । कदा सुखं लप्स्ये इति व्यलपत् । यातेर् लङि अयाः । उपैमी ऽतो ऽणः विभाषा कदाकर्ह्योर् इति भविष्यति लट् । नु पृच्छायां विकल्पे च ॥४६॥

यम् अने ऽति । अनायमना अनीतिमना अनीतियुक्तः नय एव नाय अन्यायपर इत्य् अर्थः । यद्वा । आयो धनागमस् तद्रहितमनाः सन् परः शत्रुर् मनाग् ईषत् यमनाय जीवापहारणाय रतम् आसक्तं यं त्वाम् अभिवीक्ष्ये ऽह लोके परः शत्रुर् द्रवति दूराद् एव पलायते । हे निषधक्षितिनाथ निषधेश नल गलन् नवमानवमान गलन् स्खलन् नवमानवास् तरुणास् तेषाम् मानो गर्वो यस्मिंस् तादृक् स त्वम् अनवमाः अवमाः अधमाः न अवमाः अनवमाः श्रेष्ठाः रुषः क्रोधान् वम उद्गिर । हे नल यं त्वां कृतानीतिः शत्रुर् हन्तुम् उद्यतम् ईषद् अप्य् आलक्ष्य पलायते स त्वम् परहृतसर्वस्वः ता गिरः कथं नो ऽद्गिरसि वने वने किम् अटसी ऽति भावः । किञ्चिद् ईषन् मनाग् अल्पे । द्रु गताव् इत्य् अस्य लटि द्रवती ऽति । रुद्रक्रुधी स्त्रियौ । टुवम उद्गिरणे ऽस्माल् लोटि उद्गिरे ऽति । निकृष्टप्रतिकृष्टार्थरेफयाप्यावमाधमाः ॥४७॥

नयमे ऽति । नयमानयमान् नयो नीतिर् मानो ऽभिमानो यमो विश्रमो नियमो वा

सनयासनया सनया स न याह्य् असुहृद्घटया विपदं स्वपदम् ।
हितदे ऽहितदेहि तद् एहि तदे ऽत्य् अलपद् बहुधा नरदेवसुता ॥४९॥
सा विधुरा धावन्तं रत्नौघं क्वा ऽपि निरपराधा ऽवन्तम् ।
सार्थं राधावन्तम् प्रेक्षिष्ट ऽपच् च सुतनुर् आधाव् अन्तम् ॥५०॥

तान् अयमानः प्राप्तवान् तस्य सम्बोधने हे नयमानयमान् अयमान नीतिम् अभिमानं नियमं च धारयन् यं निवासं राष्ट्रम् एत्य प्राप्य आवसः । यस्मिन् राष्ट्रे ऽतिष्ठः । अमुं निवासम् अयता प्राप्तवता उदयान् उद्गतो ऽयो ज्ञानं येषां तादृशान् अनयतानयतान् अनयो ऽन्यायः तस्य तानो विस्तारस् तत्र यतान् अन्यायासक्तान् अरीन् शत्रून् अपायं नाशं नयता प्रापयता भवता त्वया भवनीयम् भवितव्यम् । हे नल यं निजराज्यम् प्राप्य पूर्वम् आस्थाः पुनस् तद् एव राज्यं गच्छता त्वया शत्रून् विनाशयितुं समर्थेन भवितव्यम् इति तद् एव निजपुरं गच्छे ऽति व्यलपद् इति भावः । आवस इत्य् अस्या ऽधारस्य निवासम् इत्य् अस्यो ऽपान्वध्याङ्‌ वस इति कर्मत्वम् ॥४८॥

सनये ऽति । हे हितद हितम् ईप्सितं वस्तु ददाती ऽति हितद नल स त्वं सनयासनया नयो नीतिस् तस्या असनं त्यागस् तत्सहितया त्यक्तनीत्या असुहृद्घटया शत्रुकरिसमूहेन विपदं नाशं न याहि मा ऽगमः । ईहितदेहि ईहिता इष्टा उपकर्तरि देहिनो जना यस्मिंस् तादृशं तत् स्वपदं स्वनगरम् एहि आयाहि । इत्य् अनेन प्रकारेण सनया नीतिसहिता नरदेवसुता भीमभूपपुत्री बहुधा बहुप्रकारं व्यलपद् विललाप । यद्वा । हितदेहितदेही ऽत्य् एकम् पदं हितदम् ईहितं चेष्टितं येषां ते तादृशा देहिनो यत्र तत् स्वपदं राज्यम् एहि । हे नल एवम् एकाकी शत्रुहस्तम् मा गच्छेः । शत्रव एकाकिनं त्वां दृष्ट्वा ऽपकुर्युस् तस्मात् स्वकीयम् एव नगरं गच्छे ऽति नानाशङ्काकुला भैमी तस्मिन् वने विललापे ऽति भावः । करिणां घटना घटा । या प्रापणे ऽस्य लोटि याही ऽति । पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु । एही ऽती ऽणो लोटि । अलपद् इति लपव्यक्तायां वाची ऽत्य् अस्य लङि । बहुधा सङ्ख्याया विधार्थे धा । सप्तभिः कुलकम् ॥४९॥

से ऽति । विधुरा विरहिता सुतनुः शोभनाङ्गी सा दमयन्ती निरपराधा ऽपराधरहिता क्वा ऽपि कस्मिन्न् अपि देशे रत्नौघं रत्नसमूहम् अवन्तं रक्षन्तं सार्थसमूहं

व्याकुलये 'वा 'रितया विधेर् गतिर् अनेन सिद्धये ऽवारि तया ।
अपि च यये वारितया यथा शफर्या जलोच्चये वार् इतया ॥५१॥
प्रतिषिद्धान्यायस्य प्रापि सुबाहोर् च राजधान्य् आयस्य ।

राधावन्तं राधा सम्पत्तिस् तत्सहितं धावन्तं गच्छन्तं सार्थं जनसमूहम् प्रैक्षिष्ट दृष्टवती । आधौ मनःपीडायाम् अन्तम् अवसानं च प्रापल् लेभे । वने ऽटन्ती सार्थम् आसाद्य मनःपीडां जहाव् इति भावः । धावु गतिशुद्ध्योर् इत्य् अस्य धावन्तम् इति । राध साध संसिद्धाव् इत्य् अस्य षिद्भिदादिभ्यो ऽङ् इत्य् अङि राधे 'ति । प्रैक्षिष्टे 'ती "क्ष दर्शनाङ्कनयोर् इत्य् अस्य लङि । आपेर् लुङि आपद् इति । सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः । पुंस्य् आधिर् मानसी व्यथा ॥५०॥

व्याकुलये 'ति । विधेर् दैवस्या 'रितया शत्रुत्वेन व्याकुलया इव अत्रा 'पि विधाता शत्रुर् अभूद् इति उद्भ्रान्तये 'व तया दमयन्त्या सिद्धये नलान्वेषणरूप-कार्यस्य भीमपुरप्राप्तये वा अनेन सार्थेन सह गतिर् गमनम् अवारि भेजे वृता वा । वारितया का त्वं कुत्र यासि इति निवारितया 'पि च यये गतम् । कया यथा । वार् इतया वाः जलम् इतया प्राप्तया शफर्या जलोच्चये जलवृद्धौ यथा । जनोच्चय इति पाठे जनसङ्घे तया यये इत्य् अर्थः । अवारितया इत्य् अकारप्रश्लेषे अनिषिद्धये 'त्य् अर्थः अवाः जलरहितं निर्जलम् इतया शफर्ये 'व । अहम् अपि भवत्सङ्गे समेष्यामी 'त्य् उक्त्वा 'निषिद्धया 'पि भैम्या गतम् इति भावः । भाग्यं स्त्री नियतिर् विधिः । वृञ् सम्भक्ताव् इत्य् अस्य लुङि चिण्य् अवारी 'ति । या प्रापणे इत्य् अस्य भावे लिटि यये । वार् वारि सलिलं कमलजलम् इत्य् अमरः । अत्रे 'यम् भारतवार्ता । तत्र वने गच्छन्तं बणिक्-सार्थं सा ददर्श तां च दृष्ट्वा तेषाम् मध्ये कश्चित् शुचिनामा बणिक् का त्वं कस्या 'सि क्व यासि इत्य् आह ततस् तया भीतया स्ववृत्तान्तं कथितं कुत्रा 'पि भवद्भिर् नलो दृष्ट इति पृष्टाः न वयं नलं विद्म इत्य् ऊचुः ततः क्व यास्यथ इत्य् उक्ताः सुबाहुनाम्नश् चेदिराजस्य देशे बाणिज्यार्थं यास्यामः इत्य् ऊचुः ततः तैः सार्धं सा 'पि ययौ इति ॥५१॥

प्रती 'ति । आयस्य पद्गमनेन आयासं कृत्वा । प्रतिषिद्धान्यायस्य प्रतिषिद्धो निरा-कृतो ऽन्यायो ऽनीतिर् येन तादृशस्य सुबाहोः सुबाहुनाम्नो राज्ञः राजधानी नगरी प्रापि च प्राप्ता च । कीदृशी । बहुधनधान्या बहुतरं धनधान्यं यस्याः

बहुधनधान्या यस्य प्रबभुर् वृन्दानि बहुविधान्य् आयस्य ॥५२॥
सञ्छन्ना मात्रा सानन्दं राज्ञो भृता च नामा ऽत्रासा ।
शोकेना ऽमा ऽत्रा ऽसाव् अवसद् धृतदेहयापनामात्रा सा ॥५३॥

सा यस्य सुबाहोः आयस्य धनागमस्य बहुविधानि नानाप्रकाराणि वृन्दानि समूहाः प्रबभुः रेजिरे । एवं सार्थेन सह व्रजन्त्या भैम्या आयासेन सुबाहुपुरी प्राप्ते ऽति भावः । प्रापे ऽत्य् आपेर् लुङिचिणि । प्रबभुर् इति भातेर् लिटि ॥५२॥

सञ्छन्ने ऽति । असौ दमयन्ती सञ्छन्ना वपुर्मालिन्यात् दमयन्ती ऽति ज्ञातुम् अशक्या राज्ञः सुबाहोर् मात्रा सानन्दं यथा स्याद् एवम् भृता नाम पोषिता । नाम सम्भावनायाम् । अत्र सुबाहोरन्तःपुरे अत्रासा त्रासरहिता धृतदेहयापनामात्रा धृतं देहयापना शरीरस्थितिमात्रं यया सा तादृशी देहधारणार्थम् भुङ्क्ते न तु सौख्यार्थम् इति भावः । शोकेन अमा शोकसहिता सा भैमी अवसत् वासम् अकरोत् । यद्वा । धृता देहनिर्वाहमात्रे आशा यये ऽति सा घृतदेहयापनामात्राशे ऽत्य् एकम् पदम् । अत्र पक्षे यमके शसयोर् अभेदो न दोषाय

यमकश्लेषचित्रेषु रलयोर् डलयोर् न भित् ।
ना ऽनुस्वारविसर्गौ च चित्रभङ्गाय सम्मतौ ॥

इति यावत् । असौ भैमी सुबाहुमात्रा दमयन्ती ऽत्य् अनभिज्ञाय सानन्दम् अपुषत् सा च शरीररक्षामात्राहारा ऽभूद् इति भावः । अवसद् इति वसेर् लङि । अत्रे ऽयम् भारतवार्ता । सायाह्ने भैमी वणिग्भिः सार्धं सुबाहुनगरम् प्राप्ता अथ प्रासादस्था राजमाता तां दृष्ट्वा धात्री द्वारा स्वसमीपम् आनीय का त्वम् इति प्रोवाच ततः दमयन्त्याः परिचारिका ऽहम् इति भैम्य् आह राजमातो ऽवाच अत्र तिष्ठ ततो भैमी निर्बन्धं चकार पादसेवनम् उच्छिष्टपेटनं न करिष्यामो ऽति ॥५३॥

पदे ऽति । अपदा अत्राणा अस्थाना वा या दमयन्ती नयेन नीत्या ज्ञात्वा आपदा विपत्त्या पदा चरणेन वनावनौ वनभूमौ अनाथवत् परिभ्रमम् पर्यटनम् आपल् लेभे । सा सञ्जीवनावना जीवनं तस्य अवनं रक्षणं तत्सहिता सञ्जीवितरक्षा ऽभवत् । या भैमी विपदि चरणाभ्यां वनभूमौ पर्यभ्रमीत् सा जीव-

पदा 'पदा परिभ्रमं नयेन या "पद् आपदा ।
वनावनाव् अनाथवत् सजीवनावना 'भवत् ॥५४॥

इति श्रीकालिदासकृते नलोदये सत्काव्ये तृतीयोच्छ्वासः

॥ ३ ॥

नरत्वाणाम् प्रापे 'ति भावः । पद् अङ्घ्रिग्रम् चरणो ऽस्त्रियाम् । आपद् इत्य् आपेर् लङि । विपत्त्यां विपदापदौ । अभवद् इति भवतेर् लङि ॥५४॥

इति श्रीनलोदयकाव्यटीकायां सुबोधिन्यां तृतीयोच्छ्वासः

॥ ३ ॥

अथ तुङ्गोपायस्य श्रवणेन नलस्य सानुगो ऽपायस्य ।
वशगा गोपा यस्य स्वमनो भीमस्तु चिरं जुगोपा ऽयस्य ॥ १ ॥
निशि च दिवा चा ऽर्यस्यक्षतस्य नलविचितये ऽथ वाचा ऽर्यस्य ।
भृशम् एवा ऽचार्य् अस्य द्विजोत्तमैः शिष्यकैर् इवा ऽचार्यस्य ॥ २ ॥
अथ नयनेत्रा सादिप्रचुरा पूः केनचित् जने ऽत्रा ऽसादि ।

अथे ऽति । अथा ऽनन्तरं तुङ्गोपायस्य तुङ्ग उच्च उपायः सामादिर् यस्य तादृशस्य नलस्य अपायस्या ऽपक्रमणस्य दुःखस्य वा श्रवणेन सानुगः अनुगाच्छन्ती ऽत्य् अनुगास् तैः सहितः सानुचरः चिरम् बहुकालम् आयस्य प्रयासं कृत्वा नलान्वेषणाय भीमः स्वमनः स्वस्य मानसं जुगोप रक्षितवान् । यस्य भीमस्य गोपाः गाम् भूमिम् पान्ती ऽति गोपाः राजानः ग्रामौघाधिकारिणो वा गोपजातीया वा वशगा आयत्ताः । नलापगमनं श्रुत्वा तदन्वेषणार्थम् बहुधा आयस्य शोकसहितं स्वचित्तं कथञ्चिद् अरक्षत् । गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपताव् अपि । ग्रामौघाधिकृते पुंसी ऽति मेदिनिकारः । स्थायुको ऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु इत्य् अमरश् च ॥ १ ॥

निशी ऽति । अस्य भीमस्य वाचा वचनेन द्विजोत्तमैर् ब्राह्मणश्रेष्ठैर् नलविचितये नलान्वेषणाय निशि रात्रौ च दिवा च दिवसे भृशम् एवा ऽत्यर्थम् एव अचारि नानादेशसञ्चरणाम् अकारि । कीदृशस्या ऽस्य । अर्यस्यक्षतस्य अरेः असयः अर्यसयस् तैः शस्त्रखड्गैर् अताडितस्य । एवम् आर्यस्य श्रेष्ठस्य आचार्यस्य गुरोर् वचसा शिष्यकैर् इव शिष्यैर् इव । स्वार्थे कः । शिष्या यथा गुरोर् आज्ञया ऽहर्निशं सञ्चरन्ति तथे ऽत्य् अर्थः ॥ २ ॥

अथे ऽति । अथा ऽनन्तरम् अत्र जने विषये केनचिद् अनिर्वचनीयचतुरेण सुदेवनाम्ना द्विजेन नयनेत्रा नीतिनिपुणेन सादिप्रचुरा सादिनो ऽश्ववाराः प्रचुरा यस्यां

यत्र सुनेत्रा सा दिग्भ्रमेण दुःखं गता वने त्रासादि ॥३॥
सह दीना ऽयत तेन स्वगृहम् भैमी यये ऽमुना ऽयततेन ।
स्वनयेना ऽयततेनप्राप्त्यै स्वासोश् च शोभना यतते न ॥४॥
वसनांशस्य स्तेन ह्वा ऽसि ममा ऽयं विधिर् यशस्यस् ते न ।

सा पूः आसादि प्राप्ता । सा का । यत्र पुरि सा सुनेत्रा भैमी वर्तत इति शेषः । कीदृशी सा । वने दिग्भ्रमेण दिग्भ्रान्त्या त्रासादि त्रासपूर्वकं दुःखं गता प्राप्ता । दिग्भ्रमेणे ऽत्य् अत्र आदिक्रान्त्या इति पाठे यत्र पुरि आदिक्रान्त्या प्रथमप्रवेशेन जने लोके त्रासादि भवति यत्र पुरि वने दुःखं गता सा सुनेत्रा आसीद् इत्य् अर्थः ॥३॥

सहे ऽति । दीना दुःखिता भैमी तेन द्विजेन सह स्वगृहम् आयत गतवती । चेदिपुरीनिलयम् ब्राह्मणं गृहीत्वा स्ववासस्थाने गतवती । आयततेन धनागमव्याप्तेना ऽमुना द्विजेन सह भैम्या यये भीमगृहम् प्रती ऽति शेषः । चेदिराजदत्तधनवता द्विजेन सह भैमी भीमगृहम् अगाद् इति भावः । यद्वा । नलान्वेषणाय भीमदत्तबहुधनवता विप्रेण भैम्या सह चेदिगृहं यये इत्य् अर्थः । शोभना सा भैमी स्वनयेन स्वनीत्या अयततेनप्राप्त्यै अयः शुभविधिस् तेन ततो व्याप्तो य इन स्वामी नलस् तस्य प्राप्त्यै यतते स्म यत्नम् अकरोत् । स्वासोः स्वकीयप्राणस्य प्राप्त्यै न यतते स्म । अत्रे ऽयम् भारतवार्ता । सुनन्दान्तःपुरे समागतं सुदेवम् ब्राह्मणं दृष्ट्वा दमयन्ती रुरोद । सुदेव उवाच । अहं तव भ्रातुः सखा सुदेवनामा भीमवचनात् त्वाम् अन्वेष्टुम् आगतः तव बान्धवास् त्वां विना मृता इव तिष्ठन्ति ततो राजमातरं सर्ववृत्तान्तम् अकथयत् सुबाहुमाता च नलपत्नीं दमयन्तीं ज्ञात्वा आलिङ्ग्य सान्त्वयामास सुनन्दा तु निश्चयार्थं तस्या गात्रमलं दूरीकृत्य शिरस्य् अर्धचन्द्राकारं गरुडलाञ्छनं ददर्श । तच्चिह्नेन सुदृढं ज्ञात्वा मम भगिन्याः कन्या त्वम् इत्य् उक्त्वा राजमाता ताम् अलङ्कृत्या ऽमात्यैः सुदेवेन च सहितां दमयन्तीम् पितृगेहम् प्रापयत् तत्र सा पुत्रादिभिः सह ययोज । भीमश् च सुदेवाय पुनः पुनः प्रणामं कृत्वा बहुधनानि ददौ । ततो नलान्वेषणार्थम् पुनर् ब्राह्मणान् प्रेषयामास इति ॥४॥

वसने ऽति । नयम् एवा ऽऽह । हे वसनांशस्य वस्त्रखण्डस्य स्तेन चौर नल त्वं

छद्म विशस्य् अस्तेन स्वजनेन भृतेन भवसि शस्यस् तेन ॥५॥
स जनस् तेना ’गादिक्रामी ’ति जनेन तन्मतेना ’गादि ।
भर्तृकृते नागादिस्यदेन भुवि वस्तुपरिहृतेना ’गादि ॥६॥
को ऽप्य् ऊचे तनयायाः पदम् एत्य नृपस्य तेषु चे ’तनयायाः ।
भीर् मुञ्चेत न यायाद् अर्तिस् त्वां दुःसहा च चेतनया या ॥७॥

ज्ञा ’सि । मम दमयन्त्या अयं विधिः वनगमनादिस् ते यशस्यो न यशसे न । हे प्रिय अस्तेन त्यक्तेन स्वजनेन स्वबन्धुना कृत्वा छद्म कपटं विशसि प्राप्नोषि । भृतेन पालितेन तेन स्वजनेन शस्यः स्तुत्यो भवसि । स्वबन्धु-पालनेन कीर्तेर् उदयस् तत् तु त्वया न कृतम् इति भावः ॥५॥

स जने ’ति । अगादिक्रामी पर्वतादिक्रमशीलः स जनः प्रेष्यजनः भर्तृकृते नलार्थे तन्मतेन भैम्या ज्ञप्तेन केनचिद् अन्तःपुरचारिणा जनेन इति पूर्वोक्तश्लोकोक्ति-प्रकारेणा ’गादि उक्तः । तथा च अस्य पूर्वोक्तश्लोकस्या ’र्थं ज्ञात्वो ’त्तरं यो ददाति तदा ’’गत्य कथये ’त्य् उक्तः ततस् तेन जनेन प्रेष्यलोकेन । नागा-दिस्यदेन नागं सर्पम् अत्ती ’ति नागादी गरुडस् तद्वत् स्यदो वेगो यस्य तेन वस्तुपरिहृतेन नागरीयवस्तुत्यक्तवता छद्मचारिणा इत्य् अर्थः भुवि भूमौ अगादि पूर्वोक्तश्लोकस्य को ऽर्थ इति अवादि । स प्रेष्यलोको दमयन्त्यनु-मतेन केना ’प्य् अन्तःपुरचारिणो ’क्तः । एतदभिज्ञाने नलस्ये ’ति दमयन्त्यै ’व ग्राहितसञ्ज्ञः नलान्वेषणाय श्लोकार्थम् पृच्छन् पर्यचारीद् इति भावः । रंहस्तरसी तु रयः स्यदः । शैलवृक्षौ नगाव् अगौ ॥६॥

को ऽप्य् ऊच इति । तेषु अन्वेषकेषु मध्ये को ऽप्य् अन्वेषकः जनः इतनयायाः इतः प्राप्तो ज्ञातो वा नयो यया तादृश्याः ज्ञातनीतेर् नृपस्य भीमस्य तनया-याः पदं स्थानम् एत्य ऊचे उक्तवान् । हे दमयन्ति त्वाम् भीर् भयम् मुञ्चेत त्यजेत् । अर्तिः पीडा च न यायान् न गच्छेत् भयम् अर्तिश् च न भविष्यती ’ति यावत् । या अर्तिः चेतनया बुद्ध्या दुःसहा सोढुम् अशक्या । हे दमयन्ति त्वाम् भयम् पीडा च हास्यति नलो मया लक्षित इत्य् अवोचद् इति भावः । पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु । भीतिर् भीः साध्वसम् भयम् । मुच्लृ मोक्षणे इत्य् अस्या ’’त्मनेपदे शे मुचादीनाम् इति नुमि मुञ्चेते ’ति.

निजधामेतं समयाम् ऋतुपर्णं आवितो ऽर्थम् एतं स मया ।
सचिवसमेतं समया गिरो ऽत्तरं ना ऽज्ञनिष्ट मेतं समया ॥ ८ ॥
दीनान् आयतनस्थो नानायतनक्षमो ऽस्य सौत्ये ऽधिकृतः ।
ना ऽनायतनकरो लीनान् आयत नः पथ्य् उवाचा ऽथ रहः ॥ ९ ॥

रूपम् । मतिर् मनीषा बुद्धिर् धीर् धिषणा ज्ञप्तिचेतने इति हेमचन्द्रः । अर्तिः पीडा धनुःकोट्योर् इत्य् अमरः ॥ ७ ॥

निजे ऽति । हे दमयन्ति निजधामेतं निजस्थानम् अयोध्या तत्रे ऽतं तत्र स्थितम् अयोध्याधीशम् ऋतुपर्णम् ऋतुपर्णनामानं राजानं समयां समागतः । स च मया एनम् अर्थं वसनस्तैन्यादिरूपम् अर्थं वाच्यं समया सभीकया समया अनतिनिम्नोन्नतया गिरा वाचा आवितः सचिवसमेतम् मन्त्रिसमेतं तथा मेतम् मां लक्ष्मीम् इतम् प्राप्तम् ऋतुपर्णं समया मन्त्रिसहितस्य ऋतुपर्णस्य समीपे उत्तरम् प्रतिवाक्यं ना ऽज्ञनिष्ट न ज्ञातम् । हे भैमि वसनस्तैनादिकं त्वदुक्तं आवित ऋतुपर्णः । मन्त्रिसहितस्य तस्य समीपे उत्तरं च ना ऽवाप्तम् इति भावः । अभितः परितः समये ऽति द्वितीया ऋतुपर्णम् इति । मन्त्री धीसचिवो ऽमात्यः । समयाम् इति यातेर् लङि । समया ऽन्तिकमध्ययोर् इति मेदिनिकरः । अज्ञनिष्टे ऽति दीपजनेत्यादिना चिण् तद्विकल्पे रूपम् ॥ ८ ॥

दीने ऽति । अथा ऽनन्तरम् अस्य ऋतुपर्णस्य आयतनं गृहं तत्र स्थितः सौत्ये सारथ्ये ऽधिकृतः । अनायतनकरः न आयतो दीर्घः करो हस्तो यस्य तादृशः कुब्जो ना पुरुषः पथि लीनान् मार्गे लग्नान् गच्छतः नो ऽस्मान् दीनान् दुःखितान् रहः विविक्ते आयत आगतवान् इति उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणं च उवाच अवादीत् । कीदृशः । नानायतनक्षमः नानाप्रयत्नसमर्थः त्वदुक्तं आवयित्वा ऽप्राप्तोत्तरान् मार्गे गच्छतो ऽस्मान् सङ्कुचितकरस् तत्सूतो रहसि एत्ये ऽदम् उवाचे ऽति भावः । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे ऽति ष्यञि सौत्यः । सूतस् त्वष्टरि सारथौ । आयते ऽत्य् अय गताव् इत्य् अस्य लङि । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्व् अथो अथ । रहो ऽन्तिकम् उपह्वरे । यद्वा दीनानायतनस्थ इति नलविशेषणं दीनम् चा ऽसौ अनायतनस्थः असम्यग् आयतनस्थम् चे ऽति तादृश इत्य् अर्थः ॥ ९ ॥

दीनाया 'नायतया विवाससे ऽस्मै विहीनयानाय तया ।
न खलु धिया 'नायतया क्रोद्धव्यं धर्मनिश्चयान् आयत या ॥१०॥
कृतकर्मा 'नेन त्व् आगतो ऽस्मि वचसे 'ति तस्य मानेन त्वा ।
वेदयमाने नत्वा विप्रे च धनेषु दीयमानेनत्वा ॥११॥

दीने 'ति । आगत्य किम् उवाचे 'त्य् आह । दीनाय दुःखिताय अनायतया आयो धनागमः न आयो यस्या 'साव् अनायस् तद्भावस् तत्ता तया धनागमरहितत्वेन । विवाससे वस्त्रहीनाय तस्मै वसनस्तेनाय । एवं विहीनं त्यक्तं यानं येन तादृशाय । अनायतया अदीर्घतया अविचारपूर्विकया धिया बुध्या तया दमयन्त्या न क्रोद्धव्यं क्रोधो न कर्तव्यः । खल्व् अनुनये । तया कया । या धर्मनिश्चयान् धर्मनिर्णयान् आयत गतवती या 'तिधार्मिकी । धनागमरहितत्वेन दीनाय वसनहीनाय च तस्मै नलाय तया दमयन्त्या क्रोधो न करणीयः । दैववशाद् एतत् सर्वम् अभूद् इति भावः । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थनायाम् । यम् प्रति कोप इति सम्प्रदानत्वाच् चतुर्थी अस्मै इति । आयते 'त्य् अय गताव् इत्य् अस्य लङि ॥१०॥

कृते 'ति । प्रेष्यद्विज आह । हे दमयन्ति मानेन प्रमाणेन सत्येन तस्य पुरुषस्य अनेन वचसा वचनेन कृतकर्मा कृतकार्यो ऽहं त्वा त्वाम् प्रत्य् आगतो ऽस्मि इति वेदयमाने बोधयति द्विजे ब्राह्मणे नत्वा नमस्कृत्य धनेषु दीयमानेनत्वा दीयमानम् इनत्वं स्वामित्वं यया तादृशी । धनेषु दत्तस्वामित्वा सा "सीद् इत्य् अर्थः । अहं तस्य पुरुषस्य सत्येन वचसा कृतकृत्यस् त्वत्समीपम् आगत' इति वदति विप्रे नमस्कृत्य बहुधनस्वामित्वम् अकार्षीद् इत्य् अर्थः । इनः सूर्ये प्रभौ राज्ञि । अत्रे 'यम् पुराणवार्ता । दमयन्ती च नानास्तुतिं कृत्वा पर्णादनामानम् ब्राह्मणम् ऋतुपर्णराजसारथिनिकटे श्लोकचतुष्टयं दत्वा प्रेषयामास स च तत्र गत्वा तस्मै श्लोकान् ददौ । श्लोका यथा ॥

> क्व नु त्वं कैतवैश् छित्वा वस्त्रार्धम् प्रस्थितो मम ।
> उत्सृज्य विपिने सुप्ताम् अनुरक्ताम् प्रियाम् प्रिय ॥१॥
> सा वै यथा समादृष्टा तथा "स्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
> दह्यमाना भृशम् बाला वस्त्रार्धेना 'पि संवृता ॥२॥
> अस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।

तत्रा ऽपर्णाय ततस्वनयाद् भैमी तपस्य् अपर्णा ऽयतत ।
तुलितसुपर्णाय ततस् तस्या ऽऽगमनाय सर्तुपर्णाय ततः ॥ १२ ॥

प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं ददस्व च ॥ ३ ॥
मा कुरुष्व प्राणनाथ विफलं जीवनम् मम ।
यदि तिष्ठन् न वक्ता ऽसि स्त्रीहत्या त्वाम् अभिस्पृशेत् ॥ ४ ॥

इति पर्णादब्राह्मणाद् वृत्तान्तं श्रुत्वा नलो ऽवाच ॥

क्व नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा सा ऽद्यो ऽपतिष्ठते ॥

इति कथयित्वा श्लोकपञ्चकम् प्रस्थापयामास ॥ यथा ॥

वैधव्यम् अपि सम्प्राप्य गोपयन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानम् आत्मना सद्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥ १ ॥
रहिता भर्तृभिः सद्यो न क्रुध्यन्ति कदाचन ।
प्राणांश् चारित्रकवचान् धारयन्ति कुलस्त्रियः ॥ २ ॥
विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
यत् सा तेन परित्यक्ता न तत्र क्रोद्धुम् अर्हति ॥ ३ ॥
प्राणयात्राम् परिप्रेप्सोः शकुनैर् हृतवाससः ।
आधिभिर् हन्यमानस्य न श्यामा क्रोद्धुम् अर्हति ॥ ४ ॥
सत्कृता ऽसत्कृता वा ऽपि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
राज्यभ्रष्टं श्रिया हीनं न श्यामा क्रोद्धुम् अर्हति ॥ ५ ॥

इति श्लोकपञ्चकं नीत्वा आगत्य दमयन्तीं श्रावयामास पर्णाद इति ॥ ११ ॥

तत्रे ऽति । ततस् तदनन्तरं तत्र तस्मिन् काले ततो ऽयोध्यायाः पञ्चम्यास् तसिल् सर्तुपर्णाय ऋतुपर्णसहिताय तस्य नलस्या ऽपर्णाय अपगतम् ऋणं यस्मिंस् तादृशाय नलप्रेरितहयानाम् एकदिवसेन बहुयोजनाध्वलङ्घनाद् ऋणापगमः । तुलितः सुपर्णो गरुडो येन तादृशाय आगमनाय तपसि शरीरसन्तापलक्षणे एकभक्तोपवासादौ अपर्णा पार्वती इव भैमी दमयन्ती ततस्वनयात् ततो विस्तृतो यः स्वनयः स्वनीतिस् तस्माद् अयतत यत्नं समास्थित । तदनन्तरं दमयन्ती बहुविशालस्वनीतेर् अयोध्यातो नलस्य सर्तुपर्णस्या ऽऽगमनाय यत्नं कृतवती ऽति भावः । स्याद् ऋणम् पर्युदञ्चनम् । ऋणम् आधमर्ण्य इति निपातः । यती प्रयत्न इत्य् अस्य लङि ॥ १२ ॥

सा कृतसामा ऽन्येन श्रावितवत्य् अमुम् अनन्यसामान्येन ।
स्वं रहसा मान्येन स्वयंवरं स्मरति ना ऽञ्जसा मान्य् एनः ॥ १३ ॥
रहसि तदा सन्नाहस्थितः स्मरयुतो नलम् मुदा सन्न् आह ।
श्रीस् तु मदासन्ना ह स्फुटम् प्रयामो व्रजेद् व्युदासं ना ऽहः ॥ १४ ॥

सा कृते ऽति । कृतसामा कृतं साम सान्त्वं यया तादृशी सा ऽनन्यसामान्येन अन्यासाधारणेन । अन्येना ऽपरेण मान्येन पूज्येन विप्रेण ऽमुम् ऋतुपर्णं रहसा एकान्तेन स्वं स्वकीयं स्वयंवरं श्रावितवती अशिश्रवत् पूर्वपरिणीता परिणयनान्तरं कर्तुं कथम् प्रवर्तते तत्रा ऽऽह । मानी अभिमानी अञ्जसा झटिति एनः पापं न स्मरति । सा दमयन्ती अन्येन केना ऽपि द्विजेन स्वं स्वयंवरम् उपह्वरे ऋतुपर्णं श्रावितवती । यतो मानी झटिति पापं न स्मरति । ऋतुपर्णः स्वयंवरं श्रुत्वा शीघ्रम् एष्यति तेन सह नलो ऽप्य् आगमिष्यती ऽति भावः । स्राग् झटित्य् अञ्जसा ऽह्नाय द्राक् मङ्क्षु सपदि द्रुते । स्वो ज्ञाताव् आत्मनि स्वं त्रिषु आत्मीये स्वो ऽस्त्रियां धने इत्य् अमरः । अत्रे ऽयम् पुराणवार्ता । दमयन्ती मातरम् उवाच । सुदेवो यातु ऋतुपर्णं वदतु भैमी पुनः स्वयंवरं करिष्यति स तु श्वो भावी यदि द्रष्टुम् इच्छा तदा गच्छ तच् छ्रुत्वा तन्माता तथा ऽकरोत् । ऋतुपर्णो ऽपि सुदेवात् तच् छ्रुत्वा गमनं निश्चित्य नलेन परामृषत इति ॥ १३ ॥

रहसी ऽति । तदा सुदेवात् स्वयंवरवृत्तान्तश्रवणकाले स ऋतुपर्णः सन्नाहस्थितः सन्नाहे कवचे स्थितः बद्धकवचः मुदा हर्षेण युतः रहसि एकान्तेन नलम् इति आह उवाच इती ऽति किं हे सन् पूज्य अहः दिनं व्युदासं नाशं न व्रजेत् न गच्छेत् वयं दमयन्तीपुनःस्वयंवरे स्फुटम् प्रव्यक्तम् प्रयामो गच्छामः । श्रीस् तु लक्ष्मीस् तु दमयन्तीलाभात् तद्रूपा वा मदासन्ना मदन्तिकगता भवेत् । ह सम्बोधने । रहसी ऽत्य् अत्र हरसी ऽति पाठे त्वं हरसि चेद् वहसि चेत् तदा स्फुटम् प्रयाम इत्य् अर्थः । क्वचित् तु द्वितीयचरणे स्मरयुतो नलम् मुदा सन्न् आह इति पाठस् तत्र स्मरयुतः सन् कामार्तः सन् मुदा हर्षेण नलम् आह इत्य् अर्थः । हे नल मां चेद् धरसि तदा ऽद्य प्रयामो भीमपुरं दिवसो न नाशं व्रजेत् । अद्यै ऽव मां नय दमयन्तीवरितुं गन्तव्यम् एवे

सा वनिता बध्वा नः स्वगुणैः कर्षति च के हृता वध्वा न ।
स महस् तावद् ध्वानः श्व इति योजनशतम् मिताव् अध्वा नः ॥१५॥
तत् त्वरया 'मा यामः प्रणयेर् यदि मा 'नितत्रियामायामः ।
नलजायामायाम् अस्मृत्वे 'त्य् ऊचे क्व दुर्धियाम् आयामः ॥१६॥

'ति भावः । अस गताव् इत्य् अस्या 'नेकार्थत्वात् । हरसि हृञो लटि । व्रजेत् व्रजेर् लिङि । समीपे समया "सन्न सन्निकृष्ट सनीड (वत्) ॥१४॥

से 'ति । सा वनिता भैमी स्वगुणैर् आत्मगुणैर् बध्वा संयम्य नो ऽस्मान् कर्षति आकर्षति । यमके बवयोर् ऐक्यं न दोषाय

डलयो रलयोश् चै 'व शसयोर् बवयोस् तथा ।
वदन्त्य् एषां हि सावर्ण्यम् अलङ्कारविदो जनाः ॥

इत्य् आलङ्कारिकवचनात् । च पुनर् वध्वा स्त्रिया के न हृताः । अपि तु सर्व एव हृता इति भावः । स महस् तावत् स स्वयंवरोत्सवः तावत् श्वः आगामिदिवसे इत्य् अनेन प्रकारेण ध्वानः लोकध्वनिः लोकवार्ता 'स्ती 'ति यावत् । नः अस्माकम् अध्वा मार्गः योजनशतम् मितौ प्रमाणे वर्तते । हे बाहुक भैमीस्वयंवरः श्वो भविते 'ति लोकवार्ता । अस्माकम् मार्गः शतयोजनमितः अतः शीघ्रं रथं सज्जीकुरु इति भावः । नारी सीमन्तिनी वधूः । बध बन्धन इत्य् अस्मात् क्त्वा बध्वे 'ति । कृष विलेखन इत्य् अस्माद् भौवादिकाल् लटि कर्षती 'ति । मह उद्धव उत्सवः । श्वो गते ऽनागते ऽह्नि श्वः परश्वस् तु परेद्यवि । अयनं वर्त्ममार्गाध्वपन्थान इत्य् अमरः ॥१५॥

तत् त्वरे 'ति । हे सूत तत् तस्मात् अनितत्रियामायामः अनितो ऽप्राप्तः त्रियामाया रात्रेर् यामः प्रहरो येन तादृक् त्वं त्वरया सम्भ्रमेण मा मां यदि प्रणयेर् नयसि तदा अमा समीपं सह वा यामो गच्छाम इति । अनेन प्रकारेण नलजायामायां नलजायाया दमयन्त्याः मायां व्याजम् अस्मृत्वा अविचिन्त्य ऊचे । यतो दुर्धियां दुष्टाः कामक्रोधवशाक्रान्ताश् च ता धियश् चे 'ति तासां दुष्टबुद्धीनाम् आयामो दैर्घ्यविचारपरम्परा क्व कुत्र । अपि तु कुत्रा 'पि न । अथवा दुष्टाः धियो येषां ते तादृशानाम् पुंसाम् आयामो विचारदैर्घ्यं क्व । क्वचित् तु दुर्धियाम् इत्य् अत्र युवधियाम् इति पाठः तत्र यूनां तरुणानां धियाम् बुद्धीनां क्व आयामो दैर्घ्यम् अपि तु क्वा 'पि ने 'त्य् अर्थः । रात्रिप्रहरमध्ये मां यदि

माम् भजमाना श्वः स्यान् नूनम् असौ तत् प्रणोद्यमानाश्वः स्याम् ।
इति मतिमान् आश्वस्या 'न्यायम् अनाशङ्क्य विकृतिमान् आशु अस्याम् ॥१७॥
अथ रथम् आरा 'वन्तं शस्त्राणि नलः शुभाश्वम् आरावन्तम् ।
स जगामा 'राव् अन्तं नृपतिं चा "रोप्य गुरुतमारावं तम् ॥१८॥

नयसि तदा भैमीस्वयंवरं व्रजामी 'त्य् उक्तवान् दमयन्तीव्याजम् अज्ञानान एवे 'ति भावः । दैर्घ्यम् आयाम आनाहः । अस्मदो द्वयोश् चे 'त्य् एकत्वे बहुवचनम् । सम्भ्रमस् त्वरा । अमा सह समीपे च । प्रणयेर् इति णीञो लिङि । मात्वामौ द्वितीयाया इति मादेशः ॥१६॥

माम् इति । आदिकुलकं तत्प्रचोद्यमानाश्वः तेन बाहुकेन प्रचोद्यमानाः प्रेर्यमाणा अश्वा यस्य एतादृक् चेत् स्याम् भवेयं तदा 'सौ दमयन्ती श्वो नूनं निश्चयेन माम् भजमाना आश्रयन्ती स्याद् इति मतिमान् एवम् बुद्धिसहितः स ऋतुपर्णः अस्यां दमयन्त्याम् अन्यायम् परस्त्र्यभिलाषलक्षणम् अनाशङ्क्य-आश्वस्य आश्वासम् प्राप्य आशु शीघ्रं विकृतिमान् मनोविकारवान् इत्य् ऊचे इति पूर्वश्लोकेना 'न्वयः । यद् असौ मां नयति तर्हि श्वः सा मां वृणीते 'ति परस्त्र्यभिलाषम् अबुध्वा विकारवान् नलं तथो 'वाचे 'ति भावः । नूनं तर्के ऽर्थनिश्चये । यद्वा । मतिमान् नलः मनसि आश्वस्य स्वयंवरवार्तां श्रुत्वा उत्पन्नकोपं विचारेण शमयित्वा अस्यां दमयन्त्याम् अन्यायम् अनाशङ्क्य अमत्वा चेत् यदि प्रचोद्यमानाश्वः स्यां तदा असौ दमयन्ती श्वः प्रातःकाले भजमाना स्यात् इति हेतोः आशु शीघ्रं विकृतिमान् रोमाञ्चितः स्यात् बभूवे 'त्य् अर्थः ॥१७॥

अथे 'ति । अथ वचनानन्तरं नलः आरावन्तम् आ समन्तात् अरं शीघ्रगम् अवन्तम् । यद्वा अरनम् आरः शीघ्रगतिः तम् अवन्तं रक्षन्तं यद्वा आ समन्तात् अरं शीघ्रम् अवन्तं गच्छन्तं यद्वा अस्य विष्णोः अरं चक्रम् आरं तम् इव अवन्तं गच्छन्तम् अतिशीघ्रगम् इत्य् अर्थः तं शस्त्राणय् आयुधानि अवन्तं रक्षन्तं शुभाश् च शोभना अश्वा यस्मिंस् तादृशं गुरुतमः गरिष्ठतम आरावः शब्दो यस्य तादृशं रथम् आर गतवान् च पुनः अरौ शत्रौ अन्तं नाशकं तं नरेन्द्रम् ऋतुपर्णं रथम् आरोप्या "रोस्वा जगाम भीमनगरं गतवान् । ऋतुपर्णवचनोत्तरम् ऋतुपर्णं रथम् आरोप्य कुण्डिननगरम् अनयद् इति भावः । जगामे 'ति गमेर्

स्वांसकृतावसनस्य क्षणाद्दूरत्वेन सङ्गताव् असनस्य ।
भूभर्ता वसनस्य व्यस्मयत रथद्रुतेर् धुताव् असनस्य ॥१९॥
फलगणनाद् अक्षस्य व्यधित तदा सो ऽश्वनोदनादक्षस्य ।
तपसि च ना दक्षस्य प्रहर्षणं हृदयबोधनाद् अक्षस्य ॥२०॥

लिटि । अन्तो ऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चये ऽन्तिके । अरं शीघ्रे च चक्राङ्गे शीघ्रगे पुनर् अन्यवत् इति मेदिनिकारः ॥१८॥

स्वांसे 'ति । भूभर्ता ऋतुपर्णः स्वांसकृतावसनस्य स्वस्यां 'से स्कन्धे कृतम् आवसनम् आच्छादनं येन तादृशस्य वसनस्य रथद्रुतेः रथवेगाद् उत्पन्नस्य असनस्य वायोर् धुतौ कम्पे सति असनस्या 'सनवक्षस्य सङ्गतौ सङ्गमे क्षणाद्दूरत्वेन क्षणाद् एव बहुयोजनान्तरितत्वेन व्यस्मयत विस्मितो बभूव । नलप्रेरितरथवेगवशोऽद्वमरुद्धुतोत्तरीयस्य क्षणाद्दूरत्वाद् ऋतुपर्णो ऽद्भुतायमानमना अभूद् इति भावः । स्कन्धो भुजशिरो ऽंसो ऽस्त्री 'त्य् अमरः । अस्यती 'त्य् असनो वायुः समीरपर्यायः । यद्वा । स्वांसकृतावसनस्ये 'त्य् अस्य स्वांसे स्वस्कन्धे कृतम् अवसनम् अस्थितिर् येन तस्य रथवेगोद्भूतवायुना 'डुडीयमानस्ये 'त्य् अर्थः । अत्रे 'यम् पुराणवार्ता । स्वांसाद् उत्तरीये भ्रष्टे राजा बाहुकम् उवाच । अश्वान् संयच्छ वार्ष्णेयनामा 'परसारथिः उत्तरीयम् आनयतु । बाहुक उवाच । बहुयोजनान्तरितं तद् अतो ना "नेतुं शक्यम् इति ॥१९॥

फले 'ति । स ना पुरुष ऋतुपर्णः अक्षस्य द्यूतस्य हृदयबोधनाद् धृदयज्ञानाद् धेतोर् अक्षस्य कलिद्रुमस्य फलगणनात् फलपरिसङ्ख्यानाद् अश्वनोदनादक्षस्य अश्वानां नोदना वाहनं तत्र दक्षस्य चतुरस्य तपसि च तपोविषये दक्षस्य दक्षप्रजापतिसदृशस्य नलस्य प्रहर्षणम् आह्लादनं व्यधित चक्रे यतो ऽयं राजा फलगणनादक्षः अतः पाशकगणनाकोविदो ऽपि स्यात् एतां विद्यां नीत्वा पुनर् जेष्यामी 'ति कृत्वा नलस्य महाहर्षो ऽभूद् इति पर्यवसितार्थः । स ऋतुपर्णो विभीतकफलस्ये 'यत्ताकथनाद् अश्वहृदयज्ञस्य नलस्य प्रहर्षणम् मनआह्लादयां चकारे 'ति भावः । त्रिलिङ्गस् तु विभीतकः । अक्षस् तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः । व्यधिते 'ति धाञो लुङि स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वेह्रस्वादितिसिज्लोपरूपम् । अत्रे 'यम् पुराणवार्ता । ऋतुपर्णो विभीतकवृक्षं दृष्ट्वा बाहुकम्

बलजितदेवार्याभ्यां विद्यानिमयो ऽथ युगपद् एवा ’र्याभ्याम् ।
सम्मर्दे ऽवार्याभ्यां व्यधायि संस्पृश्य सम्पदे वार्य् आभ्याम् ॥ २१ ॥
तदनु द्रुतम् अक्षम् अतः स्वीकृत्या ’स्वदहने ऽधिकतमक्षमतः ।
कलिर् उन्नतम् अक्षम् अतः स्फुटम् एव गतो नलस् तु न तम् अक्षमत ॥ २२ ॥
पतितम् अलसम् एतस्या भैम्या रुषि विद्धि मा ’नलसमे तस्याः ।

उवाच । ममा ’त्र गणनाकौशलम् पश्य अस्मिन् वृक्षे पतितम् पत्रम् एकाधिकशतम् फलं च तावद् एव पतितं स्थितानि पत्राणि पञ्चकोट्यः फलानि द्वे सहस्रे । बाहुक उवाच । वार्ष्णेय रश्मीन् संयच्छ अहं राजगणितं गणयिष्यामि ततो नलस् तद् गणयित्वा आह अत्यद्भुतम् इदम् इमां विद्याम् मह्यं देहि मत्तो ऽश्वहृदयविद्यां गृहाण इति परिवर्तितम् । तद् आह ॥ २० ॥

बेले ’ति । अथ रथवेगफलगणनकौतुकदर्शनानन्तरम् बलजितदेवार्याभ्याम् बलेन सामर्थ्येन जितः पराजितो देवार्यः देवस्वामी ’न्द्रो याभ्यां तादृग्भ्याम् आभ्यां नलर्तुपर्णाभ्यां सम्मर्दे रणे ऽवार्याभ्यां निवारयितुम् अशक्याभ्यां युगपद् एव एकवारम् एव वारि जलं संस्पृश्य सम्पदे श्रियै विद्याविनिमयो विद्यापरिवर्तनं व्यधायि विहितः । अथ नलर्तुपर्णौ रथाद् अवतीर्य आचम्य विद्याग्रहणम् परस्परं चक्रतुर् इति भावः । व्यधायी ’ति धाञो लुङि चिणि आतो युक्चिण्कृतोर् इति युकि सति रूपम् ॥ २१ ॥

तद् इति । तदनु ततः पश्चात् स्फुटम् प्रव्यक्तम् अस्वदहने कलिदहने ऽधिकतमक्षमतः अत्यन्तसमर्थात् । अतो ऽस्मात् नलसकाशात् कलिर् द्रुतम् एव उन्नतम् उच्चैस्तरम् अक्षं विभीतकवृक्षं श्रितः प्राप्तः । तु पुनः नलः अतः ऋतुपर्णाद् अक्षं स्वीकृत्य अक्षज्ञानम् प्राप्य तं कलिं न अक्षमत न विषेहे । ऋतुपर्णाद् अक्षहृदयम् प्राप्य कलिं यावद् भस्मसात् करोति तावन् नलाद् विनिर्गत्य विभीतकतरुम् अशिश्रयत् नलस् तु तस्मै चुकोपे ’ति भावः । पश्चात्सादृश्ययोर् अनु । लघु क्षिप्रम् अरं द्रुतम् । अक्षमते ’ति क्षमूष् सहने ऽस्माल् लङि ॥ २२ ॥

पतितम् इति । कलिर् नलम् आह । हे नल एतस्यास् तव हृदये विद्यमानायास् तस्या भैम्या अनलसमे ऽग्निसदृशे रुषि रोषे पतितम् अत एवा ’लसं दुःखितम्

आर्तिबलसमेतस्या ऽश्रितस्य शरणप्रदो नल स मे ऽतः स्याः ॥२३॥
कलिम् इति नानामायं नमन्तम् अमुचन् महामना नामा ऽयम् ।
कीर्तिधनानाम् आयं स दधाति हरन्ति रिपुजनानामा यम् ॥२४॥
अथ नुन्नाश्वस् तेन प्रास्थित राज्ञा महात्मना ऽश्वस्तेन ।
सा ललना श्वस् ते न स्याद् इति हसता विरोधिना ऽश्व् अस्तेन ॥२५॥

मां विद्धि जानीहि । आर्त्यनलसमेतस्य आ समन्ताद् या अर्तिः पीडा सै ऽवा ऽनलस् तत्समेतस्य संयुक्तस्य आर्तिबलसमेतस्ये ऽति पाठे अर्तेः पीडाया बलेन आधिक्येन समेतस्ये ऽत्य् अर्थः । मे मम आश्रितस्य आश्रयवतः । अतः दमयन्तीक्रोधात् शरणप्रदः प्राणत्राणदाता स त्वं स्याः भवेः आः पीडायां दमयन्तीरोषाग्निना दह्यमानम् माम् प्रति किं रोषं करोषि । भैमीकोपज्वलितस्य मे शरणम् भवे ऽति भावः । आस् तु स्यात् कोपपीडयोः । अर्तिः पीडा धनुःकोट्योः ॥२३॥

कली ऽति । इत्य् अनेन प्रकारेण नमन्तं प्रणमन्तं नानामायं नानाव्याजं कलिम् महामना महाशयो ऽयं नलो ऽमुञ्चत् त्यक्तवान् । नाम सम्भावनायाम् । यम् पुरुषं रिपुजनानामाः शत्रुजननमस्काराः हरन्ति आकर्षन्ति । स पुमान् कीर्तिधनानां यशोलक्षणाद् विणानाम् आयं दधाति धारयति । एवम् बहुधा नमस्कुर्वन्तं कलिं कारुणिकतया ऽत्यजत् । यतः शत्रुनतयो यं वासयन्ति स यशोधनवान् भवती ऽति । मुञ्च मोक्षण इत्य् एतस्य लङि अमुञ्चद् इति । नाम प्रकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने । अत्रे ऽयम् भारतवार्ता । अक्षहृदयं गृहीतवतो नलस्य देहात् कर्कोटकनागविषं वमन् कलिर् निःसृतः तं कलिं नलः शप्तुम् उद्यतः ततो ऽतिभीतः कलिर् नलम् उवाच त्वम् मे शरणम् भव मा शपस्व ये जनास् त्वां कीर्तयिष्यन्ति तेषाम् मत्तो न भयम् भवेत् अहम् अमुं विभीतकवृक्षम् प्रविशामि ततः कारुण्यात् नलस् तम् अक्षमत ततो विभीतकवृक्षं स प्रविवेश ततः प्रभृति विभीतकवृक्षच्छाया ऽपि न गृह्यते इति ॥२४॥

अथे ऽति । अथ कलिगमनान्तरं विरोधिना कलिना शत्रुणा आशु शीघ्रम् अस्तेन त्यक्तेन । आश्वस्तेन विश्रान्तवता दुःखाद् वा आश्वस्तेन आश्वासम् प्राप्तवता महात्मना महाप्रभावेन । सा ललना भैमी श्व आगामिदिने ते तव किं न स्याद्

सो ऽयम् अनेना यतताम् इष्ट इति नलः समं त्व् अनेना ऽयत ताम् ।
वहति दिने ऽनायतताम् पुरीम् प्रियेणा ऽश्रितां जनेना ऽयतताम् ॥२६॥
कर्तुम् मानं ते न श्रम इति नीतो भुवो ऽयम् आनत्ते ऽनः ।
स्वं धामा ऽनत्तेन प्रेम्णा भीमेन जितविमानं तेन ॥२७॥

अपि तु स्याद् एवे ऽति व्याजेन सा तव स्त्री न स्यान् न भविष्यती ऽति मनसि कृत्य हसता तेन नलेन नुन्नाश्वः प्रेरितहयः स राजा ऋतुपर्णः प्रास्थित प्रचचाले ऽति यावत् । विद्योपदेशस्थानात् शेषमार्गम् अवगाहते ऽति भावः । नुन्ननुन्नास्तनिष्ठ्यूता विद्धक्षिप्रेरिताः समाः । समवप्रविभ्यः स्थ इत्य् आत्मनेपदे स्थाघ्वोर् इच्चेतीत्वेसिचोलोपे लङि रूपम् प्रास्थिते ऽति । उपसर्गेण धात्वर्थो बलाद् अन्यत्र नीयत इति स्थित्यर्थस्य प्रपूर्वत्वे तद्विरुद्धार्थत्वम् । स्यो गते ऽनागते ऽह्नि श्व इत्य् अमरः ॥२५॥

सो ऽयम् अनेने ऽति । अयं कलिमुक्तो अनेना निष्पापो नलः यततां यतीनाम् इष्टः वल्लभ । यद्वा इष्टे ऽभीप्सिते दमयन्तीदर्शने यततां यत्नं कुर्वन्तु इति हेतोर् दिने दिवसे ऽनायतताम् अदीर्घतां वहति सति धारयति सति स नलो ऽनेन ऋतुपर्णेन समं सह आयततां धनागमव्याप्ताम् प्रियेण जनेन दमयन्त्या ऽश्रिता ताम् पुरीं कुण्डिनाख्याम् आयत आगच्छत् आगतः गतवान् । कलिमुक्तो नलो भैमीम् पश्यत्व् इती ऽव सकरुणे दिने ऽस्तं गच्छति सति ऋतुपर्णेन सह नलः कुण्डिनपुरम् प्रविवेशे ऽति भावः । आयते ऽत्य् अय गताव् इत्य् अस्य लङि । दैर्घ्यम् आयामः । वह प्रापण इत्य् अस्य शतरि रूपं वहती ऽति ॥२६॥

कर्तुम् इति । तेन भीमभूपेन ते तव श्रमो मार्गोद्भवपरिश्रमो ना ऽभूद् इत्य् उक्त्वा स्वागतम् आभाष्य आनन्त्या कृतनतिर् दर्शितनम्रत्वो ऽयम् भुवः भूमेर् इनः प्रभुर् ऋतुपर्णो मानम् पूजां सम्मानं वा कर्तुं विधातुं जितविमानं जितानि विमानानि व्योमयानानि येन तादृशं स्वं स्वकीयं धाम गृहम् । अनन्तेन बहुतरेण प्रेम्णा स्नेहेन नीतः प्रापितः । तदनन्तरं कृतानतिः ऋतुपर्णस् तेन भीमेन विमानसुन्दरं स्वसौधम् पूजयितुम् आनिन्य इति भावः । इनः सूर्ये प्रभौ । प्रेम स्नेहः । व्योमयानं विमानो ऽस्त्री ऽत्य् अमरः । धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोर् इति हेमः । यद्वा । तेन भीमेन अयम् ऋतुपर्णः अर्थाद् अस्य श्रमो मार्गोद्भवः श्रम इति हेतोः स्वधाम नीतः कथम्भूतेन

सज्जनतामहितस्य व्यग्रेतरलोकसूचितामहितस्य ।
स द्विषताम् अहितस्य द्रुतम् पुरस्ये "क्षणात् तताम हि तस्य ॥२८॥
प्रथिततमाया मायां शुचिर् अथ वसताव् अनुत्तमायामायाम् ।
चारुतमाया मा "यान् नलः स्मरन् वासम् असुसमाया मायाम् ॥२९॥

मानन्तेम मायाः लक्ष्म्याः अन्तं विनाशाभावो यस्य तेन स्थिरलक्ष्मीकेणे 'ति यावद् इत्य् अर्थः ॥२७॥

सज्जनते 'ति । स ऋतुपर्णः सज्जनतामहितस्य साधुत्वेन पूजितस्य । यद्वा जनानां समूहो जनता सती चा 'सौ जनता चे 'ति सज्जनता तया महितस्य पूजितस्ये 'त्य् अर्थः । द्विषतां शत्रूणाम् अहितस्या 'निष्टस्य तस्य भीमस्य व्यग्रेतरलोकसूचितामहितस्य । व्यग्रेतरे अव्यग्रा ये लोकास् तैः सूचिता प्रकाशिता आ समन्तात् महिता उत्सवश्री यस्य तादृशस्य पुरस्य कुण्डिनस्ये "क्षणाद् आलोकनाद् द्रुतं शीघ्रं तताम ग्लानिं जगाम हि निश्चये । भीमपुरसमृद्धिदर्शनात् तमितो ऽभूद् इति भावः । मह उज्ज्वव उत्सवः । तम् ग्लानाव् इत्य् अस्य लिटि तताम इति । यद्वा । स नलः तताम ग्लानिम् प्राप स्वदैन्यस्मरणाद् इति भावः । हितस्य इष्टस्य श्वशुरस्य पुरस्य दर्शनाद् इत्य् अर्थः ॥२८॥

प्रथिते 'ति । अथा 'नन्तरं शुचिः पवित्रः कर्कोटकवस्त्रपरिधानात् नलः मायां लक्ष्म्यां शरीरशोभायां वा प्रथिततमायाः प्रसिद्धतमायाः असुसमायाः प्राणसमायाः दमयन्त्याः मायां व्याजं स्वयंवरम् ऋतुपर्णाह्वानस्वागमनप्रयोजिकां स्मरन् विचारयन् । अनुत्तमायामायाम् अनुत्तमः श्रेष्ठ आयामो दैर्घ्यं यस्यास् तादृश्यां चारुतमायाम् अतिशयरुचिरायां वसतौ गृहे वासम् आयात् प्राप । नलो भीमोद्दिष्टर्तुपर्णनिवासं दमयन्त्या व्याजं स्मरन् उत्तमां वसतिं गतवान् इति भावः । प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः । वसती रात्रिवेश्मनोः । सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् । दैर्घ्यम् आयामः । आयाद् इति यातेर् लङि । यद्वा । नलः चारुतमाया अत्यन्तसुन्दर्याः दमयन्त्याः वसतौ गृहे वासम् मा आयात् न प्राप किं तु रथोपरि तस्थौ । अत्रे 'यम् पुराणवार्ता । नलस् तावद् भीमगृहं न ययौ किं तु रथोपरि तस्थौ तच् छ्रुत्वा दमयन्ती प्रासादम् आरुह्य नलं समीक्ष्य अतिहृष्टा बभूव इति तद् एवा "ह ॥२९॥

तं स्वनयानन्तरसान्निध्यगतम् अवेद्य नुन्नयानं तरसा ।
अभ्युदयान् अन्तर् असाव् अधित मुदा नैषधप्रिया ऽनन्तरसा ॥३०॥
तन्नुन्ना ऽली केन स्थीयत इत्य् अत्र सुमुखनालीकेन ।
किं हीनालीकेन स्वकमित्रा कृत्तरिपुजनालीकेन ॥३१॥
तं साम्ना ऽमा नयतः परीक्ष्य बहुधा गुणाभिरामा न यतः ।

तम् इति । स्वनयानन्तरसान्निध्यगतं स्वस्या ऽऽत्मनो नयो नीतिः स्वयंवरघोषणास्य ऋतुपर्णश्रावणं तदनन्तरं तदुत्तरकालाविलम्बनेन सान्निध्यं समीपं गतम् प्राप्तं तरसा वेगेन नुन्नयानम् प्रेरितहयं तं नलम् अवेद्य ज्ञात्वा अनन्तरसा अनन्तो बहुलो रसः शृङ्गारः स्तम्भो ऽनुरागो यस्यास् तादृश्य् असौ दमयन्ती नैषधप्रिया नैषधो नलस् तस्य प्रिया अन्तर् मनसि अभ्युदयान् श्रेयांसि सुखानि वा मुदा हर्षेण अधित धृतवती । स्वनीत्युत्तरकालम् आगतं नलम् बुध्वा दमयन्ती बहुलम् आनन्दम् अवापे ऽति भावः । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रुवे रसः । अधिते ऽति धाञो लुङि सिचि ॥३०॥

तन्नुने ऽति । कृत्तरिपुजनालीकेन कृत्तानि छिन्नानि रिपुजनानां शत्रुजनानाम् आली पङ्क्तिस् तस्याः कानि शिरांसि येन तथा सुमुखनालीकेन शोभनमुखपद्मेन हीनालीकेन हीनं त्यक्तम् अलीकम् पापं येन तेन तथा स्वकमित्रा स्वकामुकेन नलेन किम् अत्र गृहे ऋतुपर्णावाससौधे केन सुखेन स्थीयत इति हेतोस् तन्नुन्ना दमयन्त्या प्रेरिता सा ऽऽली केशिनी स्ववयस्यावसतिं स्वसखी दमयन्ती तस्या निवासवेश्मा ऽनयते ऽत्य् उत्तरश्लोकस्थेन सम्बन्धः । ऋतुपर्णावासगृहे कथं नलस् तिष्ठती ऽति ज्ञातुम् प्रेषिता सखी तम् भैमीगृहम् अनयद् इति भावः । छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णं । आली सखी वयस्या च । कं शिरोऽम्बुनोः । स्थीयत इति घु मा स्था गा पा जहाति सांहलीतीत्वम् । नालीकं शरपद्मयोः । अलीकं त्व् अप्रिये ऽनृते ॥३१॥

तम् इति । भैमीप्रेरिता केशिनी तं नलं साम्ना ऽमा सान्त्वेन सहितं नयतः नीतितः बहुधा नानाप्रकारेण परीक्ष्य नल एवा ऽयम् इति ज्ञात्वा स्ववयस्याया भैम्याः वसतिम् भवनम् अपि पराम् उत्कृष्टां स्वजनगिरा दमयन्तीस्वजनानां गिरा वाक्येना ऽऽनयता ऽऽनीतवती । तं कम् । यतः यस्मात् नलात् मानयतः

स्वजनगिरा मानयतः स्ववयस्यावसतिम् अपि पराम् आनयत ॥३२॥

लक्ष्मीः प्रापयतः अर्पयतः अन्ये के ऽपि गुणाभिरामा गुणरमणीया न भवन्ति। यद्वा कीदृशो नलः। मानयतः मानेन यतः नियतः मानी 'त्य् अर्थः। पुरुषश्रेष्ठं नलं निश्चित्य भैमीप्रेषिता तद्भवनं निनाये 'ति भावः। बन्धुस्वस्वजनाः समाः। आनयते 'ति नीञो लङि। अत्र परीक्षायाः पुराणवार्ता। भैमी केशिनीम् उवाच। गच्छ रथान्तिके बाहुकनामा क एष अत्र मम नानाशङ्का भवति तत्र गत्वा पर्णादवाक्यं श्रावय सा गत्वा बाहुकम् उवाच। त्वां दमयन्ती पृच्छति यूयं किमर्थम् आगताः। बाहुक उवाच। तस्याः स्वयंवरं श्रुत्वा अयोध्यातो एकाह्ना "गताः। पुनः केशिन्य् उवाच कस् त्वम्। बाहुक उवाच। असौ वार्ष्णेयनामा नलसूत आसीत् नले राज्याद् भ्रष्टे ऋतुपर्णम् आश्रितः अहम् अप्य् अस्य सूतः। केशिन्य् उवाच। वार्ष्णेयो नलवृत्तान्तवित् त्वं वा। बाहुक उवाच। नलं न को ऽपि जानाति। ततः केशिन्या पर्णादानीतश्लोकपञ्चकं श्रावितं तच् छ्रुत्वा तूष्णीमास एतत् सर्वम् भैम्यै सा कथयामास भैमी पुनः ताम् उवाच पुनर् याहि पाकार्थं जलाग्निं विना सामग्रीं देहि केशिनी तथा कृत्वा नलदत्तश्लोकम् एकं गृहीत्वा गता। श्लोको यथा

मम राज्यम् प्रणष्टं यत् तन् ना 'हं कृतवान् स्वयम्।
कलिने 'तत् कृतम् भीरु यच् च त्वाम् अहम् अत्यजम्॥

स कलिर् इदनीं मां विमुच्य गतः तच् छ्रुत्वा भैमी सन्दिग्धा उवाच। पुनर् गत्वा तच्चेष्टाम् अनुभव। सा तथा कृत्वा "गत्यो 'वाच। ईदृश पुरुषो न क्वा 'पि दृष्टो न श्रुतः यत्स्पर्शे स्वल्पं द्रव्यम् प्रचुरम् भवति कदा 'पि शिरो न नमति। दुष्करम् अप्य् अस्य सुकरम् भवति अपरं च तव पित्रा मांसम् प्रेरितं तस्य प्रक्षालनार्थं शून्यकुम्भः प्रेरितः स कुम्भस् तत्स्पर्शात् वारिपूर्णो बभूव तेन गृहीते तृणे अग्निर् जज्वाल अग्निः स्पृष्टो न दहति तत्करम् अर्दितम् अपि पुष्पं न म्लायति ततः केशिनी इन्द्रसेनं तत्पुत्रम् इन्द्रसेनां च कन्यां नीत्वा ययौ। बाहुकस् तौ दृष्ट्वा क्रोडे कृत्वा रोद क्षणात् तौ त्यक्त्वा ममा 'पि सुताव् ईदृशौ इति जुगोप सः बाहुकेन पक्वं व्यञ्जनं केशिनीद्वारा आनीया "स्वाद्य नलो ऽयम् इति निश्चयम् अकरोत् ततः केशिनीम् पुनः प्रस्थाप्य नानास्तुतिं कारयित्वा गृहम् आनयामासे 'ति ॥३२॥

तरसै 'वा 'साव् आस स्वां विकृतिम् अहेर् वहन् सुवासा वासः ।
स्थिरभावा सा वा 'स स्निग्धम् चा 'रंस्त नृपतिवासावासः ॥ ३३ ॥
नृपधामनि शान्तेन व्यतीत्य भैमीसमागमनिशां तेन ।
द्विषताम् अनिशान्तेन श्वशुरो दृष्टः श्रितोत्तमनिशान्तेन ॥ ३४ ॥
धृतजडिमा ने 'हा 'सीद् ऋतुपर्णो ऽपि प्रदृश्यमाने हासी ।
आत्मसमाने ऽहासीद् अभिपूज्यै 'नं नलो ऽरिमानेहासी ॥ ३५ ॥

तरसै 'वे 'ति । सुवासाः शोभनं वासो वस्त्रं यस्य तादृग् असौ नलः अहेः कर्कोटकस्य वासो वस्त्रं वहन् परिदधन् स्वां विकृतिं विकारं कुब्जत्ववैरूप्यादिलक्षणं तरसै 'व झटित्य् एव आस जहौ । सा दमयन्ती वा स्थिरभावा निश्चलस्वाभिप्राया आस शुशुभे । नृपतिवासे भीमगृहे आवासो निवासो यस्य तादृक् भीमभूपसौधगतः स्निग्धः स्नेहवान् अरंस्त रेमे दमयन्त्या सहे 'ति शेषः । वस्त्रम् आच्छादनं वासः । आसे 'ति अस्तु क्षेपणा इत्य् अस्य लिटि रूपम् । द्वितीयम् अस गतिदीप्त्यादानेषु इत्य् अस्य रूपम् । अरंस्ते 'ति रमे लङि ॥ ३३ ॥

नृपे 'ति । नृपधामनि नृपस्य भीमस्य धामनि गृहे । शान्तेन क्षमायुक्तेन श्रितोत्तमनिशान्तेन श्रितम् उत्तमं निशान्तं गृहं येन तादृशेन । द्विषतां शत्रूणाम् अनिशम् अन्तो नाशो यस्मात् तादृशेन तेन नलेन । भैमीसमागमनिशाम् भैमी दमयन्ती तस्याः समागमो यत्र तां निशां रात्रिं व्यतीत्य व्युत्क्रम्य श्वशुरो भीमो दृष्टः । भीमगृहे दमयन्तीसमागमरात्रिं व्यतीत्य प्रातर् भीमम् अद्राक्षीद् इति भावः । निशान्तवस्त्यसदनम् भवनागारमन्दिरम् इत्य् अमरः । धाम रश्मौ गृहे देहे इति हेमचन्द्रः ॥ ३४ ॥

धृते 'ति । ना पुरुषः ऋतुपर्णो ऽस्मिन् आत्मसमाने नले आत्मसदृशे प्रदृश्यमाने ज्ञायमाने सति इह भीमसदसि धृतजडिमा धृतजडभाव आसीत् । यद्वा । धृतजडिमा न आसीत् अपि तु जडो ऽभूद् इत्य् अर्थः काक्वार्थे नञ् अरिमाने हासी अरीणां शत्रूणाम् माने हसितुं शीलम् अस्ये 'ति तादृक् । यद्वा । अरिमानेहासी घोन्तकर्मणि धातोः प्रयोगः अरिमानस्य शत्र्वभिमानस्य ईहा चेष्टा तस्या नाशक इत्य् अर्थः । हासी हासयुतो नल एनम् ऋतुपर्णम् अभिपूज्य धनमानादिना

सासुसमासामा स स्वयम् अत्र पुरे नलो ऽयम् आसामास ।
स्त्रीणाम् आसाम् आस श्रमम् अमुना ऽनायि सुमुखमासा मासः ॥३६॥
अथ मरुद् आराजितया स्वपुरं चम्वा नलस् तदा राजितया ।
सासिगदाराजितया ऽर पुष्करं चा ऽभ्यधाद् उदाराजितया ॥३७॥

सन्तोष्या ऽहासीद् व्यसर्जयत् । प्रातः स्वसमाने नले दृश्यमाने ऋतुपर्णो जड इवा ऽभूत् हास्ययुक्तम् च नलः ऋतुपर्णं सम्पूज्य व्यसर्जयत । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेतीमनिच् । आसीद् इत्य् अस्तेर् लङि । आहासीद् इति हाकेर् लङि । यद्वा ऋतुपर्णः कथम्भूतः अहासी हास्यरहितः अथवा हा इति कृत्वा आसी आसः आक्षेपस् तद्युक्तः हा त्वयि ममा ऽपराधो जात इत्य् आक्षेपयुक्त इत्य् अर्थः ॥३५॥

से ऽति । स अयं नलः अत्र पुरे भीमपुरे स्वयम् आसामास तस्थौ स्वयम् इत्य् अत्र स्वैरम् इति पाठे स्वैरं स्वच्छन्दम् आसामास इत्य् अर्थः कथम्भूतः सासुसमासामा असुना प्राणेन समा असुसमा दमयन्ती तस्याः साम सान्त्वं तेन सहितो दमयन्तीकृतसान्त्वः । आसां स्त्रीणां स्वावरोधवधूनां श्रमम् आस चिक्षेप चिरविरहजं दुःखम् अपनुनोद् । कीदृशेन । मुखतुलितमासा मुखेन तुलितः समीकृतो माश् चन्द्रो येन तादृशेन । अमुना नलेन मासो ऽनायि निन्ये । स नलो विरहपीडितस्य स्त्रीगणस्य क्लेशम् अपाहार्षीत् । एवं मासो व्यतिक्रामे ऽति भावः । मास् तु मासे निशाकरे इति हेमः । आसे ऽति असु क्षेपण इत्य् अस्य लिटि । आगादितीणोल्लुङि । अत्रे ऽयम् पुराणवार्ता । स ऋतुपर्णस् तच् छ्रुत्वा नलं ज्ञात्वा सापराधः सन् नलम् उवाच मत् कृतम् अपराधं क्षमस्व दिष्ट्या भार्यया सङ्गतो ऽसि । नल उवाच ना ऽपराधस् ते कलिकृतम् एवै ऽतत् । अश्वहृदयविद्यां गृहाण स ततस् तां गृहीत्वा अन्येन सारथिना अयोध्यां ययौ नलस् तत्र मासम् एकं स्थित्वा स्वपुरं गत्वा पुष्करम् उवाच इति तद् एवा ऽऽह ॥३६॥

अथे ऽति । अथा ऽनन्तरं तदा नल आराजितया अरीणां समूह आरं तेन अजितया अपराजितया सासिगदाराजितया असिसहिता गदाः असिगदास् तासां राजिः पङ्क्तिस् तया सहिता सासिगदाराजिस् तत्वेन राजितया शोभितया खड्गगदाराजियुक्तत्वेन शोभितया चम्वा सेनया मरुत् पुरं स्वनगरम् आर गतवान् ।

मयि गहना माया ऽसि त्वया मनो ना ऽत्र मानिनाम् आयासि ।
धनुरवनामाया ऽसि द्यूताया ऽलं क्व चेतनाम् आयासि ॥ ३८ ॥
इत्य् उक्तो देवनतः सो ऽर्थ्य् अभवत् पुष्करः प्रमादे ऽवनतः ।
येन स विभिदे ऽवनतः पुरा ऽवनेः श्रमम् अपि प्रपेदे वनतः ॥ ३९ ॥

उदाराजितया उदारा महती या आजिः सङ्ग्रामस् तस्य भावस् तत्त्वं तेन पुष्करम् अभ्यधात् । अभिगतः । स नलस् तदनन्तरम् महत्या सेनया पुष्करेण सङ्ग्रामं कर्तुं जगामे ऽति भावः । आरम् इति तस्य समूह इत्य् अणि-मस्येतिचेतीछोपे रूपम् । पृतना ऽनीकिनी चमूः । आरे ऽति ऋ गताव् इत्य् अस्य लिटि । वीथ्य् आलिर् आवलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास् तु राजयः । उदारो दातृमहतोः । स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ॥ ३७ ॥

मयी ऽति । नलः पुष्करम् आह । हे पुष्कर त्वया मयि गहना निविडा माया व्याजः आसि क्षिप्ता । क्वचित् तु मयि नानामाया ऽसि इति पाठस् तत्र नाना विविधा माया आसि क्षिप्ते ऽत्य् अर्थः । त्वया ऽत्रा ऽस्मिन् विषये मानिनाम् मनो हृदयम् आयासि आयासयुक्तं दुःखितं कृतं न अपि तु दुःखीकृतम् । नञ् काक्वार्थः । धनुरवनामाय धनुरारोपणाय युद्धाय द्यूताय वा अलम् असि समर्थो ऽसि । क्व वा कस्मिन् विषये चेतनाम् बुद्धिम् आयासि आगच्छसि धनुरारोपणं वा द्यूतं वा त्वम् एकं कुरु येन ते मनोऽभिलाषः तद्वद इत्य् अर्थः । असु क्षेपण इत्य् अस्य चिणि लुङि आसी ऽति । यसु ऽपतापे ऽस्या ऽयासी ऽति । अस्तेर् असी ऽति । यातेर् आयासी ऽति । अलम् भूषणपर्याप्ति-शक्तिवारणवाचकम् । द्यूतो ऽस्त्रियाम् अक्षवती कैतवम् पण इत्य् अपि । यद्वा हे नानामाय त्वया मानिना मनः मम चित्तम् आसि क्षिप्तम् मायया मम मनो भ्रामितम् इत्य् अर्थः । अतो मा यासि मा पलायस्व आहूतो न निवर्तेत द्यूताद् अपि रणाद् अपी ऽति स्मृतेर् इति भावः ॥ ३८ ॥

इती ऽति । इत्य् अनेन प्रकारेण नलेनो ऽक्ते गदिते प्रमादे अनवधानतायाम् अवनतः आनतः । यद्वा अवनतः रतः सर्वं द्यूतेनै ऽव भविष्यतो ऽति मन्यमानः स पुष्करः देवनतो द्यूतेन पञ्चम्यास् तसिल् अर्थी प्रयोजनवान् धनेच्छुर् वा ऽभवत् । येन पुष्करेण स नलः पुरा पूर्वम् अवनेः भूमेर् अवनतो रक्षणाद् विभिदे भिन्नः कृतः । वनतो ऽरण्यात् श्रमम् अपि प्रपेदे प्राप्तवान् । स

स च राज्ञा यततेन द्यूते ऽसुपणो जितो व्यजायत तेन ।
निर्व्याजायततेन त्यक्तम् चा ऽगःसु गतरजा यतते न ॥४०॥
अयि भवने त्रायस्व स्वभुवम् पुष्कर मुदं जने ऽत्रा ऽयस्व ।
युगबलनेत्राय स्वस्नेहाय पुरे ऽव विमलनेत्राय स्वः ॥४१॥

पुष्करो द्यूताध्यक्ष एवा ऽभूत् । येन पुष्करेण नलो भूरक्षणात् पृथक् कृतो ऽरण्ये दुःखं च लब्धवान् । देवनाः पाशकाश् च ते । प्रमादो ऽनवधानता । अवाग्रे ऽवनतानतम् । पद गताव् इत्य् अस्य लिटि प्रपेदे इति ॥३९॥

स चे ऽति । स च पुष्करो निर्व्याजायततेन निर्व्याजो निष्कपट आयो धनागमस् तेन ततेन व्याप्तेन निर्व्याजधनागमव्याप्तेन अयततेन शुभावहविधिव्याप्तेन तेन राज्ञा नलेन असुपणे असवः प्राणा एव पणो ग्लहो यस्मिंस् तादृशे द्यूते जितः पराजितो व्यजायता ऽजनिष्ट । त्यक्तम् चो ऽत्सृष्टम् च । कुत इत्य् अत आह गतरजाः गतं रजो गुणो मत्सरो यस्य तादृक् पुरुषः । आगःसु अपराधेषु पापेषु वा न यतते न यत्नं करोति । प्राणपणे द्यूते नलेन पुष्करः पराजितः उज्झितश् चे ऽति भावः । पणो ऽक्षेषु ग्लहः । जनी प्रादुर्भावे ज्ञाजनोर् जे ऽति जादेशः अजायते ऽति । रजोगुणे स्त्री पुष्पे ऽपि । पापापराधयोर् आगः । यती प्रयत्ने लटि यतते इति । अत्रे ऽयम् पुराणवार्ता । नलो गत्वा पुष्करम् उवाच राज्यं त्यज नो चेद् युद्धं द्यूतं वा कुरु इत्य् उक्तः द्यूतम् अकरोत् तेन पराजितः प्राणात्यये पादानतः प्राणप्रार्थको ऽभवत् ततो निष्कपटं ज्ञात्वा तेन सह सौहार्दम् अकरोद् इति ॥४०॥

अयी ऽति । नलः पुष्करम् आह । अयि कोमलामन्त्रणे हे पुष्कर भवने गृहे निवसन् स्वभुवं स्वभूमिम् अस्मद्दत्तं त्रायस्व रक्षस्व अत्र जने जनपदलोके मुदं हर्षम् आयस्व प्राप्नुहि युगबलनेत्राय युगस्य युग्मस्य बलं सामर्थ्यं नेत्रं नायकं यस्य तादृशाय विमलनेत्राय निर्मललोचनाय स्वस्नेहाय स्वप्रेम्णे पुरे ऽव पूर्वम् इव स्वः भवावः । हे पुष्कर त्वं स्वभूमिं रक्ष लोके निर्भयो भव मम तव च स्नेहः पुरे ऽव वर्धताम् इत्य् आहे ऽति भावः । त्रैङ् पालन इत्य् अस्य लोटि त्रायस्व । आयस्वे ऽति अय गताव् इत्य् अस्य । स्वः अस्तेर् लटि । यद्वा युगबलनेत्रा आवयोः सेनापतिभ्यां सह स्वभवने अयस्व गच्छस्व

हरिपवनयमान् अस्य स्वबलाद् इति तुलयतो ऽनुनयमानस्य ।
स्नेहान् अयमानस्य प्रणतिम् अधात् पुष्करः सुनयमानस्य ॥४२॥
अरिसेनानाशस्या ''श्रितवत्सल ते ऽस्तु चेतना ना 'शस्या ।
पूरितनानाशस्या 'स्तोकयशोभिः कदा 'पि ना 'नाशः स्याः ॥४३॥
इति स ननाम नलस्य प्रणतो ऽङ्घ्री फुल्लवक्त्रनामनलस्य ।

आवाम् पुरे 'व स्नेहाय स्वः भवावः कथम्भूताय विमलनेत्राय विमलानि नेत्राणि यस्मिंस् तस्मै अन्यत् पूर्ववद् इत्य् अर्थः ॥४१॥

हरी 'ति । हरिपवनयमान् हरिर् इन्द्रः पवमानो वायुः यमो धर्मराट् तान् स्वबलात् स्वसामर्थ्यात् तुलयतः समीकुर्वतः अनुनयमानस्या 'नुमानयतः स्नेहान् प्रीतीः अयमानस्य गच्छतः सुनयमानस्य शोभननीत्यभिमानस्या 'स्य नलस्य पुष्करः प्रणतिम् प्रह्वत्वं नमस्कारं वा इत्य् अनेन प्रकारेण अधाद् अकार्षीत् । एवम् बहुधा स्नेहं दर्शयतो ऽतिवत्सलस्य पुष्करः प्रह्वो ऽभवद् इति भावः । अधाद् इति धातेर् लङि ॥४२॥

अरी 'ति । पुष्करो नलम् आह । हे आश्रितवत्सल आश्रितेषु वत्सल कारुणिक अस्तोकयशोभिः अनल्पयशोभिः पूरितनानाशस्य पूरिता नाना आशा दिशो येन तादृशस्य अरिसेनानाशस्य अरिसेनायाः नाशो ऽवसानं यस्मात् तादृशस्य शत्रुबलातङ्कस्य ते तव अशस्या न शस्या 'प्रशस्या स्तोतुम् अयोग्या चेतना बुद्धिर् न अस्तु न भवतु । कदा 'पि कस्मिन्न् अपि काले अनाशः आशारहितो न स्याः न भवेः । हे आश्रितकृपापात्र तवा 'स्तव्या धीर् मा भूत् । कदा 'प्य् आशाव्याघातस् तव मा स्याद् इत्य् अर्थः । आशा तृष्णा 'पि याचना । स्तोकाल्पक्षुल्लकाः । अस्तु अस्तेर् लोटि । स्निग्धस् तु वत्सलः ॥४३॥

इती 'ति । इत्य् अनेन प्रकारेण प्रणतो नम्रः स पुष्करः नलस्या 'ङ्घ्री चरणौ ननाम प्रणतवान् । नाम सम्भावनायाम् । कीदृशस्य नलस्य । फुल्लवक्त्रनामनलस्य फुल्लं विकसितं हर्षस्मेरं वक्त्रनाम वक्त्रनामकं रूपं वा नलं कमलं यस्य विकसितमुखपद्मस्य । कीदृशस्य । नामनलस्य नमनं नामस् तस्मिन् नलस्य तृणस्य नतौ तृणप्रायस्य । यद्वा । नामनं नमस्कारं लाति स्वीकरोति नामनलः तस्य ला आदाने डप्रत्यये रूपम् इत्य् अर्थः । एवम् अहिता-

अह्नितानाम् अनलस्य प्रययौ सार्धम् बलेन नाम नलस्य ॥४४॥
मुदम् अमुना "मुक्तेन प्राप्य सुराज्यम् महात्मनाम् उक्तेन ।
धृतनानामुक्तेन प्राशासि चिरं विघट्टनामुक्तेन ॥४५॥
अरिसंहतिर् अस्य वनेषु शुचाम् पदम् आपदम् आपद् अमा 'पद्मा ।

नाम् अनलस्य शत्रूणाम् अग्नेः । तेन नलेन सार्धम् सह प्रययौ गतवान् नलानुवर्ती बभूव । एवं विकसितवदनकमलस्य चरणौ ननाम नलेन सह गतवांश् चे 'ति भावः । नलम् पद्मं नलस् तृणे । नाम प्रकाशसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने । ननामे 'ति नमेर् लिटि । क्वचित् तु प्रणत इत्य् अत्र प्रीत इति पाठस् तत्र सन्तुष्ट इत्य् अर्थः । प्रययौ सार्धम् बलेन नाम नलस्य इति पाठे नलस्य बलेन सैन्येन सार्धं समम् प्रययौ इत्य् अर्थः ॥४४॥

मुदम् इति । आमुक्तेन बहुकवचेन त्यक्तेन वा अमुना पुष्करेण सह मुदम् प्राप लेभे । महात्मनाम् महाशयानाम् उक्तेन वचनेन विघट्टनामुक्तेन विघट्टना वियोगस् तेन मुक्तेन त्यक्तेन वियोगहीनेन । धृतनानामुक्तेन धृताः नानामुक्ताः मौक्तिकं येन तादृशेन नलेन राज्यं राष्ट्रम् प्राशासि प्रकर्षेण शिष्टं रक्षितम् । तदनन्तरं सकवचेन पुष्करेण सह हर्षं लेभे महात्मनां वाक्येन निःशरीरं वियोगहीनेना 'नुशिष्टं नलेने 'ति भावः । मुत् प्रीतिः । आमुक्ताः प्रतिमुक्तम् च पिनद्धम् चा 'पिनद्धवत् । शासु अनुशिष्टाव् इत्य अस्य चिणि लुङि प्राशासी 'ति । उक्तम् भाषितम् उदितम् ॥४५॥

अरी 'ति । अस्य नलस्या 'रिसंहतिः शत्रुपङ्क्तिः शत्रुसमूहो वनेषु अरण्येषु शुचां शोकानाम् पदं स्थानम् आपदं विपत्तिम् आपल् लेभे । कीदृशी । अमा निःश्रीका । एवम् अपद्मा अपदा स्थानरहिता मा लक्ष्मीर् यस्याः सा अस्थिरलक्ष्मीका इत्य् अर्थः । यद्वा । अपगतो दमो यस्याः सा इत्य् अर्थः । यतमायतमाय । यता गता माया कापट्यं यस्य स यतमायः अतिशयेन यतमायः यतमायतमः तस्मै जनाय सुखदं तं नलम् मा राज्यलक्ष्मीर् आयत आगता । यथै 'व तादृशाय जनाय सुखदं हरिं कृष्णम् मा "याति तथे 'त्य् अर्थः । यद्वा । यतम् इति भिन्नम् पदं यतं नियतचित्तं तम् । आयतमाय श्रेष्ठलाभाय आयत । यद्वा । आयतमाय अतिशयधनागमाय यतं तम् आयते 'त्य् अर्थः । नलस्य शत्रुर् वने वसन् दुःखितो बभूव । निर्व्याजलोकसुखदं तं नलं लक्ष्मीर् आगतवती

सुखदं च यथे 'व जनाय हरिं यतमायतमाय तम् आयत मा ॥४६॥
नलेन पुर्य् अतायता 'यतायता पुरे 'व सा ।
सदा 'यम् उन्महा महामहाम् अहास्त सम्पदम् ॥४७॥

इति श्रीकालिदासकृते नलोदये सत्काव्ये चतुर्थोच्छ्वासः

॥ समाप्तश् चा 'यं ग्रन्थः ॥

॥ ४ ॥

'ति भावः । आयते 'त्य् अय गताव् इत्य् अस्य लङि । इन्दिरा लोकमाता मा । पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु । विपत्त्यां विपदापदौ । यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिपिकभेकेषु हरिर् ना कपिले त्रिषु ॥४६॥

नलेने 'ति । अथा "शीर् वादव्याजेन नलोदयकाव्यसमाप्तिं सूचयति । नलेन नैषधेन सा पुरी स्वीया नगरी पुरे 'व पूर्वम् इव अतायत विस्तारिता । कीदृशी पुरी । अयतायता अयः शुभदैवम् । नलस्ये 'ति शेषः । तस्य भावो ऽयता तया आयता विशाला । यदा राज्ञो नलस्य शुभदैवम् अभूत् तदा यथा पूर्वं स्वनगरी विशाला 'भूद् इति भावः । यद्वा कीदृशेन नलेन । अयतायता अयेन शुभदैवेन तायति पालयति देवब्राह्मणादीन् इति शेषः अयतायन् तेन । यद्वा अयं तायति विस्तारयति तेन सर्वदा स्वशुभशंसकेन । ताय् सन्तानपालनयोर् इत्य् अस्मात् कर्तरि शता । यद्वा अयो विद्यते यस्या 'सौ अयः अर्शआदिभ्यो ऽजित्यच् । तस्य भावो ऽयता शुभदैववत्त्वं ताम् एति प्राप्नोती 'त्य् अयतायन् तेन । इण् गतौ कर्तरि शतरी 'णो यण् इति यण् । अयं नलः उन्महा उद्गततेजाः सदा सर्वकालं सम्पदं लक्ष्मीम् अहास्त प्राप । कीदृशीं सम्पदम् । महामहाम् । महान्तो महा उत्सवाः यस्यां सा ताम् । सदै 'वो 'त्सवपरिपूर्णां सम्पदं लेभे इति भावः । अतायते 'ति तनु विस्तार इत्य् अस्माद् धातोः कर्मणि लङि । आत्मनेपदेतेपरे यकि च कृते तनोतेर् यकी 'ति विकल्पेनात्वे च रूपम् । अहास्ते 'ति । ओहाङ् गतौ इत्य् अस्माद् ये गत्यर्थास् ते प्राप्त्यर्था ज्ञानार्थाश् चे 'ति वचनेन प्राप्त्यर्थाल् लुङि । आत्मनेपदेतेपरे सिचि कृते रूपम् । पूर् यते 'ति दीर्घपाठे पूः पुरी यता प्राप्ता

कथम्भूता आयता विशाले 'त्य् अर्थः । पूः स्त्री पुरी नगर्यौ वा इत्य् अमरः ॥४७॥

इती 'ति । इति समाप्तौ कालिदासे 'ति कविनामकथनम् । सत्काव्य इति महाकाव्यभिन्नत्वसूचनम् । उच्छ्वासः श्वाससाध्यः परिच्छेदः समाप्त इत्य् अर्थः ।

मिश्रानन्दकरस् त्व् आसीन् महोपाध्यायलक्षितः ।
पुण्यग्रामसभाजेता यष्टा वाणीमयः सुधीः ॥१॥
वेदेनै 'व विधिं कविं नयरुतैस् तर्केण वाचस्पतिम्
वेदान्तेन शिवम् मनुं स्मृतिभरैर् ज्योतिश्चयैर् भास्करम् ।
व्याकृत्येन फणाधरं क्षितिधरं नागाधिपं छन्दसा
धर्मो यस्य विजेतुम् अक्षतिपरं साङ्ख्येन चार्वाकपम् ॥२॥
तत्सूनुः सुकृती क्षितीश्वरकृपापात्रः सुहृत्पालकः
नानाशास्त्ररतो महापदयुतोपाध्यायसञ्ज्ञान्वितः ।
सन्तर्कायतकाननोद्यतबलद्वादीन्द्रदन्ता बल-
श्रेणीमर्दनचातुरी चणहरिर् विद्याकरो मैथिलः ॥३॥
तस्या 'त्मजो ऽभूद् विबुधाग्रगन्ता प्रज्ञाकरः सज्जनतापहन्ता
गुणालयः श्रीशपदानुमन्ता शास्त्रेषु दक्षः कुधियां नियन्ता ॥४॥
स्वल्पेन वयसा तेन कृता टीकासुबोधिनी ।
पूर्वाचार्यकृतीर् वीक्ष्य सुधियाम पश्यताम् मुदे ॥५॥

इति मैथिलश्रीप्रज्ञाकरमिश्रप्रणीतायां नलोदयकाव्यटीकायां सुबोधिन्यां चतुर्थ उच्छ्वासः ॥

॥ समाप्ते 'यं सुबोधिनीटीका ॥

NALODAYI CANTUS I.

V. 1. O cor, nunquam cedas a Iâdavo, *qui est* criminis-silvae difficilis-appropinquatu ignis, e hostium-turbâ pater *veluti* amore servans trimundum.

V. 2. Qui nascebatur vir a bubulcâ, qui lustravit pastorum-mulierum-oculis haustus, a quo terra servata, qui ab isto Canso odium quidem nec tamen iniuriam expertus *est*.

V. 3. In cuius-hostibus perditi *sunt* honores-*et*-constantia, cuius-emissum vehiculum splendebat, et cui venerationem-exhibentes, bona-nomina-legentes, non erunt vitae-obnoxii.

V. 4. A quo homines in vituperio-*et*-laude-aequi salutem accipiunt, uti etiam apum-examen fluidae-aquae-cibum *accipit* ab elephanto, mundusque semper conservationis-spei-expers Danavorum mortem.

V. 1. Schol. सदा ad अवत: refert: a *semper servante.*

V. 2. a *bubulca* (गोपीत:) i. e. *Iasoda,* quae tamen non naturâ sed curâ Crischni erat mater, cui nimirum propter Cansi avunculi inimicitias puer recens natus fuit traditus. Vera autem Crischni mater erat *Devacis* (अगोपी), hinc duplex Scholiastae explicatio. Ceterum de Crischni inter pastores (गोकुले) natalibus cfr. Moor *Hindu-Pantheon* pg. 197. ibique tabul. 58. Stenzleri *Brahma-Vaiwarti-Purani spec.* pg. 6. Ultima versus verba ना"गो ऽपी Schol. uti *conversionem* (काकु) videtur explicare: *nonne etiam rell.*? In altera eiusdem separatione (नागो ऽपी 'त:) नाग est कालिय de quo Crischni serpente cfr. Moor s. v. Apud eundem pg. 2. lin. 2. वेषम् forsitan nulla alia lectio, sed tantum typoth. error est (pro द्वेषम्).

V. 3. Calcutt. falso न: स्युर्. Alteram Schol. explicationem यत्र सन्ना मा *cui prope est fortuna rell.* hiare nemo non videt भवभाज: (*vitae-obnoxii*) noster सांसारिका: i. e. उत्पत्तिभाज: uti *Atr.* vel जन्मभाज: uti *Bhar.* exponunt.

V. 4. *In vituperio*-et *laude-aequi* (समनिन्दानवना) i. e. qui aequo animo vituperium ferunt atque laudem. (Idem atque तुल्यनिन्दास्तुति: Bhagav. XII. 19.).

V. 5. Râmus-nominatus *est* ille rex, qui supremas virtutis vias novit, cuius in stirpe, e terra-progenitas margaritas adeptâ, propter remotam-tempestatum-calamitatem splendebant homines.

V. 6. Qui exercitus-nave hostilium-turbarum-flumina, aquas sagittas-veluti commoventia, traiiciebat, in cuius-terra vir non tegebatur calamitatibus, et *cuius* silva variis-elephantorum-laqueis-*instructa est*.

V. 7. Qui vel filio in peccatis pernicie-dator, cuius-divitiae bonorum dona, qui, quoties sustulerit regibus-superiorem manum, splendoris mare *est* gladiis-clavis-amphibiis*que-praeditum*.

V. 8. Per quem, coniunctorum-inimicorum-regum-solutorem, terra nonremota-a non-natis, regum-concordia-*praedita*, paululum-diversa modo facta est a tricoelis Adityaeis lunâ *et*-sole-*collustratis*.

V. 9. Amatis-hominibus annuntians, in proprii-peccati-oceano ad pulcre-compositi-carminis-navem nunc annitor eius, qui impios-exercitus non tuatur, in cuiusque terra varia-altaria *splendent*.

V. 10. Tunc ab illo Nalo, hostium-acie-deletore proprium-imperium regebatur, per quem, solis-fulgore-*praeditum*, splendebant regiones, cui in pugnae-fine repugnantia non *erat*.

V. 11. Qui Mâro-similem speciem gerens, mille annorum aetatem nactus est, hostiumque aciem Rudracumâri-*instar*-superbam vicit sonantem.

V. 5. *b*. In Calcutt. deest Visargus (ज्ञन).

V. 6. *b*. ना ऽवारि Schol. *conversione* intelligit: *nonne tegebatur*, sed simplicior videtur nostra explicatio.

V. 7. *b*. in अधिराज्ञम् (*regibus-superiorem*) consentit cum nostro *Bhar*. राजसु अधिकृत्य करम्. Ceterum करम् si *sceptrum* vis intelligi non repugnat *Atr*., qui exponit राजचिह्नम्. Sed male addit idem अधिराज्ञं राजभ्यो राजभ्य (sic legendum pro राजस्यो राजस्य) आदाया ऽदाय गृहीत्वा गृहीत्वा rell.: qui quoties sumpserit sceptrum regibus regibusque (i. e. multis regibus) rell.

V. 8. *b*. Calcutt. येन सराज्ञादित्या falso omissa त् littera. Schol. separari vult संयुक्तशत्रुराज्ञा ऽदित्या sed per se apparet melius tanquam compositum haberi vocabulum. Atque Cod. Londin. legit अतिदूराज्ञादित्याश्रिता i. e. अतिदूरा ऽज्ञाद् इत्यू आश्रिता *a quo terra, valde remota a non-nato* (i. e. Brahmane ब्रह्मणा: समीपस्वर्गा: भूश्च च दूरवर्तिनी *Adis*.) *ita recta, paululum diversa est rell*. In qua ipsa lectione Scholl. omnes consentiunt, neque sane, temere videtur contemnenda.

V. 11. *b*. Post हृयताम् metri caussa च inseruimus quod confirmat Cod. Lond.

V. 12. Quo tunc, equorum-domationi-*coniunctas* artes calente, meliores non *erant* propinqui, cui propter virtutem fortuna divitiis-maxima *erat, et* mens *hominis* vel in hostem misericordiam exercentis.

V. 13. Qui navatâ operâ servator *erat* vel inimicorum in auxilium-ingressorum, *servator* divitiarum, cuius a variis-fraudibus-remoti pater Vîraseni-nomine celebratus *erat*.

V. 14. Hic osorum morte in terra pervulgavit gloriam, per hunc, rebus-faustum, emissi hostium-elephanti dente perniciem tenuerunt.

V. 15. Ex consiliariorum-dicto abiectis-perturbationum-fraudibus Nalus hic terram tuebatur, quem iniuriâ finitâ terrae-reges, hoste maiores, coluerunt.

V. 16. Vaidarbhis, quae in trimundo honoranda, filia erat Bhimi-viventis-*et*-divitis, qui superbiae-expers honoratus *erat* propter opes, quem vel maximus hostis aggressus formidolosus fugerit.

V. 17. Haec Damayantis adolevit Umae-Ramae-Rambhae*que* incepto-maxime-cultis similis, pulcritudine Mârum tenens, femoribus-duobus par Bananis.

V. 18. Haec margarita erat feminarum, Nalus virilium splendorum sedes, cuius hostium elephantorum-turba cibi-expers aqua-destitutam, sterilem regionem adibat, non salutem.

V. 19. Amavit haec Cschatriorum-optimum eum, eam hic, qui splendore fulgens latas pugnae-fortunas tenuit, a qua victae eximiae mulieres.

V. 12. *b.* Saepissime heroes propter animi vel erga hostes misericordiam et nobilitatem ab Indorum scriptoribus laudantur cfr. v. c. Devimâh. IV, 18. 20.

V. 13. *a.* Non opus est repetere त्राता nomen ad आयस्य potest enim hoc ipsum ad शत्रूणाम् referri: *„servator divitiarum hostium in auxilium ingressorum."*

V. 19. *b.* Qua ratione Schol. अधित passive explicarit, (येन — प्राप्ता) equidem non assequor. Recte *Adis.* यस् तेजसा राजन् दीप्तः सन् आत्तविसाराः प्राप्तविस्ताराः जन्यश्रियः सङ्ग्रामश्रियः अधित प्राप seqq. आत्त autem, in hac partic. forma tantum usitatum, Scholiastae constanter गृहीत verbo explicant, quae ipsa interpretatio confirmatur Nalod. III, 19. ubi extra compositionem आत्त hac significatione invenies. Hinc आत्तविसाराः a verbis significat eos qui sumptam habent expansionem, i. e. aut *qui sumpserunt expansionem* itaque *expansi lati*, aut *a quibus sumpta est expansio* qui ergo *expansionis expertes* sunt. Inest enim huic verbo aliisque ei similibus, (v. c. गृहीत ipsi) duplex illa potestas quâ pro di-

V. 20. „Nonne dolor noster amore-natus abiiciendus hodie splendido-lucu „solis-radiis-privato?" Sic profecto iter huc Nalus tendebat vehiculo.

V. 21. Hic hostium-occisor conspexit aves quasdam saluti ecce advolantes; has *Nalus* amore-cruciatus, quod eae gaudium afferebant, ideo cepit volupe.

V. 22. Eum gingritans hoc alitum-agmen, a gruibus-honoratum, celeriter alloquebatur: „Evanido-peccato-gavise! ne nos laede, capienda *est* „merces propriae-virtuti par.

V. 23. „Heus tu Camadevi-corpore praestantior, coram Bhaimide te lau„dabimus, illa in tuo gremio moveatur addicta, tu ad eius-prae„sentiam aggressus voluptate fruere."

V. 24. Sic anseres iverunt in propinquitatem eximiae *puellae, in* horto *versantis,* quae a Mayo-facta tanquam egregia magia *erat,* quae circumambulabat cum amicabus, dixerunt*que.*

V. 25. „Srî-*Deae*-similis tu es Bhaimi, si illius Nali, lunae-paris-facie, „hostilium-turbarum-spei-delctoris, virginibus-desiderabilis es „uxor."

V. 26. Sic ab anserino agmine Bhaimis appellata, cum gaudio in amore excitata, desiderio adulta, nonne splendebat? Ea iterum hoc *agmen* ad Nali-domicilium mittebat.

V. 27. Et hi avium ordines iterum nisu aggressi in illius praesentiam, di-

---

versa activa aut passiva compositi significatione aut *possessio* aut denique *demptio* exprimatur, quae tamen significatio non nisi e verborum nexu potest perspici. Prior explicatio nostro dicto sola est apta.

V. 20. *a.* Duplex negatio न न in interrogationibus auctae affirmationis exercet vim, respondens Latinorum *nonne.* Cfr. V. 26. 46. 51. II, 26. 33.

V. 23. *b.* सान्ते Calcut. typoth. vitio. Prim. plur. praes. persona (स्तुमः) saepe vel Futuri vel Imperativi modi habet potestatem cfr. IV, 14. 41.

V. 24. *b.* Visargum quem Calc. in versus fine posuit, delendum censuimus id quod confirmat Cod. Lond.

V. 26. Alia ratione atque Schol. noster *Adis.* sic separat verba रसेनो ऽदितया न बभासे नो दितया. Explicat enim hoc modo मुदा हर्षेण उदितया भाषितया उदितया उत्पन्नया रसेन अनुरागेण दितया खण्डितया (Cod. खन्तितया) दो ऽवखण्डने क्तः sed sane peius.

V. 27. Calcut. falso वायस्य sine Visargo.

vitiarum sedem, cui vel Dei non *erant* similes, illam *Damayantim* multimodis laudarunt.

V. 28. Ita vel is Nalus ab avibus honoratâ capiebatur Bhaimide, et haec, valetudinis expers, illius nobilis nomina commemorans, obdormiit.

VV. 29. 30. At tabem suae-filiae-margaritae, terrae-totius, quae maria et montes complectitur, ornamenti, gaudio-*et*-amore-*plenae*, iuventutis-signa-nactae, in perturbationem-excitatae, (30) Conspiciens rex ille, Indirâ-nato-laudatus, a cuius corpore senectute-nata aerumna procul erat, *qui* splendebat populo non-exili, constituit *filiae* sui-optionem secundum-legem.

V. 31. Hanc sui-optionem cum laetitia accessit terrae-servatorum ordo cum-exercitus-duce. nonne splendebat non destitutum-apibus sertum in iis, a quibus id semper cum amore servabatur?

V. 32. Hanc terram exercitus-ordo coelicolarum, qui semper *Bhaimidis* amore gaudebant, cum lassitudine adiit, se movente Deorum-exercitus-rege, in pugnâ-deletore-hostium.

V. 33. Deinde hunc festum, aliarum-voluptatum-furem, adiit Nalus eximiis-manibus, huius-*Bhimi*-urbs eo splendebat dies veluti expandente-summos-radios sole.

V. 34. Iacientes-splendida-tela inter-hostes, oris-lunae-similibus-aptis-lotis *instructos*, liberos-fraude, quos reges Deosque non deridebat Nalinus splendor?

V. 35. Obstupuit Deorum-ordo conspecto hoc Nalo, tutato propriam-glo-

---

V. 28. *b.* i. e. *nobilis* ना 'मानितया verbo tenus: *non cum-turpitudine.*

V. 29. *a.* ससमुद्रागस्य (maribus-*et*-montibus-*praediti*) ad क्ष्मान्तस्य refer, समुद्रागस्य (gaudio-*et*-amore-*coniuncti*), quod ad स्वसुतारत्नस्य pertinet, in universum de Dâmayanti dictum puto, quae gaudium et amorem hominibus excitat. Minus apte, opinor, ad क्ष्मान्तस्य refertur. In altera, quam Schol. proponit huius vocis solutione: „*laetus rex celeriter eius* constituit sqq.", duplex requiritur द् (समुद् द्राग् ग्रस्य), et sane miror nihilominus etiam *Atrey.* vocabulum ita separasse.

V. 31. *b.* Calcutt. perperam रसेनपालि.

V. 33. *b.* Calcutt. तत्पुरम्परम् quacum consentit Schol. sed परम् vocabulum, quod metro repugnat, tanquam additamentum levidense, nos cum Ruckerto spurium eiecimus, quippe quod a librariis *rimi* legum insciis videretur insertum.

V. 35. *a.* Calcutt. कलापास्यन्तम् sed, puto, typoth. mendo; nobiscum consentit Lond. Cod. Ex

riam, non-propriam magnitudinem certe non-tutato, hostium-turmas-deiiciente, lunae-facie-*fulgente*.

V.36. Quem Nalum vel haud-ornatum coeli-habitantium ordo splendore vincere non-valuit, hunc, hostium-copiarum non-vincendarum ignem, allocutus est Sacrus:

V.37. „Tu nuntia amoris-dolorem nostrum Bhaimidi, cuius-virtutes sol-„licitudini erant nobis, quae longe-optima *est*. Sua-magiâ-obtecti „autem prope-adstantes homines tete non videbunt."

V.38. Sic locuto Deorum-principe hic *Nalus*, implicitis manibus capiti impositis adiit eam Damayantim incerti-*Indri*-inquietudine-missus; aggresso rege, qualis femina hic stabat?

V.39. „Haris-Pavamâni-Yami*que* nuntius sum Nalus, Deos istos magnos-„fortunâ-virtute-honore*que*, te, Bhaimi, colentes scito, festum ag-„gressos.

V.40. „Similis Apsarae! mortalium-donini submersi *sunt* in amore-pro-„fecta aerumna! hos tu venerare, daque sertum, e coeloque volupta-„rio gaudium adipiscere!"

V.41. Dixit. illa e Deorum-turbis, huius-*Nali*-ore blandâ-voce-locutis,

---

altera Schol. interpretatione separa निजकम् महः किला ऽपास्यन्तम् i. e. *propriam magnitudinem certe promulgantem* (Nalum conspiciens); ज्ञापयन्तम् tunc partic. denominat. ab ज्ञाप: puta.

V.36.*b*. अलम् et अनलम् apud seriores poetas sequente Infinitivo *potens, valens,-impotens, non-valens,* significat cfr. II, 4. 52. et sequenti Dativo IV, 38. de eodem ईश्वर vocis usu apte monuit Stenzlerus *Brahma-Vaivarti-Pur. Spec.* pag. 17. (100. *b.*)

V.37. *b*. स्वमायासन्नः: nos ad जन: retulimus, Schol. ad *Nalum*, sed vereor, invita grammatica.

V.38. *a*. के हास्तं न्यस्य मुकुलम् a verbis: *capiti manualem imponens florem.* अविवेकेहास्तः si ad Nalum referre mavis, e priori Schol. explicatione est: *incertitudinis-inquietudine-privatus* i. e. *quietus ab incertitudine, a dubitatione;* sed haec vix apte dici possunt de Nalo. का स्त्री *quae femina rell.* i. e. *nulla femina* (sed Dea), ita Schol.; अहास्त (ab हा *adire*) v. 54. IV. 47.

V.40. *b*. Solemnis Indorum erat mos mariti eligendi serto eius cervici imposito cfr. Nal. V. 28. Wilson theatre of the Hindus II. Vikrama and Urvasi pg. 47. *, vers. germ. (Weimar 1828) I. pg. 328**.

V.41. *b*. Uti arundo locis aquâ destitutis non delectatur sic illa Deorum coniugio non gaudebat. Simplicior esset structura si नलो ऽस्कमानसा liceret separare, sed नला tanquam,

amore-praeditis, heus, non cepit voluptatis-desiderium, e loco aquâ-destituto veluti arundinis-mente-tristis.

V. 42. Haec splendebat, quae lato vultu hunc conspiciens amore-aegra facta est eaque coniugii-repulsam ordinis coelicolorum nunciabat ibi Nischadhorum-regi.

V. 43. Atque Nalus in cuius gaudium propriae-amatae verbum venerat, ad Deorum-principis pedem inclinatus, clangentibus musicis-instrumentis, huius *Damayantis* mentem ei retulit.

V. 44. Deinde celeriter in domo, vagantibus-apibus-*plenâ*, eximium cantum audiens, stetit in locis illa virorum-dominorum-turba, et haec Damayantis oculis-similis-antilopae.

VV. 45. 46. Tum nominibus renunciatis per praecones cum celebrati essent hi reges, alii*que* venerabiles, quibus homines venerationes exhibebant, splendens *Damayantis* (46) illa quot viros, igni-similes, fulgentes, nec-non-fulgentes, corpore Naló-similes, ibi non conspexit? non erat eorum discrimen.

V. 47. ,,Quodsi loquor non inveros sermones, etiam misera *si* proba tamen
,,ingressa sum in virtute-coniunctâ semitâ, dona-largiens, splendore-
,,Nâsatyos- superans prodito Nalus.

V. 48. ,,Vel si amore alîus deposito, adsto ego atque Nalus, hominum-prin-
,,cipi splendor sit corporis e Deorum-concionis-silva-adulti elephanti,
,,silvestris."

---

femin. lexica ignorant. Violentior synaloephe नलो ’त्कमानसः (pg. 13. lin. ult.) pro नल उत्कमानसा, a bonis scriptoribus evitata, Scholiastis usitata est cfr. e. gr. pg. 60. lin. 3. Schol. ने ’ति pro न इति, नलो ’वाच pro नल उवाच id, quod semel monuisse sufficiat.

V. 42. *b.* Textus structura a verbis sonat: *et ordo coelicolarum ibi nunciabatur ab ea cum non-coniugio Nischadhorum-regi.*

V. 43. *b.* यस्य sqq. si ad *Indrum* refers, verte: *ad cuius gaudium propriae-amatae locum accesserat.* Sed melius ad Nalum referuntur, quandoquidem in antecedenti versu non apertis verbis Nalus a Damayanti erat electus.

V. 44. *b.* श्रय् radicem *audire* significare Schol. solemni canone गत्यर्थो ज्ञानार्थः: *ire et scire idem est* studet explicare. Altera Schol. lectio पदान्य् अकृत *locos occupavit* (metri caussa transpone अकृत पदानि) cum recepta अस्थित पदेषु ad idem recurrit.

V. 47. *a.* रुचिकृतनासत्यागा: a verbis: splendore - factam - Nâsatyorum - offensionem - habens. ,,नासत्यौ *the two sons of A'swini', and physicians of Swerga"* *Wils.*

V.49. Sic facto-consilio illa bene-vestita femina conspexit Deos terram non-tangentes, terrenis-signis autem suum-amatum, *cuius* iusto-populo decreta erat conservatio.

V.50. Suum-voluptatis-desiderium-prodens quasi apum-*instar*-mobili vultu, haec, vel a Deorum-ordine petita, elegit per amicam et amore Nalum adstantem, corpore virginis-caussa tabescente.

V.51. Ille Nalus, virtute in-terra immensus, qui Deorum-concionis honore Rudro similis *erat*, splendebat electus ab-illa lunae-facie, quae Uma profecto suo-splendore *erat*.

V.52. At Deorum-principes cognitâ mente celeriter superbiam-*et*-arrogantiam abiiciente, illi Nalo, dignitate-*et*-fortunâ-gravi, a-splendoris-fine-destituto, benedictionem tribuentes abierunt.

V.53. Hic Nalus, magnitudine-gravis, hostium-fraudis-suppressor, cum amatâ accessit suam-urbem, summae felicitatis sedem, ubi eum patientiâ-insignem divitiae adierunt.

V.54. In urbe populus, lunae similis-laetitiae-splendore, festa celebrans, gaudium accipiebat, dulce-canens, Surâ percrystalleâ oblectabatur, *et* Deorum-cultum etiam instituit.

V.50.*a.* स्वरिरिंस mendo typoth. Calcutt. Potest etiam स्वरिंसदा *erga sponsum-voluptatis-desiderium-prodens* accipi, uti *Bharat.* (स्व) स्वस्मिन् नले. Calcutt. अवृत्त, sed quoniam metro repugnat, nos, uti Rukertus iam voluit, अवृत restituimus. Crebram autem वृ cum वृत् radice commutationem e duplicandae consonantis post ऋ litteram consuetudine, a librariis grammaticis et scholiastis ad ऋ vocalem etiam translata, putamus ortam. Sic वृत् (cl.IV.) radicem वरणे temere videntur explicare grammatici; itaque Indral.V.sl.42.(cfr.Bopp ibid. pg. 122.) pro अनावृत्ता: scrib. अनावृता:, a वृ deductum neque a वृत्.

V.51.*a.* किंविधा स्वतेजसा कान्त्या उमा न भवती 'ति न अपि तु उमे 'व *Adis'*. न न cfr. annot. ad v. 20. अमान् (signific. अमेय:) *unadico* suffixo putamus formatum.

NALODAYI Cantus II.

V. 1. Tunc voluptatem solitarius accipiebat Nalus hic illic in-aedibus, amatus, hanc unicam *Bhaimidem* adeptus, hostium-superbiae-immodicae deletor.

V. 2. Splendebat, hic vigoris-mare, lucebat ea *cum*-amoris-molli-mente; ver *cum*-gruum-cantu tunc adveniebat floridum.

V. 3. Diei-coniux, radio, orizae spicarum-apicum-splendorem-vincente, produxit lotos in-terrâ solutas, pudibundas quasi; tunc oriebatur spes apum.

V. 4. Terraque accipiebat gruum-alternos-sonos, tunc etiam Curavus-nominata-arbor *erat* germine-praedita. Libera-a-sordis-maculis lotus aquam ornans, ecquem non pellicere valuit?

V. 5. Prodierunt huc illuc, e gravissimâ-nive permagni solis-splendores; aedes festivas honoratus adiit Nalus, amore circum ad serpentem sagittis-praeditum ductus.

V. 6. Nam Camadevi-perturbationis-significatione erat Champaci-flos mundi

---

V. 1. *a.* Ex altera Schol. separatione एकान्ते न verte: *tunc voluptatem solitariis nonne accipiebat Nalus illic in aedibus?* *b.* पुन: redundat uti III. 38.

V. 3. In Scholiis pg. 20. lin. 4. et 5. pro षिङ्गानाम् scripsimus षड्गानाम् quod in lexicis quidem non reperitur, sed षट्पद् formae omnino respondet; nisi भृङ्गानाम् legi mavis.

V. 5. *b.* स्मरेण परित: शराख्यम् अहिम् आनीत: verba, ita intelligo, ut (अहि) *serpens* imago sit *doloris, cruciatus,* imprimis *amoris cruciatus;* cfr. v. 20. *b.* कामनागत: *amoris-serpente.* शराख्यम् a *sagittis-nominatum* i. e. *sagittis-praeditum (similem)*, आख्य enim non esse urgendum aperte docetur निशाह्वया: v. 8. itaque: *ad sagittis-praeditum serpentem ductus,* imagine sublata, est: (*amore*) *sagittis veluti confectus.* Ceterum obscuriora sunt Schol. verba सर्पसदृशास्त्रबाणगोचरीकृत:; aliis tantum vocibus textus verba explicat *Atrey.* शराख्यम् अहिं बाणाभिधम् आशीविषम् आनीत: प्रापित:

V. 6. *a.* जितिसूचितया potest etiam tanquam adiectivum ad स्मरसूचितया referri, tunc totam sen-

pernicie-potestate, is eâ aerumnâ *erat* instructus, quâ cumulatâ vitae-expertes *facti sunt* disiuncti-coniuges.

V.7. Et multus-flos erat raris-*et*-altis-foliis-*ornatae* Palâso-arbori, Camadevo-parvo-daemoni, tremule-sitienti, edendae-viatoris-carnes-*veluti*-suavis.

V.8. Vere, amorem-excitante-splendore-omnia-pervadente, nocti-similes elephanti fulgebant eorumque dentes, *veluti*-stellarum-regis segmenta, non-uxoriorum-perforatores.

V.9. Heic *is*, abs quo, feminae-moeroris-copiam-praebente, proprii-*amoris*-festi-pernicies facta *est*, is vel desiderii-expers per Asoci-*arboris*-apum-sonos-conviciantes in arvis amore vinciebatur.

V.10. Terra optimis-gruibus-*personita* facta est Camadevi-pugnae-locus; ab eo *Deo* altâ-potentiâ-*instructo* qui separati, victi sunt.

V.11. „Quis vir vere raptus-mente sine feminâ nunc non oppetit mortem?" Sic *cogitans* lasciva *mulier* mustum varium bibebat, certe eius-petitionem non reiiciens.

---

tentiam verte: nam Champaci-flos erat (habebat) Câmadevi-perturbationis-significatione(m) mundi pernicie-per-aptâ(m).

V.7. Bene monet Schol. eo quod viatores interficiat, Câmadevum Râcschaso esse similem. *Viatorum* enim *carnes edere* dicitur, dum illi amoris desiderio affecti tabescunt, macrescunt et moriuntur.

V.8. निशाह्वया: e *nocte-nominati* i.e. nocti-comparandi, similes, ita nuncupantur elephanti, e Scholiastae nostri sententia, मदजनकत्वात् propter *humoris procreationem,* puto quod aut rori aut stellis humoris istius ex auribus effluentis guttae, sunt similes; sed utique praeferenda videtur *Adis'*. explicatio qui ab *atro colore* epitheton intelligit निशाह्वया निशासंज्ञकाः कृष्णावर्णत्वाद् रूपकम्. Eorum dentes cum *lunae segmentis* सत्पतेः कलाः (cfr. Hitop. p.1. sl.1. शशिनः कला) comparantur, सत्पतिः enim *stellarum-dominus* est *luna*. सत् vero *stellam* significare, quamquam hanc notionem lexica ignorant, aperte testatur Schol. ad v. 45. (pg. 34. lin. 2. a fine) सन्ति नक्षत्राणि. Ceterum elephantos libidinis rabie saevientes (मत्तान्) intelligi vix opus est, quod moneam.

V.9. *a*. Calcutt. स्वात्मभवविनाशी, quod, utrum typothetarum incuriae, an Codicis cuiusdam lectioni debeatur nescio, omnino ferri quidem potest, sed Schol. lectionem utpote magis poeticam praetulimus, eidemque favet Cod. Londin. - शकालि i.e. शकारि uti अलङ्काल pro अलङ्कार v. 52. *a*.; de र et ल aliarumque litterarum commutatione cfr. Schol. praeceptum ad III, 3. 53.

V. 12. Vel quisquis cuculus has separatas conviciabatur, haec *et* haec verba fracta emittens.

V. 13. Splendor á lunâ accepiebatur, incrementum a Mangorum-*arborum*-ordinibus cuculi-loquelâ. Non*ne* a pavonum-grege saltatio peragebatur, altaque vox non*ne* percipiebatur?

V. 14. Mangorum-floribus-obtecto tempore qui patientes *erant* separationis? Quae mulier *cum* amatis non recordabatur vocem allicientem postea antea vel rixantem?

V. 15. Amoris-onere-gravatum ab arbore ad arborem vagans apum examen, cupiditate *florum* mel bibens, celeriter contristatum, suaves voces emisit, eo ver maiores splendores accipiebat.

V. 16. Nonne profecto amata mente-superbi-amici-congressum nanciscebatur, conspecto veris-coelo *ob* valde-ebriorum-mobilium-apum-dolum vagantibus-nubibus-*obducto*?

V. 17. Illoque *tempore* qui exiit aedibus non adeptus intus indefessi-connubii-opportunitatem inimicus malusque morbus hunc accessit maximis-tenebris-*tectum*, imprudentem.

V. 18. Quae *femina* non-morata novis-sertis-nexis-tempore-transacto irascens amati domum non adibat, hanc sine hoc celeriter capiebat heus taciturnitas cum poenitentia descendente.

V. 19. ,,O montis-arbor! expers-gravis-aerumnae, *quae* coelis spatium

---

V. 12. *b.* भङ्गम् इतानि a verbis: *fracturam nacta* i. e. fracta. In versus fine in Calcutt. perperam deest Visargus, adest in Cod. Londin.

V. 13. आम्रावलिषु पिकलापेन Calcutt., metri gratia च inseruimus, postea tamen vidimus non opus esse hoc nostro, quamquam sententiae non adversario, additamento habet enim Cod. Lond. आम्रावलीषु qua ipsa lectione versus metro aptissimus evadit. आवली autem formam a Wilsonio temere omissam, iam reperies apud Colebr. in nott. ad *Am. Cos.* pg.

V. 14. *b.* कान्तैसह perperam Calcutt.

V. 16. *b.* भ्रमद्भ्रम् rell. Stridente apum circumvolatu coelum vagantibus nubibus quasi obductum est.

V. 17. *b. fin.* Calcutt. असन्तमसम् falso, nobiscum consentit Lond. Cod. In अतान्तरतान्तरताम् Schol. noster अतान्तम् per अविस्तीर्णाम् exponens, a तन् deducit, quam tamen participii formam quum alias legere me non meminerim, tanquam partic. तम् rad. cum *Adis'* per अग्लानम् explicare malui.

,,superas floribus-oculis*que*-praedita, eloquere amato conspecto, o ,,decus meum, ut nunc vere, sicuti Rama, celeriter sane voluptate-,,fruar!"

V.20. Ita accedens *arborem* eximia *femina* non-*gavisa*-aggresso-suo-coniuge ab illa arbore *vel* paululum responsi non tulit; conficiebatur amoris-serpente.

V.21. Quae lasciva *femina* hoc die florum-sagittam pertulit in corde ubique sedentem, quo, apes, vere conspecto praesente, quasi *ob* proprium *amoris*-desiderium stridebant?

V.22. Tunc ille Nalus, cuius hostes insipiebant, uxoribus praeditus, mente amore dilaceratâ petebat eximium suum Mandâris-arboribus praeditum lucum.

V.23. Ei *Nalo*, lunae simili-facie, honorato, dedita Bhimo-nata gaudebat fausta in Nandano-simili silvâ.

V.24. ,,Heic adverte amabilem vultum!" ita *appellatae* amati voce, armillis-tinnientes singulatim *erant* aggressae-lucum feminarum-turbae, in quarum ventre pulcrae-plicae.

V.25. Per novos-flores-inclinatis-arboribus-*praeditas silvae*-plagas alia *femina* animo-superba adire non desiderabat; factus *est nocuus* ille

---

V.22.*a.* मन्दारितया a verbis: *insipiente-hostilitate.*

V.23.*b.* समाननन्दने *simili-Nandano* signific. durius compositum est, exspectaris नन्दनसमाने वने; ex altera Schol. interpretatione, ex qua समाननन्द् *verbi forma* (क्रियापदम्) est, cum molesta verbi exoriatur repetitio tum quid de ने fiat, omnino nescio.

V.24.*a.* Calcutt. आवलयस्वसदृशम् sed metri caussa स eiecimus, quod postea confirmatum vidimus Cod. Londin. Possunt verba etiam ita separari आवलय स्वदृशम् *adverte tuum-vultum,* ita ut non opus sit Atmanep. forma, et revera hoc modo seiunxit *Bharat.* verbis: रुचिराम् मनोहरां स्वां दृशम् आवलय आवर्तय. — अलय: *plicae* videntur esse zonae, quae hinc त्रिवली nomen accepit (Indralok. V,9.), Schol. noster त्रिवलीभङ्गा: *tribalis plicae,* cfr. etiam vv. 46. 60. Wilsonii in lexico वलि: explicationem *cutis rugam* tanquam arctiorem iam notavit Bopp ad l. l. pg. 96. वलय: Wils. *armillas* exposuit, latius explicat Schol. कटकम् *tintinnabulum,* ornamenti genus, quod in pedibus et manibus gerebatur cfr. Indralok. V, 11.

V.25.*a.* नवकुसुमानमनागा: a verbis: *per novos flores inclinationem habentibus arboribus praeditas.* Hoc autem duplici ratione potest intelligi aut ut arbores per novos flores inclinentur, aut per eosdem colantur, tunc verte: *per novos flores honoratis arboribus prae-*

vir offensionis-expers, non raro promittens pulcrorum-florum-donationis-honorem.

V.26. ,,O amica, splendente-corpore-nacta-laudem! *vel* parva tua ira per- ,,niciem parat illi iuveni; nonne is exsiccatus-iuvenili-facie heic ad ,,tuum pedem erecto vultu mortem oppetet?

V.27. ,,Etiamque ab expanso vere novitas heus non*ne mox* prorsus-ab- ,,iecta *erit*? aggressa arbores heic gaudium ineffabile accede! splen- ,,dor posterusque fulgor eius *veris* non delectabilior."

V.28. Sic a lascivâ in-capite-effusis-cincinnis pernigrâ amicâ monita, alia *femina* prope amatum accedebat, ludebatque hic cum-illâ, Sri-*Deae* simili.

V.29. ,,Peramabilis *est* relicta-a-gruibus lacus-ripa haec ab-avibus-petitâ- ,,fruticum-copiâ-*praedita*! Heic profecto quae superbia tibi?" Sic caram alius abduxit superbae-laudator.

V.30. Alia *femina* stans etiam non-averso-vultu in illam arborem, per-rubicundo-polline-*praeditam*, carpendi-cupida, risu suo flammâ-privatae florem non amplius conspiciebat.

V.31. Liana veluti splendebat alia puella aggressa-lacum, quae arbores frondibus-tectas conspiciens exsultabat.

---

ditas rell. Notum enim est Indos praesertim mulieres vere adveniente arbores sertis et floribus solere coronare. आश्रित्य i. e. अङ्गीकृत्य *Atrey*. Altera Schol. lectio सत्कुसुमदामदानम् *pulcrorum-florum-sertorum-donationem* repugnat *rimo*.

V.26.*b*. De duplice negatione cfr. I, 20.

V.28.*b*. समया cum accusat. uti अभितः construitur, cfr. Schol. ad h. v. et ad IV, 8.

V.29.*a*. विचीयमानस्तवकः (वि + चीयमान + स्तवक) *ab avibus rell.* i. e. *ab apibus*, sed simplicius (e विचीमान + स्तवकः) *coacervatis-fruticibus-praedita* explicatur; *superbae-laudator* i. e. *cultor, venerator*, optima mihi समानस्तवकः compositi videtur explicatio, quamvis idem aliter posse explicari, bene scio.

V.30. अरुपातरपरागस्य genitivus melius, puto, ab अपराग् dependet, quam a लवेप्सुः, hinc vertimus *non-adverso-vultu in rell.*

V.31. Apponemus Londin. Schol. integrum तया परया अन्यया बालया षोडशवार्षिकया स्त्रिया लतातये 'व लताया भावः लताता तये 'व वल्कीत्वेन (?) इव बभे शुशुभे तया कया या पल्लवालयान् किशलयगृहान् अगान् वृक्षान् अवेक्ष्य विलोक्य बभ्राल चचाल पल्लवगृहनार्थम् इत्य् अर्थः किम्भूतया तया श्रितालवालया आश्रितवृक्षमूलया. *Atreyabh.* Structuram pass. in activ. mutavimus. लतातया a verbo: *lianitate* (abstract. लता vocis). *Aggressa-lacum*, uti Schol. explicat, पल्लवनायनार्थम् *frondum adducendarum caussa.*

V.32. Inter medias lianarum series alius invenit pulcram vel absconditam, eam ex amicarum risu ebrietateque apum nempe cognoscens.

V.33. Alia *puella* arborum-pollinem-*tanquam*-súmmum-habens, turbidorum-oculorum-gaudii-desiderii-particeps ab amatore non-aversa-facie positionem cepit; tunc etiam ille vir nonne captus *est* ab ea, quae vultus-directionis-gnara?

V.34. Vel in iniuriis *versatus* sese-ipsum innocuum reddidit aliquis diuturnis *amicae* fallaciis; ea rectam-mentem assecuta non *amplius* irascebatur illi, vitae simili.

V.35. Erat ideo innocuus alius vir, quod optimus ille honoratae-feminae admirationem-commovens variis-avibus-*ornatum* lucum nullo-laudis-lapsu laudabat.

V.36. Alius a-feminâ, vitae-pari, superbâ, splendente, inclinatus pedis-ictum suo-capite pertulit.

V.37. Gracilium-*feminarum*-turba, optimis-aedibus-*praedita* hoc lucu erectis-arboribus-*ornato* capiebatur frigido-Mâlayo-vento-commotâ-*arborum*-serie-*instructo*.

V.38. Sic voluptate eximiâ-captâ cum istis feminis aggressis-splendentem-lucum, viri deinde prope lacum expansis-lotis-*ornatum* accedebant.

V.39. „Quid aquas aggrederis has, tu quae sedes *es* virtutis-*et*-Amriti-pro-

---

V. 32. व्रततीनाम् आलीनाम् मध्ये Schol. *inter medias lianas et amicas vertit*, sed quandoquidem in altero hemistichio आलीनाम् *amicarum* significatione revertitur, melius per *series* explicatur. विचि est *quaerere, petere, invenire* (cfr. hebr. מצא); sed forsitan etiam hic proprium de apibus mel colligentibus (v. 29.*a.*) vocabulum adhibitum. cfr. vv. 42.*b.* 46.*b.*

V. 33.*a.* कलुषाक्षि *rell.* turbidorum oculorum *gaudii-desiderii-particeps* i. e. *amatoris videndi cupida.* — *b.* De duplici negatione cfr. I, 20.

V. 35. जन: *virum* et *feminam* significat, est ergo latinorum *persona*, deinde etiam (prim. pers.) pronominis loco (सल्लुकाणो) adhibetur exempli gr. III, 33.*b.* IV. 44. Ante यत् metri caussa inseruimus तत् e Schol. petitum, sed cum textu Calcutt. consentit Lond.

V. 36.*a.* पदाहतिम् vocem *Wilso* in lexico non attulit, quae de आघात autem, nostri et Schol. Lond. glossemate, ibi leguntur (*a slaughter house, a place for killing animals or victims*) non sunt nostro loco apta, quapropter e radice ipsa notionem eruimus. Ceterum पदाहतिम् etiam potest separari पदा "हतिम् *pede ictum.*

V. 39.*a.* Calcutt. या धाम sed metri caussa e Schol. त्वम् inseruimus, quod tamen non poenitet nos recepisse, etsi non confirmatur Cod. Londin., qui consentit cum Calcutt.

,,fluentis-finis?" Sic hic Nalus voluptate-*plenus* et a-fraude-liber cum Bhaimide cito lacum adibat.

V. 40. Liberi-a-sordibus, summi lacus splendores huius egregii *Nali* rapiebant mentem, etiam Cocae, Curarae, anseresque clamantes.

V. 41. ,,Quae noxa est? profecto enim hic *est* ludus paucis aquis fluctuan- ,,tibus; a velocibus-balaenis-liberam aquam aggressae quid timent ,,istae feminae a constantiâ relictae?"

V. 42. Deinde apes ex illa loto adhaerente-polline-*praeditâ* reversa, hancipsam *feminarum* faciem non-averso-vultu petebat, e *mellis*-cupiditate.

V. 43. At a turbis Nalinarum mulierum, amore-flagrantium, valde-agitata lotorum-agrorum series, mentem-exhilarans, apum perturbationes commovebat.

V. 44. Gracilium-*feminarum*-caterva medium lacus-splendorem aggressa maiorem metum ingressa *est* propter undas e lotorum saltationis-loco *commotas*.

V. 45. Deinde multo post haec feminarum-turba e lacus aquis, spumâ-circumdatis, instar coeli egregiis-stellis-*ornati*, a loquace grue sonantibus, ripam accedebat.

V. 40. *a.* सारस्य: *ad lacum-pertinentes, lacus-proprii.* कोक Wils. (2) *the ruddy goose* कुरर *fem.* री *an osprey.*

V. 41. *a.* Calcutt. स्फुटमङ्किर्विहृ ... e Schol. addidimus इयन्, sed e metri legibus monosyllabum quodpiam vocabulum requirebatur, quod tamen ex arbitrio inserere noluimus. Profecto autem istud इयम् confirmatum vidimus Cod. Londin., qui praeterea simul monosyllabum istud quod desiderabamus vocabulum exhibet; etenim ibi legitur इयं हि विहृतिर्, itaque si illud हि textui nostro inseris, omnia in integrum sunt restituta. — धृतिभिर् ग्रस्तिम् इताभि: a verbis: *a constantia abiectionem expertis.* Ex altera Schol. interpretatione, ubi ग्रस्तिमिताभि: unum vocabulum est, contraria existit sententia: *constantia immobiles, non-relictae,* pro चञ्चलाभि:, Schol. glossa, ग्रचञ्चलाभि: videtur legendum, idem enim significat altera eiusdem glossa ग्रस्थगिताभि: cfr. स्थग् rad. et स्थगित apud *Wils.* (2) *shamlefs, abandonned.*

V. 43. *b.* ग्रलिनीनाम्, *fem.* ग्रलिनी *forma* versus tantum caussa est adhibita.

V. 45. *a.* fin. सारसत:; vocabulum सत् *stellae* significatione non exhibent lexica, sed secuti sumus Schol. auctorem, qui सन्ति explicat नक्षत्राणि cfr. insuper compos. सत्पति v. 8. *b.* — Typothet. vitia Calcutt. Schol. in hoc versu cumulata correximus: lin. 7. a fine ज्ञलात्

V.46. Inde haec turba plicis-inclinata ivit apes *post-se* ducens *odore* viam, splendoris-serie-ornatam, propter solem ex-ortu-immergentem.

V.47. „Heus *Damayanti!* exple desiderium, amoris-interfector putandus, „amore aeger corpore sum." Sic Nalus duxit caram in aedes summis-Camadevi-optatis-*praeditas*, valde-vehiculis-*instructas*.

V.48. Rubicundus-splendor a sole accipiebatur; illa excellentiae-copia a lotis non expandebatur, nam nunc lucendum *erat* illi furi, eius radiis hanc-*lotum*-ingressis.

V.49. Quapropter a quocunque *loco* solis radiorum-cumulus cohibitus erat, ideo ibi ibi magnae-obscuritatis-cumulus expansus.

V.50. Et obtectus-sol excipiebatur illo *vespertino* tempore, sonantes-aves-expandente, sacrificiorum-experte; aetherque splendida-velamenta-vincens micabat sideribus.

V.51. Deinde a Luna, prodeunte ex aquarum-rege, splendorem coelum accipiebat; fulgebat illa Camadevo-praevio uti argenteum vas.

तडाग *rell.* pro जलातडाग, lin. 5. a fine (vocabul. 2.) सारसत: pro सारत: lin. 3. a fine आकाशात् pro आकात्.

V.47.*a.* *Exple desiderium, amoris-interfector rell.* i. e. nam equidem, si negas, possum amorem interficere, exstinguere. Structuram autem इहम् (vel ईहम्; इ vel ई enim *Camadevi* nomen est) मन्य: pro इहो मन्य:, (quae Arabibus admodum est frequentata imprimis apud *verba cordis* (افعال القلوب) cfr. de Sacy Gramm. arabe tom. II. pg. 184.) apud indicos scriptores me alias reperire non memini, lectionem autem haud quaquam esse sollicitandam comprobat *Bharat.* cuius scholion adscribam अहम् अङ्गे शरीरे मदनेषु विकृतिमान् स्मरशरजनितविकारः सन् ईहम् मन्यः ई कामं हन्ती 'ति ईहः ईहं कामहन्तारम् आत्मानम् मन्यते ईहम् मन्य: ex quo eum totum cum nostro consentientem intelliges.

V. 50. Forsitan praeferenda est prior Schol. lectio जितरुधिरवितानेन *victam-sanguinis-expansionem-habente,* pulcre enim vesper (ad कालेन autem refertur) dicitur *sanguineum occidentis solis ruborem dispellens;* tunc a अवितानेन (a अवि + तान) *tegminibus-expanso* sive *tegminis instar-expanso* explicamus et ad व्योम्ना referimus. Londin. Cod. जितरुधिरवितानेन.

V. 51. Schol. उद्यत: (= उद्गत:) *nominativum partic. pass.* (a यम् rad.) habuit, tunc verte: „deinde ille (चन्द्र:) e mare egressus — a lucente (i. e. luna) aether rell. — fulgebat rell.", nos autem *Ablativum partic. act.* (ab इ rad.), quo simpliciorem putamus fieri structuram. स्मराग्रग: Schol. ad घट: referri vult, sed non prorsus intelligo, quorsum sit intelligendum; si vero ad (स) refertur: *luna cui Amor praecedit* sententia aperta est. Ceterum similem comparationem argentei vasis cum luna legitur Matsyop. v. 10.

V.52. Quae disiuncta *femina* potest intueri hanc lunam gerentem nigrum signorum-ornamentum, viatorum-perniciem quovis tempore (i. e. quavis nocte) prodeuntem.

V.53. Deinde frigoris-guttis-fluentes Cairavorum-multitudinem-expandentes lunares radii ingruebant in terris.

V.54. Qui quovis dolo tunc post se ducebant feminas, hi viri alto hoc ipso in potestatem ducebant.

V.55. Cum risu-*et*-petulantia *et* lascivia simul amoris impatientes hi *homines*, Suri-*et*-Asuri veluti Amrito, Surae-*potu* cupiditatem expleverunt.

V.56. Mustoque bibito erant titubantes non-titubantes, non-titubantes titubantes; spiritu *alia etiam* lux celeriter occupavit multitudinem hanc Camadevi-splendore-perturbatam.

V.52.*a*. De र् in ल mutato (अलङ्काल) commode Schol. monet cfr. etiam v.9. et infra ad III,53. In Calcutt. प्रसमीक्षितुम्, sed metri causa प्र praepositionem, quam insuper Schol. non habet, delevimus; et revera abest in Cod. Londin.

V.53.*a*. कैरव n. *the white esculent water lily* Wils. Post वारतुषारशीकरा falso Visargus omissus in Calcutt.

V.55.*a*. ते puto ad viros mixtos cum feminis referendum. आदरै: nescio an recte *lascivia* verterim, quae *Wils.* s. v. attulit (1. *commencement, beginning,* 2. *respect, reverence*) nostro dicto non sunt apta. Schol. eiusdem vocabuli adverbio (सादरम्) explicat (cfr. eundem ad I, v.2.). Versus, quos idem *Bharati* nomine laudat, e *Mahabharato* desumptos vix crediderim; decem amatoriae feminarum artes paulisper diversae enumerantur *Hematsch.* 3, 171.

लीला विलासो विच्छित्तिर् विव्वोकः किलकिञ्चितम्
मोट्टायितं कुट्टमितं ललितं विहृतं तथा
विभ्रमश् चे 'त्य् अलङ्काराः स्त्रीणां स्वाभाविका दश

In Schol. lin. 2. a fine वक्तव्यभावणाम् correximus pro वक्तव्यभाषाणाम् Calcutt.

V.56.*a*. Prioris versus sententia est: omnes vini vi capti vice versa sese gerebant. Sed possis etiam separare नता 'नता नता न ता: *inclinatae et non-inclinatae inclinatae nonne hae feminae?* sive prius tanquam compositum नतानता *inclinatae-et-non inclinatae* coniungere. Tunc sententia est: *omnes titubarunt*. De synaloephe नता 'नता: vix opus est monere cfr. exempla, apud Stenzlerum *Brahma-Vaiv.* pg. 17. (85. *b.*). Ceterum Indicas mulieres etiam non abstinuisse vino iam v. 11. vidimus, quinimmo easdem usque ad ebrietatem indulsisse potui iam proverbiali dicto docetur चपले 'व स्त्री मत्ता Matsyop. v. 42. Vituperatur autem mulierum ebrietas Lassen *Pentap.* p. 64. sl. 11 *a*. 13 *a*. Reiicienda videtur altera Schol. explicatio भवन्न् अतानतानतानता: *erant inarticulatis sonis*

V.57. Bibitoque hoc musto ab apibus cito relicto liberum ab-offensa-statum-efficiente, petiit libidine-*excitata* cum celeritate-iens turba lectum stratum.

V.58. A non-procul-stantibus amatoribus bene remotae-a vestibus factae *sunt*; harum-femora splendebant tenera-*et*-magna laesa únguibus.

V.59. Deinde in mari-*coniunctâ*-latâ-terrâ-celebratae-virtutibus eximiae-feminae summum-amoris-lusum-*exercentes*, in Camadevi-festo voluptate fruebantur uti etiam iuvenum-turbae.

V.60. In hoc *amplexu* murmuris-sonorum-aequalitate-coniuncto veluti in saltu plicae descendentes *erant* altique tintinnabulorum soni, et in *amatorum*-pectore deciderunt monilis-stellarum-sertum.

V.61. Mollis-mente Nalus cum hac *Damayanti*, fraudis-experte, gaudiorum indesinentis-fortunae-participe, a qua Sris erat depressa, voluptatem adibat.

V.62. Haec *Bhaimis* libera-a-timore, expers-fraudis, proba erat *ideoque* Nali desiderium explebat, isque amore-libenter-defessus huic (Damayanti)-optatum summum *amoris*-ludum exercebat.

---

dediti, neque magis probanda alterius hemistichii separatio रमा ’रम् आर मारम् आकुले sqq. *splendor cito tenuit Amorem perturbatis hominibus his vino.*

V.58.a. In अट्टरवस्थिते: observanda est a Schol. commemorata, अ *apocope* (अलोपः). व pro अव (अट्टर + वस्थितेः), cuius exemplum alias non repperi. घाता नखैः: sine dubio, creberrimo digitorum tactu.

V.59.b. Ex alia interpretatione *cum iuvenum-turbis,* sed तथै ’व receptae videtur favere. Pro प्रवरमहेलाभिः Schol. legit प्रबलमहेलाभिः ex vulgari ब et व, ल et र litterarum commutatione.

V.60. Describitur a poeta, uti recte Schol. monet, *contrarius amor* (विपरीतरतिः) de quo cfr. Lassen *Pentapot.* pg. 87. not. ad Slok. 53. *b.* et Stenzler *Brahma-Vaiv.-Pur. spec.* pg. 36. slok. 15. de वलय: cfr. ad v. 24., तारावलि: idem est ac नक्षत्रमाला i. e. Schol. auctore sertum 27 margaritarum, quocum consentit Wilson *theatre* Vol. II. *Malati and Madhava* pg. 68.* *a garland of 27 pearls, the number of the Nacschatras, or lunar mansion,* ubi tanquam cincinnorum ornamentum commemoratur: *or with the starry garland on her brown locks etc.*

V.61.a. Altera separatio मुदाम् अनारमाय या *gaudiorum ad indesinentiam quae,* reiicienda est propter hemistichii *b.* clausulam रमा यया.

V.62. Schol. totum versum opinor recte ad रतात्रसरम् refert. नलस्य *rell.* a verbis: *Nali (o) ad desiderium ibat* sive *lucebat,* आसीत् praeter. multif. ab radice अस् cl. 1. (cfr. IV, 33. *b.*)

V. 63. Ita Nalus, aerarium in regno-procreatarum divitiarum, usque-ad-adventum multimodis-fraudulentarum, a-Cali-paratarum calamitatum, fortunae vi voluptate fruebatur.

V. 64. Statim post sui-optionem festa-*celebrans* Naischadhus incorruptus-mente terram tuebatur; tunc splendebat Cuveri-divitiis-*praeditus*.

Quodsi vero duplex आसीत् molestum est, ex alia Schol. interpretatione coniungi potest सीत्कृतिनी *labiis-tremens* (de libidinis-tremore) tunc verte: *Haec etc. labiis tremens Bhaimis ad Nali desiderium erat.* Alias coniungendi rationes vid. apud eundem.

V. 63. *a.* Calcutt. बलेननानामायानाम् potuerunt aut ita separari बलेन ना नामा ऽयानाम् *vi vir nempe fortunae;* aut hac ratione बलेन नानामायानाम् (e नाना + मा + अय) et referri ad अरमत् (*vi variis-splendoribus-praeditae-fortunae* sive *variorum-splendorum-fortunae*). Quae ipsa tamen cum metro repugnabant eo corrigenda duximus ut ना, e typothet. vitio fortasse insertum, eiiceremus. Schol. नानामा rell. silentio praeterit nisi ut अयः per शुभावहो विधिः explicat. Cod. Londin. tamen, qui ipsa verba ita exhibet: बलेन ना नामायानाम् lectionem Calcutt. tuetur, utrum autem iure aut iniuriâ peritiores diiudicent. — Alteram lectionem अभवत् pro अरमत् puto peiorem.

NALODAYI Cantus III.

V.1. At Deorum principes, nubibus-similes voce, ab hoc festo, splendente, coelum profecti conspectum Calim, qui operibus bonis non-gavisus, de eius itinere interrogarunt.

V.2. ,,Captus illa Sri, gloriarum diurnitatem-habente, Bhimi-filiae-ma- ,,giam ingressâ, ad hanc-obtinendam incomparabili desiderio nunc ,,hominum-mundum accedo."

V.3. Sic ab hoc appellatus dixit coetus purus *Deorum* ,,ne eas! factus *est* ,,Nalus proba-indole-*praeditus* optio eius, turpem-Umae-splendorem- ,,facientis, non-fraudulentae, aptâ-fortunâ-*coniunctae*."

V.4. Ita audito sermone ab Indro-*et*-reliquis, festi-mustum-gustantibus, sacrificiorum-omnia-praestantia-edentibus, succensebat e vitio proprio superbiâ-nato ille opulentus Calis.

V.5. ,,Quae Deorum-optimos fortissimos debilitate praeditos putans Nalo ,,adhaesit superbiae-vi, huic cum-illo novae lianae cum arbore veluti ,,non *est* manendum."

V.6. Sic potens, pernicie-laetus Calis certe hoc dicebat, deinde studiosus occasionis in incrementis, Nali silvestria profecti intus ingressus *est*.

V.7. Ille autem Nalus a Puschcaro-victus fraude lusoria semper fletui-

---

V.2.*b*. मनुष्यम् Calcutt., sed, uti iam Rukertus vidit, मनुष्यलोकम् metri et sententiae gratia e Scholiasta restituendum erat, consentit Londin. Cod.

V.3.*a*. Ex alia separatione विकलो मायायास् *turpis fraude;* अमलो = अमरो.

V.5. sive मानव्रलतया e solita litterarum commutatione i.a. मानवरतया *homine-gavisa*. Ex altera interpretatione: *Quae fortissimos Deorum-optimos adducens* (ad optionem) *coniugio Nalo adhaesit rell.*

V.6.*b*. Utraque lectio अन्तरत: तद्वृद्धिषु et अन्तरतद्वृद्धिषु quam praeter receptam affert Schol. metro repugnat. तद्वृद्धिषु *in eius-incrementis* Cod. Lond. lectio reliquis videtur praeferenda.

deditus cum uxore egressus *est* prae timore e sua-urbe, lato-medio-*praedita*.

V. 8. Turpesque dixit hostis ei sermones; *et* quid ab hoc non captum *est*? Et ille abiecto ornamento variis-margaritarum sertis-*pulcro* sine cibo erravit.

V. 9. Dolorem commovit alii vagans Nalus, in-viâ pedem cum-lacrimis ponens, neque iam ei esurienti *et* summâ-siti-*affecto* aliud *quicquam* erat conservationi.

V. 10. Non ei splendor *erat*, non domicilium, hancque aves abstulerunt petitae vestem; etiam superbiam-*et*-arrogantiam abiiciebat, suae-irae-oceanum traiiciens patientiae-nave, ille.

V. 11. „Centum-cruciatibus medulla nostra effugiet!" Sic hi ambo morte-privati una vestis-parte cooperti, in monte arboribus-tecto, novo-vertice-*praedito*, errarunt.

V. 12. „Haec, *Damayantis* virtus in calamitate etiam *perstat!*" Sic ille propter propriae-vestis-opum*que*-defectum, eius-vestem abscindens, reliquit hîc *in silva* eam dormientem, ab ipso-separatam, a se-remotam-fortunam-habentem.

V. 13. Circumerravit, non-dimisso dolore a Cali agitatus illo, hic hostilis-superbiae-fur; ubi enim propriae-fortunae-culpa ista magna non *erat?*

V. 14. Ubi ferarum-turba ululans indefesso semper*que* aestu-aegra periit

---

V. 8. Sive (किम् — न) *nec quicquam captum est ab illo* (Nalo); नानाहारि aut *multimodis-rapiens* scil. *mentem* (मन:).

V. 9. *b.* ओदन्यस्य, dubius haereo utrum recte verterim. ओदन quod *m. n.* Wilsoni non nisi *boiled rice* est, *cibum* in universum explico, (cfr. अन्न *n.* 1. *boiled rice*, 2. *food*, *Wils.*) hinc *denominat.* putamus formatum significatione: (*orizâ*) *cibo-instruere aliq.* cuius *partic. fut. pass.* ओदन्य (*oriza*) *cibo-instruendus* i. e. *esuriens*. Schol. eodem य suffixo ab उदन्य् deducit, उदन्या *fem.* autem apud Wils. nihil est nisi (*thirst*) *sitis*.

V. 10. Cfr. *Nal.* IX, 14.

V. 11. *a.* Pro नगावृते altera Schol. lectio सुखादृते *sine gaudio*, alias pertenuis, non inepta est si cum sequenti अनवसानो per *et tamen* coniungitur.

V. 12. Cfr. *Nal.* X, 14. sqq. ताम् अमुञ्चत् scripsimus ex altera Schol. lectione, quoniam अमुञ्चत् metro repugnat; at vel sic versui syllaba deest, quam tamen ex arbitrio noluimus addere. Cod. Londin. consentit cum Calcutt.

V. 14. Ex altera lectione, सदा'वि *semper relictum-ab-avibus* refer ad विपिनम्; अभितापातुर: autem

avis, maxime-fissae timorem-commoventes stratae *erant ubi* arbores, in *hanc* silvam pervenit is *Nalus* igne-praeditam.

V. 15. Ab eo moeroris-onere-concusso auditus *est* fletus ,,Nale accurre!" illeque acceleravit ,,tutoris-expers! ne *sit* tibi iste timor" ita statim dixit idem.

V. 16. ,,Ubi dominus *est?* indicato, relinquito infortunium!" sic *clamans* sedes probitatis, ille Nalus valde celer hanc istius animantis regionem accessit.

V. 17. Deinde conspexit serpentem aliquo in silvae-igne sese moventem, in perniciem ineuntem, propria-vi dolores non cohibentem, et capere cupiit vitae-spe-privatum ille istum.

V. 18. Isque tenens-serpentem ab hoc paululum commoto deformis-redditus suo-veneno, conservatus *est* ab offensionem-non-parante compellatusque ,,ne sit tibi mens angorem-ingressa."

V. 19. ,,Erit celeriter sanum tuum corpus hac sumpta veste, Calis-exitu;
,,qui gloriâ aguntur, hi virtutum-ascensu obtinent prosperitatis-com-
,,pletionem."

V. 20. ,,Etiamque sine superbia adeundus iste Rituparnus-nomine nonne
,,dominus, cum hoc ipso-corpore? ubi enim non sint hominum ca-
,,lamitates, peccati-expers?"

V. 21. ,,I, ad quietem gaudium adipiscere! ubi enim non sit a-fraude-liber
,,amicus *is*, *qui* aptus optimo populo *est?*" ita sol-*veluti*-splendens serpentum-rex evanuit.

---

ad सः. — आविभ्रमम् difficile tantum explicat Schol. 1. ex आ (*ubique* cfr. ad IV, 18.) + अविभ्रमम्; 2. = आविर्भूतभ्रमम् exspectaris utique आविःभ्रमम्. Pg. 49. lin. 5. Schol. स्फुटितमा इति Calcutt.; puto typothet. vitio, scripsimus स्फुटिततमा quam ipsam lect. praefero.

V. 18. *b*. Ex alia separatione स हितो नागस् तेन *is (quod) conservatus serpens, ideo (Nalus) compellatus*, sed sane durior structura.

V. 19. Calcutt. ये यशसा typoth. vitio. आतेन hic tantum extra compositionem repperi (cfr. annot. ad I, 19.) radicem autem huius formae esse अत् sive अद् (signif. *vincire, adstringere* बन्धने) praef. आ, aperte videtur demonstrare व्यात्त. sed haec in transcursu, exstat tamen altera Schol. lectio अन्तेन sed sane reiicienda.

V. 20. *a*. in fine, abest in Calcutt. Visargus; tunc इन Vocativum ad Nalum refer. sed valde miror, Scholiastam (pg. 52. lin. 5.) अनेन (tanquam निर्विसर्गपाठः) ex अन् + इन explicare.

V. 21. *b*. इनः Schol. per समर्थः exponit, est ergo eodem modo quo alias ईश्वरः cfr. ad I, 36.

V.22. Ex amoris-potestate stupefactus conversâ eius-veste in propriam, ex hac silva, salutem-non-praebente, multis-feris-cultâ, is Rituparnum non*ne* adiit?

V.23. Constituit cum gaudio aurigam eum iste. is quando promiserat viae transitum, tunc etiam hinnitum altum emittentes eius equi eum celeriter transierunt.

V.24. Interea a Damayanti, suam-voluptatem retinente, vitae-perniciem ineunte, iste somnus celeriter solvebatur, perniciosam relictionem quando fecerat ille *Nalus* eius.

V.25. Ibi haec eximia *mulier* misera, Sîta veluti sine-Ramo, terrorem subiit, quae *prius* palatia-*et*-lucus aggressa, cum coniuge voluptatem ex amore acceperat.

V.26. Et deinde ab hac regina ibi in silva circumerratum *est* in semita serpentum, apum in arborum-serie effusum examen habente, loco avium-gregum.

V.27. Cursus-vi-profuso comarum-nodo praedita Bhaîmis lamentabatur: ,,Rex! pharetrâ-ense-*que* interficiens hostes, consanguineos certe ,,tueris illo."

V.28. ,,Tu, hominum-varia-officia-noscens, incomparabilis, quomodo per-

---

V. 22. प्रीतिवशाद् अनवनत: Schol. noster, dummodo recte eum intelligo: *ex amoris-potestate non-ex-laude* explicat, sed eiusmodi compositum (*non-ex-laude* pro ex *non-laude* i. e. *vituperio*) vix alias putó reperiri. Transtuli ergo secundum *Nrisinhâs'ramum*, Londin. Schol., cuius verba ita sonant किंविध: स नल: प्रीतिवशात् (Cod. प्रीतिरसात्) कूट-स्नेहवशात् अनवनत: स्तब्ध: जड: cfr. Wils. s. v. स्तब्ध: — तद्वसनम् *eius-veste* i. e. serpentis, aut separa तद् वसनम् *hanc vestem.* आत्मसात्, suffixo सात् de quo cfr. Bopp. Gram. pg. 308.

V. 23. *a.* Calcutt. तम् अमनुत सो ऽधुनो verborum ordinem metri caussa transposuimus. Cum Calcutt. tamen consentit Londin. *hinitum* a verbis: *sonorum-multitudinem.*

V. 24. *b.* Calcutt. स च यदा, sed च istud, metri et sententiae caussa eiecimus; et profecto abest in Londin.

V. 26. Hunc et sequentes vv. — 29. transtulit Colebrooke *As. Res.* Vol. X. pg. 404. indeque Kosegarten *Nala* pg. 264.

V. 28. मानवनानान्यायवित् ex alia interpretatione *Mânavorum-variorum-officiorum-gnare,* sed tunc; puto ita नानामानवन्यायवित् componendum erat vocabulum. Alteram lectionem (सानुस्वारपाठम्) ex qua मानवनानां न्यायवित् (*superbae, officiorum-gnare!*) separatur, recepit celeb. Colebrooke, qui huncce versum (*Asiat. Research.* l. l.) ita transtulit:

,,sequeris relictionem uxoris, silvam-aggressae probitatis-laude-pos-,,sessae?''

V.29. ,,Ab alio-perpetratum autem hoc scelus cognosco, quod non cogni-,,tus es mihi cum tali-mente, ideo te, domine, in hac perturbatione ,,non accuso peccatorum-congressu.''

V.30. ,,O anima! quamdiu corpus abs te non relinquetur, non*ne* cum eo, ,,qui cordi-insidet tibi, vehementer-excruciato in corde, in-igne-,,ferri instar, erit manendum?''

V.31. ,,O amate! quem percelebrem regni-principem proprius-populus ,,nactus, fortunam *et* gaudium adeptus *est*, ille tu, in hostium-acie in-,,trepide, modice-ridens! profectus quam regionem aggressus es?''

V.32. ,,Cuius-gloriâ exiguum *est* coeli-spatium, qui invisi viri cito pectus-,,rumpens, montis verticem, o fera, istum cur accessit, meus ama-,,tus?'' Sic illa flevit.

,,Unrivalled in excellence and conversant with morality, how hast thou practised the desertion of a wife proud but left helpless in a forest; thus rendering thyself the limit of the praise?''. Ultima autem verba *thus sqq.* textui nostro non convenire sed spectare ad eius lectionem *D'hrita-sima navánám* (धृतसीम नवानाम्) (pg. 403.) apparet. Sed quoniam hac ipsa lectione metrum prorsus destruitur, et nostra insuper recte incisa reperitur apud eund. *Tab. A.* (pg. 357.) fig. 5. vi:um cl. ita tanstulisse maxumopere miror. Hinc *Kosegarten* ,,Schranken setzend deiner Herrlichkeit''.

V. 29. *a.* Si यत् ad prius membrum refertur, न sqq. in parenthesi ponenda erunt. Schol. inversionem statuit: ,,non*ne* cognitus es mihi tali-mente *proba?*'' *Colebr.* तन् न pro यन् न item Londin. Cod., sed quoniam तत् in altero hemistichio recurrit, *relativ.* praefero.

V. 30. Durior structura est quum पावकायस् *nominat.* non ad हृद्योका यस् sed ad अधिकायस्तेन debeat referri. Qua propter Londin. Scholl. coniungunt पावकायस्तेन *per ignem-cruciato* (अग्निदग्धेने 'व *Atreyabh.* et eodem modo *Adis'.*). Attamen tunc आयस्तेन iterum recurrit in अधिकायस्तेन et यथे 'व vocabula ad *comparationem* utique spectant.

V. 31. *a.* कमित non correxi कमितः *vocat.* a कमितृ propter Schol. cum textu consensum eiusdemque explicationem tanquam क्त *partic. passivi,* (insolita forma pro कान्त) Lond. tamen Cod. habet कमितः. In fine *b.* इतः etiam *hinc* adverb. potest verti. Ex altera quam Calcutt. tuetur, lectione यस्यपदे *rell.* separa यस्य पदे ऽं कमित स्वजनो यम् rell. *o amate! in cuius terra, propriis populus quem regni-principem nactus, salutem* et *gaudium adeptus* est. Aliam praeterea scripturam exhibet Lond. Cod. यः स्वपदेऽं कमितः atqui यः vix apte (ad स्वजनः) potest referri.

V.33. ,,Accipe venerationem,'' inquit, ,,inclinabo ego ipsa, exhibentque ,,pulcrae *feminae* honorem tibi; caritate infinitâ me, Asoke! (i.e. ,,moeroris-expers) fac nomine-praeditam tuo.''

V.34. Ita lamentata in silva, porrectis-capite-pinis-*praeditâ*, perpulcra, nobilis-motu cursum fecit; deinde fletus-sonis-*dedita* offendit in aquâ-privatum, siccum, sterile solum.

V.35. Haec Bhimo-nata amoris-angore-*oppressa* pervenit sterili via ad silvam, ferrarum-agmen sonans, doloribus-plenum alentem, erectis-serpentibus-*instructam*, venatoribus-*cultam*.

V.36. Illa Bhimi-filia pulcra-oculis-*et*-naso, cum lacrimarum-fluxu, terroris-mente, cum fletu offendit in serpentem, captaque ab hoc eximia ea.

V.37. Deinde ferus-venator, hostilis-roboris-deletor, suam-vitam pessum-daturum et illius-vitam destruentem *serpentem* supervenit, gladii-fine eius-ori immisso fecit acer deridendum istum.

V. 33. In Schol. lin. 2. a fine scripsi शोकरहिताम् pro शोकरहितम्. कलना vocem lexica non exhibent, Schol. per बुद्धि, पूजा explicat. अयं जनः *haec persona* (*inclinabit*) i. e. *ego ipsa* cfr. ad II, 35. *pulcrae feminae rell.* ad haec apte monet Schol. स्त्रीसंस्पर्शात् तव पुष्पोत्पत्तिः *feminarum-contactu tibi florum-eruptio* (erit), quocum consentit *,,the contact of the stem of the Asoca tree by the foot of a woman of superior beauty is supposed to make it blossom''* Wilson's theatre of the Hindus Vol. III. Ratnâvali pg. 15*. Cum posteriori hemist. cfr. *Nal.* XII, 101. sqq.

V. 34. *a.* Alias Schol. separationes उच्चशिरो ऽदारावा *porrecto-capite* ea, *editis-sonis* ea, sive उच्चशिरो ऽदारा वा *generosaque* (वा = एव) haud facile probarim. उदारावा ex उदारा + आवा sive आव (अव); prius descenderet a वा rad. praef. आ, posterius ab अव् suffix. अ, cum Vriddhi (aut sine eadem).

V. 35. *a.* Recepimus e Schol. सविसर्गपाठम् scilicet समारव्याधिः pro समारव्याधि (Calcutt.) quando quidem hoc nobis epitheton aptius ad भीमजा quam ad मृगकुलम् aut ad वनम् videbatur referrendum.

V. 36. *a.* Ex altera divisione, quae forsitan nostrae est praeferenda: भीमनन्दना ऽसारासा (i. e. अ + सार + आस) *instabili-loco* (*domicilio*) *-praedita* i. e. *vaga,* nam fortius poeta iam dixerat सालवनासारा. A sententia cfr. *Nal.* XI, 21.

V. 37. रिपुतरोहा, हा *nominat.* est ab हन् *interfector,* quod formatur per अन् *unâdicum* suffixum ab हन् radice, abiecto अन्. Alteram separationem रिपुतरो हा *perhostilis, hâ!* (emittens) peiorem puto. In Schol. lin. 14. जिहासतम् non in जिहासन्तम् mutavi, dubius enim haereo, utrum *Desiderativ.* formae *omnes* ad *prim. coniug.* pertineant (reg. 539. Boppi) an *partic.* reduplicationis caussa reg. 219. (Boppi) sequatur; accuratiorem adhuc hac de re desidero legem.

V.38. Hanc solam, e fato macram Ciratus ex-amoris-immodici-aegritudine in magnâ-silvâ amabat, non*ne* uxorem concupiscebat *eam* clam libidine-domitus?

V.39. ,,O honorabilis! a me certe silvestrem-plagam-extremam-tenente ,,tu servata es a serpentis-pernicie; id propter mihi fave! *nam* ad ,,salutem-aggressi ubi *homines*, non*ne* tibi veneratio-exhibenda *est?*"

V.40. ,,Pulcri-oris-lunâ-*praedita*! tuos nos cognosce servos!" his prolatis, exsecratione data per mobilem-vultum, irâ fixum, non*ne* cecidit ille a medullis-relictus?

V.41. Combusto-libidinoso-hoste, ab hac Damayanti, vultu altississimis-arboribus-affixo, alia silvestris-plaga pererrabatur, terribilis per-speluncas-euntibus-serpentibus.

V.42. Pède-vagans e fato offendit in montis-silvam, liberam-ab-ignis-calamitate, carentem-aquâ, planxitque ipsa ,,celeriter, o anime, re-,,licte-a-voluptate-interiori, praedite-de-propinquis-dolore, elige, ,,amice, mortem."

V.43. ,,O Lupe! furore-praevio, aggredere me, ne recede, felix per te

---

V.40.*a.* Pro सुमुख *rell.* altera sed peior Schol. lectio est सुमुखि विप्रापे ते नः. *Sextus* dactylicus pes, (इति ultima enim sequenti प्र non producitur cfr. *As. Res.* Vol. X. pg. 399.) unicus est totius carminis. Peior est Lond. Cod. lectio स्मर दासाम् इति दैववशापेतेन i. e. *fati-potestate-interemto* (दैव + वश + अपेत = प्रेत) aut *per fatum-medullis-relicto;* neque eadem removetur dactylus. — Ceterum structuram *passivam* in *activ.* mutavimus.

V.41.*b.* Prima Schol. separatio कन्दरा 'गाहि तया quamquam simplicissima, reiicienda tamen est propter eandem versus clausulam; quae tertio loco proponitur परागाहितया *pollini-addicto* (*vultu*) et कन्दरा 'गाहि तया vix sententiae videtur apta. Elegimus ergo secundam, quum vero ex Schol. explicatione कन्दरागाहितया *speluncis* et-*montibus-addicto*, आहितया eadem significatione atque in उन्नतरागाहितया recurreret, praetulimus *Atrey.* huius compositi expositionem, cuius scholion hoc est च पुनः तया दमयन्त्या अन्या विपिनभूः अगाहि अवगाहिता किम्भूतया दृष्ट्या दृशा दग्धस्मरागाहितया भस्मीकृतसकामामित्रया । किम्भूतया (Cod. किम्भूया) तया दृशा उन्नतरागाहितया अत्युच्चनगस्थापितया । किम्भूता भूः कन्दरागाहितया दरीगतसर्पत्वेन घोरा भयावहा cfr. praeterea *Nal.* XII, 108. sqq.

V.42.*a.* pro अवार् अयतः altera divisio अवा रयतः *carentem-aquâ, festinanter.* सान्तरसान्तर a verbis: *cum fine-praeditae-voluptatis-interius-habens* i. e. abs quo voluptas interior discessit. Pro सान्वयदुःख minus apta सान्तरदुःख *praedite-interioris-dolore* altera lectio est.

V.43.*a.* सा (in fine) nobis aptius ad Damayantim ipsam videtur referrendum, *hoec* = *ego* (cf. *Boppi* Gloss. vocc. एतत् et तत्). sententia: *nam felix sum si abs te devoror.* Aliter

,,certe ego! quid sine amato, fati-ictibus-cohibitam-fortunam-ha-
,,bente, caritatis-experte, est mihi hic gaudium?"

V. 44. ,,Heus Rakschase! devora me, esuriens ne siste, immortalis! obrue ,,medullas! et aegritudinem expelle in feminâ hâc, o a misericordiâ-,,cohibita-dentium-intervalla-exhibens! animam *tibi* dedi."

V. 45. ,,O Brahma! prosperitatis-auctor! balaenosum oceanum reputa mi-,,seriam meam! tu quoque Haris! Marutorum-benefactor! tuere *me* ,,e terrore non-paucis-ictibus-deditum-corpus-habente *tuis* consola-,,tionibus."

V. 46. ,,Tuus-hostis, o Nischadhorum-princeps! incrementum interruptâ

Schol. qui सरमा भवता sqq. tanquam *apprecationem* explicat, सा nempe voce तव स्त्री intelligendum (*felix tecum, utinam illa* tua coniux sit!), aut praecedentia सर मा vocabula ipsa in सरमा i. e. शुनी, वृकी coniungenda (*lupa* sit *felix tecum, utinam illa!*) arbitratus. Sed haec longius putamus petita. *b.* ex altera Schol. explicatione अयतोद्यतोद्यत: discernitur (भिन्नम् पदम्), sed male, अयतोद्यत enim nihil nisi *Vocat.* potest esse: *o fati-ictibus-vincte! egresso rell.*, inepta autem haec ad Nalum est apostrophe. Sed tanquam *Karmadh. compos.* vertere licebit: ſati-ictibus-vincto-egresso i. e. ab eo, qui ſati ictibus-vinctus egressus, attamen, उद् *prodire, oriri* plerumque de *stellarum ortu* tantum adhibetur.

V. 44. *a.* Pro अयि Lond. Cod. अपि, in fine वसा male. *b.* हतम् sententia: noli sollicitudine vexari de me interficienda, quippe quae sim *femina* (et स्त्री अवध्या). Nostrum dictum eximie illustratur *Brahmanavil.* II, 29.

अवध्याः स्त्रिय इत्य् आहुर् धर्मज्ञा धर्मनिश्चये
धर्मज्ञान् राक्षसान् आहुर् न हन्यात् स च माम् अपि

cfr. insuper *Wilson's Theatre* Vol. I. Mrich. pg. 69. vers. germ. Vol. I. pg. 143. करुणान्तर *misericordiae-opportunitas,* sive *res,* sed अन्तर in compositis saepe redundat. Simplicius etiam potest separari करुणां तर *misericordiam relinque rell.* Quam Schol. pg. 63. lin. 8. affert lectionem, cum eius expositione nequaquam potest consistere qua propter verba singula non separavimus, ex hac enim ita erit scribendum वह: करुणां तर दान्तं रदान्तरदा "न्तरदाम् sed haec metro repugnant. Vides ergo Schol. ipsum verborum clangore falsum atque perturbatum. Lin. 9. pro रदान्तरद in Calcutt. typoth. vitio रदान्तद legitur.

V. 45. *Oceanum* propr. *fossam* अदरतोदरतोदरत: i. e. अदर + तोद + रत + उदर. रत autem idem significat atque यत cfr. Schol. pg. 62. lin. 10. Potest etiam मरुताम् cum विहृतै: coniungi *,,o benefactor! — consolutionibus ventorum"*. Ex altera Schol. interpretatione sic legendum est करमाकर माकर माकरम् *rell. gaudii-et-felicitatis-fossa! splendoris-effector! balaenosum* i. e. *ingentem sqq.* In tertia denique Schol. explicatione paulisper haereo, sed vitium in verbis puto latere cf. lin. 2. a fine.

„fortunâ cepit, tu cito mecum subibas miseriam. quando*ne* a timore-tranquilla salutem indelebilem accedam privatam-spe-mentem habens?"

V. 47. „*Tu*, quem domationi deditum hostis probae-mentis-expers paululum „conspiciens hic aufugit, tu, Nischadhorum-terrae-domine errans! „iuvenum-superbia-praedite! iras non-ignobiles evome!"

V. 48. „Virtute-honore-*et*-domatione-ornate! quam habitationem (i. e. „regnum) adiens habitabas, hanc te oportet, in perniciem hostibus „imprudentibus ductis, improbitatis-expansioni-deditis, accedere."

V. 49. „Tu! ne aggredere a virtutibus-relictâ hostili-elephantorum-turbâ „calamitatem! proprium-regnum, o salutis-dator! optatis-hominibus „praeditum hoc accede!" Tunc ita lamentabatur multimodis morata hominum-regis-filia.

V. 50. Illa separata, offensae-expers conspexit alicubi comitatum complectum euntem, margaritarum-cumulum tuentem, invenitque pulcrocorpore-*femina* in mentis-dolore finem.

V. 51. Haec perturbata quasi fati inimicitiis iter cum isto *comitatu* ad exsequendum *consilium* elegit, etiamque ivit invitata, uti carpio in aquarum-fluxu aquam nactus.

V. 52. Et *cum* labore accessit capitalem urbem multis-rebus-oriza*que*-instructam Subâhuis, turpitudinem-repudiantis, cui splendebant cumuli multifarii divitiarum.

V. 47. Nescio num गलन् recte *errans* (Schol. स्खलन्) verterim. Forsitan cum sequenti vocabulo in unum compositum est coniungendum (गलन्नवमानवमान) et vertendum: *iuvenum-superbiâ-praedite!* स: *tu* cfr. infra v. 49. IV, 23. et supra ad v. 43.

V. 48. *Virtute rell.* a verbis: *virtutem .... ingresse!* — Structura भवनीयम् भवता अयता अमुम् *essendum* (est) *tibi accedenti* (accedere) *illam*, similis quodammodo est Latinorum *licet tibi accedenti.*

V. 49. a. Potest etiam ita separari सनया सनयासनया quo melius videtur oratio procedere. Si coniungis हितदे हितदे हि verte: *salutem-praebentibus-studiis-praeditos-homines-habens* (स्वपदम्).

V. 51. बाधितया Schol. *ab impeditâ* scil. *interrogationibus: quae tu es? unde venis? rell.* Sed altera seperatio यये ऽबाधितया *itum* (est) *ab non-impedita*, nunc mihi videtur praeferenda. Lectio ज्ञनौघये pro ज्ञलौघये inepta est.

V. 53. Eaque incognita a regis matre cum-gaudio sustentata *est*; expers-terroris cum moerore ibi haec habitabat, corporis-sustentationem-tantum-curans.

V. 54. Quae tutore-carentis-instar, stationis-expers, pedibus in infortunio errationem subierat cum-virtute, *haec* vitae-salute-praedita erat.

V. 53. सञ्छन्ना *obtecta* Schol.: „propter corporis sordes Damayantis non potuit cognosi." धृत-देहयापनामात्रासा coniunctum (आसा = आशा) *corporis-abiiciendi-tantum-spem-habens*, Schol. vult explicari. Sed recepta separatio commendatur etiam *Nal.* XVI, 18. et 20.

. . . . देहं धारयन्तीम्

धारयत्य् आत्मनो देहं न शोकेना 'पि सीदति

si vero mavis coniungi, melius puto vertes „*corporis-sustentandi-tantum-cibum-habens* i. e. sumens (आशा non *spei* sed *cibi* significatione) dubius tamen haereo utrum मात्र tanquam *medium* compositi membrum *tantum* significatione reperiatur. — Ceterum memorabilis est Schol. canon de litterarum aliquot permutatione cfr. etiam infra IV, 15.

NALODAYI Cantus IV.

V. 1. At Bhimus pedisequis-praeditus, cui obedientes reges *erant*, auditu Nali abitus, alta-tranquillitate-coniuncti, diu operâ-navatâ, suam-mentem servavit.

V. 2. Deinde iussu illius hostis-ense-illaesi noctuque dieque multum etiam errarunt Nali-quaerendi-caussa Binati-optimi, discipuli veluti *iussu* venerabilis magistri.

V. 3. Deinde aliquis horum virorum, officiorum-gnarus, equitibus-divitem urbem accessit, ubi pulcra-oculis illa *versabatur*, regionum-errore dolorem, terrore-aliis*que vexis*-coniunctum, in silva adepta.

V. 4. Misera Bhaimis cum eo adibat suam-domum, ibat ille opibus-dives. Splendens *Damayantis* sua-virtute, fortunâ-cruciato-domino-recuperando, propriae-vitae autem non studuit.

V. 5. ,,Vestis-dimidiae fur! quo es? meum hoc fatum, non tibi gloriosum ,,*est*; fraudem ingrederis relicto proprio-populo, eo *quo* servato ,,esses laudandus."

V. 2. *a.* Calcutt. text. et Schol. नलविचिन्तये sed tam e metrica quam e gramatica ratione scripsimus चितये; न enim litterae inserendae caussa exstat nulla, neque duplicis त uti in Londin. नलविचित्तये quoniam ipsum vocabulum a (वि +) चि rad. (suff. ति) neque a चित् rad. descendit. —

V. 3. *b.* Pro दिग्भ्रमेण altera lectio प्रादिक्रान्त्या *primo-introitu*, mala

V. 4. *a.* Calcutt. स्वगृहं च, sed metri caussa, iam Rukerto praeeunte, च delevimus. Cod. Lond. गृहं च भैमी omisso स्व, quod metro non repugnat, brevis praecedens enim syllaba, tertium pedem finiens, non eget qua producatur, positione. — *b.* dilucidior etiam evadet sententia separato 'यतते 'नृपाप्त्ये *studuit domino-recuperando propriae-vitaeque splendens studet non* sed vereor, ut eadem finierit poeta clausula; attamen cfr. v. 6. *a. b.* — यतते Schol. addit स्म, quo Aoristum significet loco Praesentis.

V.6. Ita ab hoc homine compellabantur coniugis-caussa, huius-(Damayantis)-iussu, isti homines, *qui* Garudi-*instar*-veloces, rebus-relictis *hoc* in terra promulgarunt.

V.7. Et horum unus locum adiens regis filiae virtute-praeditae dixit: ti-,,mor relinquat neve dolor te accedat, qui difficilis-sustentatu ,,menti est."

V.8. ,,In propriis-aedibus-versantem conveniebam Rituparnum, is factus-,,audiens *est* illam rem a me plena voce, *sed* coram *eo* consiliariis-,,circumdato, splendore-praedito, responsum *mihi* fiebat nullum."

V.9. ,,Aedibus adstans, variis-operis-aptus, illius aurigationi praepositus ,,vir, non-longus-manibus, miseros nos via ingressos accedebat dixit-,,que clam:"

V.10. ,,,,Misero propter-defectum-divitiarum, orbato-veste illi, viam-re-,,,,linquenti, haud sane mente magnitudinis-experte debet irasci ea, ,,,,quae in officiorum-praecepta intravit.""

V.11. ,,Perfectam-rem-habens teste hoc eius sermone aggressus sum te." Ita renuntiante Brahmano, veneratione exhibita, divitiarum copiam tribuit *ea*.

V. 6. नागादिस्यदेन a verbis: *serpentes-edentis-velocitate-praedito* (scil. ज्ञनेन). नागादिन् *serpentes-edens* (uti नागाशन, नागान्तक) cognomen *Garudi* est cfr. Wils. *theatre of the Hindus* Vol. I. Mrich. pg. 24. vers. germ. pg. 100., et *Draupad.* VI, 5. सरः सुपर्णेन हतोरगम्.

V. 9. Praefero nunc दीनानायतनस्थः ex altera Schol. explicatione in unum compositum coniungere *miser (et)-procul-ab-aedibus-stans* cfr. *Nal.* XVIII. 5. sic etiam *Atreyabh.* दीनानायतनस्थः तत्रा ''यतने न तिष्ठती 'ति अनायतनस्थः दीनश्च च. *b.* (अनायतनकरः) in lexicis आयतन *longi* vel *longitudinis* significatione non reperitur, quae hic tamen in dubitationem non potest vocari. Ceterum perturbatum est huius hemistichii metrum, etenim ante पप्यू उवाच deest syllaba, veluti स vel aliqua similis. Totum hemistichium autem prorsus aliud legitur in Cod. Londin.

नानायतनान्नः स्येतिनानायतनहस्तपादो ऽश्वादि

quod quandoquidem nec cum metro potest constare, neque praeterea videtur sanum, sine scholiorum ope separare non ausim.

V. 11. मानेन tanquam *adiect.* non habet Wils. Schol. प्रमाणेन, सत्येन inde nos: *teste.* Aliter Lond. Schol. hoc vocabulum explicat अहं तस्य पुरुषस्य वचसा साधुवचनेन तु पुनः मानेन पूजया सन्तुष्टः सन् त्वा त्वाम् आगतो ऽस्मि *Nrisinh.* नत्वा et ad *Damayantim* et ad *Brahmanum* potest referri, prius praefero. धनेषु . . . a verbis: *in divitiis datam-potestatem-habens*

V. 12. Deinde hoc *tempore* Bhaimis, in castimonia Aparna *veluti*, ex ampla-sua-virtute intendebat inde (Ayodhyâ) eius adventum, liberum-a-debito, similem-Garudo, cum Rituparno.

V. 13. Haec sedata per alium incomparabilem, venerandum *Brahmanum*, illum *Rituparnum* clam audientem-fecit propriam suam-optionem „non sentit statim honoratus peccatum" *cogitans*.

V. 14. Deinde *Rituparnus* amore-captus gaudio clam dixit Nalo „heus bone! „Sris me-aggressa *est*, profecto ibimus, ne in perniciem abeat dies."

V. 15. „Ista mulier vincens nos suis-virtutibus abripit, ecqui non capiun-„tur a femina? Illud festum tam procul *est quam* cras, ita fama, „Iodschanorum-centum mensurâ via nostra."

(*erat illa*) i. e. puto, *lautas divitias tribuit*. Versus quos Schol. allegat leguntur *Nal.* XVII, 37. sqq. (quartum autem distichon pg. 74. lin. 2. 3. मा कुरुष्व *rell.*

ne fac, spiritus-domine! sterilem vitam meam,
si superstes non loqueris, feminae-caedes in te cadet.

ibi deest) *Nal.* XV, 10. et XVIII, 8. sqq. Pro क्रोडुम् अर्हसि scripsimus inde अर्हति. Minutiora sunt in quibus differt textus noster a Bopp., quamquam vel in his Bopp. plerumque correctior.

V. 13. *a.* अनन्यसामान्येन (अन् + अन्य + सामन्य) *non-alium-similem-habente* i. e. incomparabili. Bene Lond. Schol. न अन्येषां सामान्यः अनन्यसामान्यः. Ultima verba noster hac cogitatione introducit पूर्वपरिणीता परिणायनान्तरं कर्तुं कथम् प्रवर्तते तत्रा "ह „prius nupta alterum matrimonium inire quomodo audet? ideo dixit..." Vides ergo quam anxie et religiose noster poeta eximere studuerit scrupulum istum de altero isto matrimonio, in quo divinus ille *Mahabhar.* auctor non haesitabat.

V. 14. *a.* Calcutt. स्म स नलं युतो मुदा pro स्मरयुतो ... quocum consentit Lond. Cod., in quo legitur स्म स नलम यूत (pro नलम युतो). Noster autem lectio e Schol. deprompta aptius videbatur, quamquam alia non potest improbari. *b.* Calcutt. वृजेद् इति sed metri et sententiae caussa, Rukerto duce, delevimus इति et profecto abest in Cod. Lond., प्रयाम: *Praet.* vi *futuri* dictum cfr. v. 16. *a.* et ad I, 23.

V. 15. *a.* Calcutt. कर्षति के हृताश्च् च वधू न sed metri et *rimi* caussa, cum Rukerto, च transposuimus. neque obstat, quod च sententiae praeponitur, cum enim saepe redundat, tum apud seriores imprimis poetas huius ipsius particulae vis atque potestas maxumopere videtur debilitata. Cod. Lond. च omisso: कर्षति के हृता वधू न ita ut *rimus* quidem servetur, metrum tamen violetur. *b.* तावत् श्वः coniungimus *tam procul* (suppl. यावत् *quam*) *cras*, aut तावत् i. e. a. तर्हि, germanice *bis* (*Morgen*). Quartus pes mancus est a syllaba श्व इति, an forsitan propter *hiatum* producitur (श्वा)? exempla tamen huius usus desidero. Prorsus corrupta est Cod. Londin. huius distichi lectio

श्वो हस्तीति तावद् ध्वानः समाहायोजनशतम् मितावधू नः

V. 16. „Propterea ibimus, si me ducis cum velocitate non aggresso-noctis-„tempore!" Nali-uxoris-fraudem non-cognoscens ita dixit „Quo „pravis-mente diuturnitas?"

V. 17. „Me profecto cras collet illa, propterea incitatus-equis sim!" Sic constituens quietatus, alîus-fortunam apud illam non timens, celeriter mutatus *erat.*

V. 18. Deinde Nalus accessit currum istum, tela servantem, pulcris-equis-instructum, celeriter-euntem, gravissime-sonantem; et hostium perniciem, hominum-regem attolens, is profectus est.

V. 19. Terrae-dominus *Rituparnus* obviâ arbore obstupuit de repentina distantia vestis suis-humeris-tegumentum-facientis, vento propter currus-cursum commoto.

V. 20. Deinde ille vir Akschae *arboris* fructuum-numeratione *Nalo*, equorum-aurigationis-perito et castimoniâ Dakschi *instar*, gaudium paravit propter intimam-cognitionem talorum.

V. 21. Tunc a duobus-his venerandis, vi-Deorum-principem-vincentibus, in pugnâ non-cohibendis, coniunctim etiam contactâ ad salutem aquâ scientiae-commutatio instituebatur.

V. 16. *b.* क्व दुर्धियाम् ... haec et sequentia aut Nali aut Rituparni sunt verba. si Nali orationem habes, verba: *ubi mente-pravis diuturnitas* aut de *Damayanti* (स्त्रीस्वभावश् चलो लोके *Nal.* XIX, 6.) aut de *sese ipso* (मम दोषश् च दारुणः *ibid.*) Nali cogitatio est. Si vero *Rituparni* oratio est क्व दुर्धियाम् आयामः non nisi de *Damayanti* possunt intelligi et *Nali ... dixit* verba tanquam in parenthesi sunt ponenda. Ceterum non mala est altera Schol. lectio क्व युवधियाम् *ubi iuvenum-mentibus rell.*

V. 17. *a.* Pro प्रणोद्यमानाश्वः Schol. videtur legisse प्रचोद्यमानाश्वः quod idem est. Si *Rituparnus* loquitur tunc तत् etiam cum sequenti potest coniungi तत्प्रणोद्यमानाश्वः (si) *per hunc* (i. e. Bâhukum) *incitatus equis sim* (i. e. vehar). विकृतिमान् autem non mutatum in *melius*, (रोमाञ्चितः *laetus*) sed *deformem* ex amore i. e. *amore aegrum* significat.

V. 18. *b.* नृपतिम् अरोप्य च ita Calcutt.; sed, uti Rukert. iussit, च metri caussa आरोप्य vocabulo praeposuimus. In Lond. Cod. च prosus deest, invito metro.

V. 19. *a.* स्वांसकृतावसनस्य (स्वांस + कृत + आवसन) potest etiam aliter separari (स्वांस + कृत + अ + वसन) *suis-humeris factam-non-stationem-habentis* i. e. suis humeris-delapsae.

V. 21. *a.* Calcutt. विद्याविनिमयो युगपद् ... sed haec metro repugnant; pro विनिमय Wilso simpliciores duas formas निमय et विमय exhibet, quum नि cum मा radice coniunctum iam *commutandi* habeat significationem et निमय ipsum bona *Amari* nitatur auctoritate,

V.22. Posthac, celeriter talorum scientiâ ab illo *Rituparno* propriâ-factâ, ex hoc *Nalo*, in non-proprio-igne maxumopere-perseverante, Calis in altam arborem manifeste etiam abiit; Nalus autem non ei condonavit.

V.23. ,,Huius ipsius Bhaimidis in iram, igni-similem, lapsum me miserum ,,scito! doloris-vi-circumdato, aggresso mihi, sis ideo, tu Nale asyli- ,,dator."

V.24. Sic demisit ille magnanimus Calim perfraudulentum, inclinatum *his* dictis: ,,Gloriae divitiarum thesaurum is possidet, quem capiunt ,,inimicorum-virorum venerationes."

V.25. Deinde per *Nalum* illum maganimum, ab adversario cito relictum, placatum, *ct* ,,ista mulier cras non*ne* tua erit?" sic *cogitando* ridentem, incitatus-equis rex profectus est.

V.26. ,,Hic ipse innocuus perveniat ad desiderium" sic *dicente* die, nondiurnitatem ferente, Nalus simul cum illo *Rituparno* hanc urbem, ab cara habitatam, divitiis-amplam, ingrediebatur.

V.27. ,,Tibi non*ne* lassitudo?" ita *compellatus* ille terrae dominus *Rituparnus*, ductus est ab hoc Bhimo, ad honorem exhibendum, infinito amore in proprias aedes, coelestia-vehicula-vincentes.

---

hoc ipso vocabulo recepto et अप e Scholiasta petito versum integrum restituendum putavimus. *Aqua-contacta* cfr. *Ghatak*. v. 22.

V. 22. *b*. नलस्तु ... potest etiam verti: Nalus *non eum toleravit*, nempe: talorum scientia accepta.

V. 23. *b*. Calcutt. आर्त्यनलसमेतस्य *doloris-igne-circumdati*, sed, quoniam अनल in priori hemistichio iam aderat, praetulimus alteram Schol. lectionem.

V. 24. *a*. Calcutt. अमुञ्चन् महामना sed metri caussa cum Rukerto *Praeterit. multif*. restituimus.

V. 25. *b*. *ista mulier rell*. sunt verba suum ipsius animum placantis Nali, न interrogative posito i. e. *nonne*, ते autem ad Nalum ipsum referendum. Sic Schol., sed potest etiam, puto, melius sic verti: *ista mulier cras tibi non erit*," ita ut न *simplex* sit negatio, ते autem referatur ad *Rituparnum*.

V. 26. *a*. यतताम् इष्टे *enitatur ad desiderium* i. e. *Bhaimidem*. Schol. (pg. 81. lin. 12. sqq.): *,,A Calisolutus Nalus Bhaimidem conspiciat," sic quasi misericordia commoto* (*dicente*) *die, occasum eunte, Nalus cum Rituparno Cundinum urbem ingressus est*. Quae altera eius explicatio nobis videtur magis poetica quam prior ex qua यतताम् इष्टः: *intentis dilectus* epitheton tantum Nali est. प्रियेण जनेन propr. *ab cara persona* i. e. *Damayanti*.

V. 27 *a*. *Tibi nonne lassitudo* i. e. *defessus es* scil. *itinere* cfr. *Nal*. XXI, 29., quae ipsa versio

V. 28. Ille *Rituparnus* aspectu urbis, quietis-hominibus-praeditae-*et*-nullis-festis-ornatae, huius *Bhimi* a-bonis-honorati, osorum inimici, celeriter sane vexatus est.

V. 29. Deinde purus Nalus in aedibus summa-amplitudine-instructis de fraude cogitans splendore celebratissimae, suavissimae, vitae-paris domicilium non adiit.

V. 30. Hunc post suam-invitationem-statim-prope-aggressum, velocitate incitatum-vehiculo conspiciens, illa Naischadhi-cara, infinito-amore-praedita, felicitatem intus obtinuit gaudio.

V. 31. Cum laetitia ab hac-*Damayanti*-missa amica *est* verbis ,,quid illic ,,stat pulcer-oris-loto, relictus-a-peccato, proprius-amatus, hostilis-,,turbae-capitum-fisor?"

V. 32. *Ea* multifariam intuita hunc, propter virtutem cum aequitate *versantem*, quo, splendorem ferente, qualitate-amabiliores non *erant homines*, Damayantis-familiae-iussu in eximium etiam suae-amicae-domicilium duxit.

---

videtur aptior quam apprecandi loquela (स्वागतम् आभष्य): *tibi ne* (*sit*) *lassitudo!* *b.* Altera Schol. explicatio अयम् मानन्तेन *ille, a fortuna-infinito* i. e. *fortunatissimo* (*Bhimo*) metro repugnat.

V. 28. *a.* Totius versus sententia dependet ab interpretatione व्यग्रेतरलोकसूचितामहितस्य compositi. Totum autem est *dvandvicum* ex व्यग्रेतरलोकसूचित et अमहितस्य, quorum prius *Karmadh.* ex व्यग्रेतर (i. e. व्यग्र + इतर *quam turbatus alius* i. e. *non turbatus, quietus*) + लोक + सूचितस्य, alterum *Bahubr.* अ + महितस्य *non-festivitate praeditae.* Neque audiendus est Schol. qui totum compos. *Bahubr.* explicans ita discernit व्यग्रेतरलोकसूचित + आ + महितस्य *a-quietis-hominibus-splendidâ-undique-festivitate-praeditae.* Ineptit enim quum exponat sententiam: Rituparnum aut Nalum (ex altera eius interpretatione ex qua हि तस्य etiam coniungitur in हितस्य *amati* [*socri*]) Bhimi urbe opulenta conspecta (भीमपुरसमृद्धिदर्शनात्) invidiâ aut dolore (स्वदैन्यस्मरणात् *suae miseriae cogitatione*) fuisse correptum. Commendatur insuper nostra explicatio *Nal.* XXI, 21. 24. 25.

V. 29. *b.* Ex priori Schol. interpretatione separandum est चारुतमायाम् आयान् नल: *in suavissima* (वसतौ) ... *adiit N.*, sed posteriorem praetulimus tanquam aptiorem. cfr. *Nal.* XXI, 31. sqq. quem ipse Schol. allegat.

V. 31. *a.* Inepte Schol. केन ad स्थीयते refert: *quid cum-laetitia ibi statur? rell.* nam *aequo* quidem, sed non *laeto* Nalus potuit esse animo, uti statim e sq. versu apparet.

V. 32. *b.* स्वजनगिरा *suae-familiae-voce* cfr. *Nal.* XXIV, 4. sqq. In Schol. pg. 84. lin. 8. monstrum formae exstat एकाह्नेन *uno-die* (pro एकाह्ना sive एकाह्नि) tanquam ab अह्न voce.

V.33. Cito etiam *Nalus* ille abiecit suam deformitatem, serpentis gerens bene-vestitus vestem; firmo-amore splendebat ea, amatusque voluptatem-cepit *cum illa* principis-habitationem-habitans.

V.34. In Bhimi-principis-aedibus, cum-Bhaimide-congressus-nocte transactâ, ab hoc sedato, osorum perpetua-pernicie, optimam-domum-aggresso, socer visus est.

V.35. Non*ne* etiam stupore-captus ibi *erat* Rituparnus conspiciens sibiparem *Nalum?* ridens Nalus, hostium-superbi-motus-deletor, veneratione-exhibita, eum dimisit.

V.36. Hic ipse Nalus vitae-similis-*Damayantis*-gratiam-nactus, in hac urbe habitabat, harum feminarum dolorem removit, ab illo*que* pulcro-oris-lunâ transigebatur mensis.

V.37. Deinde autem Nalus amplam suam-urbem adiit exercitu, ab-hostibus-invicto, splendente gladio-*et*-clavâ-instructis-turmis, Puschcarumque aggrediebâtur magno certamine.

V.38. „In-me inpervia fraus coniecta est abs-te; cor honoratorum non*ne* „eo aerumnosum? Arcum-incurvare *aut* ludere tibi licet; quamnam „mentem ingrederis?"

V.33.*b.* सा वा ऽस *splendebat* ab अस् alias insolita radice, unde *Graecorum* ἀστήρ (अस्तृ), ἄστρον (अस्त्र).

V.35.*a.* Sive ने ऽह i. e. ना इह *stupore-captus vir Rituparnus.* हासी ex alia interpretatione: *ha emittens* (हा - आसी) sive: ऽहासी *non-ridens* (*Ritup.*). अरिमानेहासी (ex nostra versione e अरि + मान + ईह + आसी) potest etiam separatum अरिमाने हासी *hostilis-superbiae derisor* explicari.

V.36.*a.* Pro स्वयम् Schol. स्वैरम् *libere* affert lectionem, quam praetulerim, moleste enim स स्वयम् अयम् fero, nisi metrum obstaret. *b.* सुमुखमासा: textus lectionem ignorat omnino Schol. qui सुमुखतुलितमासा: *pulcro-ore-similis lunae* legit, sed textus vocabulum, quod etiam Lond. Cod. tuetur, probum est solumque metro aptum.

V.37.*b.* Calcutt. सासिगदाराजितया पुष्करम् अभ्यधाद् *rell.* Sed hunc a metro corruptum versum ita restituimus, ut आर ante पुष्करम् et च post ipsum adderemus; prius iam ex Scholiastae interpretatione huic loco vindicavimus, non enim licebat आराजितया (hem. a.) in आरा ऽजितया discernere, quoniam hoc ipsum vocabulum tanquam compositum idem explicat; posterius च, quod facile poterat excidere, sententiae nexui maxumopere aptum, inseruimus e coniectura. Lond. Cod. consentit tamen cum *Calcutt.*

V.38.*b.* Nali ad Puschcarum sermo. Pro गहना माया altera lectio नानामाया *varia-fraus* ad idem recurrit; peior autem videtur altera Schol. separatio

V. 39. Sic compellatus inclinatus, in vesania e lusu desiderium-cepit iste Puschcarus, per quem hic *Nalus* seiunctus olim a conservatione regni, dolorem etiam acceperat e silva.

V. 40. Isque rex per hunc, fortunâ-amplum, non-fraudulentis-divitiis-locupletem, victus reddebatur lusu de vitae-pretio-*certante* dimissusque *verbis*: „Expers-perturbationum *vir* non intendit offensiones."

V. 41. „Heus Puschcare! domi tuere proprium-regnum! laetitiam in tuo „populo adipiscere! nostro-amori, coniuncti-roboris-duci, intur- „bido-oculis, sicuti olim indulgebimus!"

V. 42. Dixit. Ei Harin-Pavanum-Yamum*que* sua-vi aequanti, post *sese*-ducenti amorem, pulcro-virtutibus-*et*-honoribus, (ab)eunti venerationem exhibuit Puschcarus:"

V. 43. „In miseros-pie! tibi, hostilis-exercitus-deletori, implenti-varias- „regiones non-exiguis-gloriis, sit mens non vituperabilis, ubique „non spei-expers sis!"

V. 44. Sic ille venerabatur prostratus Nali pedes, apertam-oris-lotum-habentis, hostium ignis, *et* profectus est cum exercitu Nali.

मयि नानामाया "सि त्वया मनो ना 'त्र मानिना मा यासि

in me (meum) perfraudulente! coniectum est abs te, superbo, non(ne) hic cor? ne fugias!

V. 39. *a.* Pro उक्तो Schol. legit उक्ते (gloss. गदिते), tunc coniunge cum प्रमादे *sic pronuntiata ira (furore)* scil. *a Nalo,* sed textus lectionem quum sententiae sit apta, non temere mutavimus.

V. 40. *a.* Pro राजा Schol. legit राज्ञा *a rege (Nalo)* sed peius; क्षमाःसु ... verba tribui possunt aut Nalo, ultionis timorem repellenti *„noli nostram timere ultionem!"* aut Puschcaro vitae veniam petenti *„noli peccatum ulcisci!"* aut denique poetae ipsi, liberae dimissionis caussam significanti, *dimissus est, (nam) expers-perturbationum rell.*

V. 41. *b.* स्व: verbo tenus: *ad amorem ... sumus,* de Praes. cfr. ad I, 23. Non mala est altera Schol. separatio यगाबलनेत्रा 'यस्व स्नेहाय *cum coniuncti-exercitus-duce proficiscere, amori rell.*

V. 44. *b.* Calcutt. प्रययौ सार्धं तेन नामनलस्य *proficiscebatur cum hoc, venerationis liliae* (नाम + नल) sive *venerationem sumentis* (नामन + ल) sed haec cum metro repugnant, deest enim brevis VI pedis syllaba, tum non aptum videtur Nali epitheton नामनलस्य quoniam veneratio ननाम et प्रणत: verbis iam erat descripta. Metrum quidem facile negotio potest restitui inserta च coniunctione प्रययौ सार्धं च तेन नामनलस्य, et pro प्रणत: Schol. lectione recepta legi प्रीत: sed quoniam proba est, quam Schol. attulit, lectio, hanc ipsam rece-

V. 45. Laetitiâ, ab illo dimisso acceptâ pulcrum-imperium, e magnanimorum sententia, diu regebat *Nalus* varias-uniones-possidens, separationis-expers.

V. 46. Eius hostium-turba in silvis dolorum stationem, calamitatem invenit, privata-fortunâ, expers-domitionis; eumque gaudium-praebenti populo a fraudibus-maxime-libero, Harin veluti, prosperitas adibat.

V. 47. A Nalo civitas expandebatur fato-ampla olim uti illa, semper hic elatus splendore, magnis-festis-praeditam adibat fortunam.

---

pimus. Duplex autem नलस्य voce *rimus,* quum non in fine versus sit, nihil, puto, habet impedimenti. Plane corrupta est Cod. Lond. lectio

अनलस्य स्वपुरं ययौ पुष्करः समो नाम नलस्य

V. 45. आमुक्तेन ex alia interpretatione *loricato,* sed puto inepte; nihil aliud mihi dici videtur sententia quam *Puschcaro laete dimisso* cfr. *Nal.* XXVI, 31. Vitiosum autem alterum hemistich. in Calc.

धृतनानामुक्तेन राज्यं चिरम् प्राशाशि विघट्टनामुक्तेन

ita emendandum putavimus, ut राज्यम् eiiceremus, quum in priori hemist. iam adsit, et sequentia verba e metricis rationibus transponeremus. Cod. Lond. iterum prorsus corruptum exhibet versum

. . . (?) मुक्तेन स प्राप नलेन महात्मनाम् उक्तेन
धृतनानामुक्तेन राज्यं चिरम् प्राशाशि विघटनामुक्तेन

V. 46. Alias interpretationes et separationes vid. apud Schol. Colebrooke (*Asiat. Res.* Vol. X. pg. 432.) posterius hemistichium sic divisum: सुखदं च यथैव जनाय हरिं यतम् आयतमाय तमा यत (तम् आयत?) मा transtulit *„and prosperity was constant to him, who gave happineſs to a sincerly affectionate people, as she clings to Hari, who blesses the guileleſs"* sed ultimam sententium *who* rell. in textus verbis non invenio.

V. 47. *a.* Altera Schol. lectio est पूः यता "यता *civitas cohibita (est) ampla rell.* Relicuas अयतायता interpretationes, quas cumulavit Schol. vid. apud eundem.

CORRIGENDA.

I. In textu:

Pg. 1. sloc. 2.*b*. *fin*. pro ’त scribe ’त:
— 7. — 19.*b*. — ज्ञन्यस्प्रिया ’धित scribe ज्ञन्यस्प्रियो ऽधित
— 12. — 38.*a*. — ’हास्त scribe ऽहास्त
— 23. — 13.*b*. — ’पे scribe ”पे
— 38. — 55.*b*. — सरासुरा scribe सुरासुरा
— 44. — 4.*a*. — कलिर scribe कलिरू
— 90. — 45.*a*. — ”मुक्तेन scribe मुक्तेन

II. In Schol. et Interpret.:

Pg. 7. lin. 14. pro स्वार्थेकः scribe स्वार्थे कः
— 31. — 8. — यस्तिंस् scribe यस्मिंस्
— 37. — 11. — ऽनन्तर scribe ऽनन्तरं
— 38. — 2. — सादर scribe सादरं.
— 38. — 12. 19. 20. pro मोदृायितं कुदृमितं scribe मोट्टायितं कुट्टमितं
— 41. — 16. pro दमयन्तीरतावसरे separa दमयन्ती रतावसरे
— 41. — ult. — ग्रासीत scribe ग्रासीत्
— 44. — 13. — वचनं: scribe वचनं
— 50. — 18. — उक्तस् scribe उक्तश्
— 55. — ult. — स्वबहूया scribe स्वश्रुहूया
— 55. — 14. — पश्चात् सा दृश्ययोर् scribe पश्चात्सादृश्ययोर्
— 70. — 12. — व्यप्तो scribe व्याप्तो
— 83. — 19. — साहितं scribe सहितं
— 88. — 9. — करीति scribe करोति
— 94. — 15. — tuatur scribe tutatur
— 100. — ult. — *unadico* rell. scr. ग्रत् *particip.* suffixo formatum
— 103. — 7. post pg. adde 77. not. 5.
— 117. — 6. *a fin*. verba: *interfector* - abiecto ग्रन् dele et cfr. Bopp Gram. *r*. 189.
— 120. — 2. not. ante *iuvenum* scribe *vacillanti*-

Reliqua minutiora Schol. vitia v. c. सहितम् सह et similia benevolus lector ipse corriget.